ئەرمەنۆساید

سەدەیەك لە پەیوەندییەكانی كوردو ئەرمەن

مامەند رۆژە

هەواڵنامەی کتێب

مەڵبەندی كوردۆلۆجی

هەرێمی کوردستان

سەرۆکایەتیی ئەنجومەنی وەزیران

مەڵبەندی کوردۆلۆجی

❖ ناوی کتێب: ئەرمەنۆساید

❖ نووسەر: مامەند رۆژە

❖ پیتچنین: نووسەر

❖ وردبینی: مژدە احمد حسن

❖ هەڵەبڕی: سروە عوسمان احمد

❖ دیزاین و سەرپەرشتیی چاپ: بریار فەرەج کاکی

❖ بەرگ: رەنج شوکری

❖ ژمارەی سپاردن: ١٣٦١/ ساڵی ٢٠٠٨

❖ چاپخانە: تیشك/ چاپی یەکەم، سلێمانی

❖ تیراژ: ١٠٠٠ دانە

❖ نرخ: ٤٠٠٠ دینار

❖ زنجیرە: ٢٢

هەواڵنامەی کتێب

مەڵبەندی کوردۆلۆجی

ناونیشان: سلێمانی، گردی ئەندازیاران- گەڕەك/ ١٠٥، کۆڵان/ ٢٥، ژ.خانوو/ ٤، ژ. پۆست/ ٩٥

تەلەفون: ٣١٩٣٠٩٣ – ٣١٩٣١٧٥

kurdology2006@yahoo.com

ناوەرۆك

بابەت	ژ. لاپەڕە
پێشەکی	**٩**
بەشی یەکەم / هاوبەشی مێژوویی ئەرمەن و کورد	**١٣**
باسی یەکەم: ئەرمەن رەگەز، زمان و جیۆگرافیا	**١٥**
یەکەم: رەگەز، کولتوور	١٥
دووەم: زمانی ئەرمەن	١٩
سێیەم: دین و بروا	٣٢
چوارەم: جیۆگرافیای ئەرمینیا	٣٧
باسی دووەم: کورتە مێژوویەکی ئەرمەنستان	**٤٢**
بەشی دووەم / جینۆسایدی ئەرمەن و کورد	**٧٥**
قۆناغی یەکەم:عوسمانی و جینۆسایدی ئەرمەن	٧٧
قۆناغی دووەم: ئتیحادو تەرەقی و جینۆسایدی ئەرمەن	٩٥
قۆناغی سێیەم: بەشدار بوونی کورد لە کوشتاری ئەرمەن و بەشدار بوونی ئەرمەن لە کوشتاری کوردا	١١٣
بەشی سێیەم/ پەیوەندییەکانی کوردو ئەرمەن	**١٣٣**
پەیوەندییەکانی کوردو ئەرمەن	١٣٥
قۆناغی یەکەم: نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەم	١٣٦
قۆناغی دووەم: سەردەمی کۆمار نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم	١٥٢
قۆناغی سێیەم: نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم	١٧٥
قەرباغ: پەیوەندییەکانی کوردو ئەرمەن	١٨٩
ئەنجام	**٢٠٧**
سەرچاوە	**٢١٥**

هەواڵنامەی کتێب

پێشکەشە بە :

رۆژنامە نووسی شەهید (هرانت دینك)

قسەیەك لە پێشەوە

سەدەیەك لە پەیوەندییەكانی كوردو ئەرمەن

رۆژی ١٩ مانگی جانیوەری ٢٠٠٧ لە كردەوەیەكی تیرۆریستیدا هرانت دینكی رۆژنامەنووسی بەناوبانگی ئەرمەن لە لایەن تیرۆریستەكانی توركیاوە كوژرا. كوشتنی هرانت دینك زامێكی قووڵی كولاندەوە كە مێژووی سەدەی رابردووی توركیای بە باڵای خۆیدا هەڵدرووە: واتە ژانی رەگەزپەرستییەك كە دوو قوربانی سەرەكی هەبووە و هەیە و ئەمانەش "كورد و ئەرمەنن". بێشەرمی هەتا ئەو پلەیە رۆیشتووە كە رەگەزپەرستی سوننەتی تورك تا ئەم سەردەمەش لەناو نەوە نوێیەكاندا بەرهەم دەهێنرێتەوە. ئەمەش گوتارێكی لێكەوتۆتەوە كە ئەم هاوكێشەیە دەهێنێتە ئاراوە "توركبوون یەكسانە بە سڕینەوەی كورد و ئەرمەن". كە ئەمانە هەڵگری ئەم گوتارە بن خۆ موبالغەی تێدانییە ئەگەر بڵێین گەندەڵییەكی ئەخلاقی ئەم كۆمەڵگایەی نقوم كردووە!. ئەم بێشەرمییە كوشتارو كۆمەڵكوژی بەرهەم دەهێنێ. لەبەر ئەم هۆیانەی باسكران، بكوژ بە بەرچاوی خەڵكەوە تاوانەكەی كرد و بەڕاكردن هاواری دەكرد "موسڵمانینە ئەرمەنییەكم كوشت"!.

رۆژی دواتر ٥٠٠ كەس لە رووناكبیر و هونەرمەند و كەسایەتیی و رێكخراوەكانی كۆمەڵگەی مەدەنی لەمەیدانی "تاكسیم" كۆبوونەوە و لە دژی گەندەڵیی ئەم كۆمەڵگەو حكومەتە مانیان گرت. زۆربەی هەرە زۆری ئامادەبووان كورد و ئەرمەن بوون. بەشداربووان لافیتەیەكیان بەرز كردبۆوە: "هەموومان كوردین، هەموومان ئەرمەنین". ئەم چالاكییە دوای ئەوەی پەیوەندییەكانی كورد و ئەرمەن بۆ ماوەیەك تەفرەی تێكەوتبوو، شەپۆلێكی تازەی هاودەردیی هێنایە كایەوە. راستییەكەی كوشتنی هرانت دینكی نووسەر، سەرلەنوێ مێژووی سەد ساڵ تاوانی رەگەزپەرستەكانی هەڵدایەوە. ئەو كۆمەڵگەیەی بكوژی هرانت دینك باردەهێنێ، سەد ساڵە تاوانبار بەرهەم دەهێنێ و جینۆساید و كوشتارو رەگەزپەرستی نیشانەی ئاشكرای گەندەڵبوون و نقوم بوونی ئەم كۆمەڵگەیەن. لەلایەكی دیكەشەوە مەرگی هرانت دینك و مانگرتنی هاوبەشی كوردەكان و ئەرمەنەكان لە تاكسیم جارێكی تر زەرورەتی دیالۆگی كورد-

هەواڵنامەی کتێب

ئەرمەنمان بیردەخاتەوە. دوو هەفتە پێش کوشتنی هرانت بڕیارم دابوو لێکۆڵینەوەیەك سەبارەت بە جینۆسایدو پەیوەندییەکانی کورد و ئەرمەن بکەم. کەمم نەگوتووە ئەگەر بڵێم کوشتنی هرانت دینك شێلگیری کردم کە بە پەلە دەست بە نووسینی پرۆژەکەم بکەم. بە تایبەتی خۆپیشاندانی هەردوو گەلی قوربانیی رەگەزپەرستی تورك، واتە کورد و ئەرمەنەکان لە گۆڕەپانی تاکسیم خۆبەخۆ هێماسازییەکی جوانی بۆ دروست کردم. دروشمی خۆپیشاندەران "هەموومان کوردین، هەمووومان ئەرمەنین" نموونەی ئەم هێمایەن بە دوو رۆژ دوای کوشتنی هرانت دەستم بە نووسین کرد.

بایەخدانی من بە جینۆسایدی ئەرمەن و پەیوەندییەکانی کورد و ئەرمەن دەگەڕێتەوە بۆ بەهاری ساڵی ۲۰۰۵ لەو ساڵەدا دیاسپۆرای ئەرمەن لە ئەوروپا کۆمەڵێك جموجۆڵی نوێی دەستپێکرد بۆ پرۆتیستۆکردنی تورکیا. سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژی کوردستان بۆ گۆڤاری "دۆسێی تورکیا" داوایان لێکردم لێکۆڵینەوەیەکیان بۆ ئەنجام بدەم. کۆکردنەوەی سەرچاوەو نووسینی وتارەکە مانگێکی خایاند. سەرەنجام وتارەکەم بە ناوی "تورکیا و دۆسیەی جینۆسایدی ئەرمەن" لەژمارە سێی نیسانی ۲۰۰۶ ی دۆسێی تورکیادا چاپکرا. دوای ئەم وتارە هەستم بە بۆشاییەك کرد سەبارەت بە کەمبوونی سەرچاوەی توێژینەوە لە بارەی پەیوەندییەکانی کورد و ئەرمەن. لەمەوە بڕیارم دا مادەم سەرچاوەکانم دەستەبەرکردوون و پێش زەمینەیەکی زەینیشم هەیە، با وتارەکە فراوانتر بکەم و لە توێی لێکۆڵینەوەیەکدا ئامادەی بکەم. دوای ماوەیەك بیرکردنەوە، سەرلەنوێ سەرچاوەکانم لە زمانانی فارسی، عەرەبی، تورکی و کوردییەوە کۆکردەوە. بەم جۆرە دەستم بە نووسینی ئەم کتێبە کرد.لێرەدا بەپێویستی دەزانم پێزانین و سوپاسی بێ پایانی خۆم ئاراستەی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژی کوردستان بکەم کە هانیدام لەم بابەتە بکۆڵمەوە... بێگومان وتاری "تورکیا و دۆسیەی جینۆسایدی ئەرمەن" نەبووایە، ئەوا رەنگە ئەم کتێبەش نەهاتایەتە ئاراوە...

مامەند رۆژە

۲۰۰۷/۱/۲۲

پێشەکی

بایەخی ئەم بابەتە

رۆڵی کورد لە جینۆسایدی گەلی ئەرمەندا چی بووە؟ ئەمە ئەو پرسیارەیە کە لە کاتی لێکۆڵینەوەی پەیوەندییەکانی کورد – ئەرمەندا دەمودەست رووبەرووت دەبێتەوە. هەروەها پرسیاری سەرەکی ئەم لێکۆڵینەوەیەشە کە بەجیاواز تەرخانکراوە بۆ شیکردنەوەی پەیوەندییەکانی کورد و ئەرمەن. بێگومان لێکۆڵینەوە لە پەیوەندییەکانی کورد – ئەرمەن پێویستی بەوەش هەیە کە پوختەیەك لە مێژوو، زمان و جیۆگرافیای گەلی ئەرمەنی دراوسێی بخرێتەڕوو. ئەم سێ بابەتەی باسمکردن، بایەخی لێکۆڵینەوەکە روون دەکەنەوە.

هۆکاری دەست نیشانکردنی ئەم بابەتە

پەیوەندییەکانی کورد – ئەرمەن لە ماوەی سەد ساڵی دواییدا دوولایەنی بە خۆوە بینیووە، یەکەم: تۆمەتبارکردنی کورد بە کوشتاری ئەرمەنەکان، دووەم: وێستگەی هاوبەشی کوردو ئەرمەن لە بزاڤی رزگاریی نیشتمانیدا. هەرچەندە لەملاو لەولا لەم بابەتە کۆڵراوەتەوە، بەڵام مەخابن هەتا ئێستاش لە لایەن کورد خۆیەوە و بە زمانی کوردی لێکۆڵنەوەیەکی ئەوتۆ نەکراوە و ئەوەشی هەیە ژمارەی پەنجەکانی دەست تێناپەڕێنێ. بۆیە دەهێنێ وەکو بابەتی توێژینەوەکە دەست نیشان بکرێت.

ئامانجەکانی ئەم بابەتە

هەوڵ دەدەین لە توێی ئەم بابەتەدا ئەو تۆمەتە روونبکەینەوە کە گەلی کورد بە کوشتاری ئەرمەنەکان تاوانبار دەکات. ئەمەش راستەوخۆ دەمانگەیەنێ بە هاوبەشێتیی مێژوویی – جیۆگرافی و تەنانەت کولتووری هەردوو گەل. ئەم فاکتەرەش دەمودەست لەگەڵ وێستگە هاوبەشەکانی خەباتیی رزگاریی نیشمانی کورد – ئەرمەندا رووبەڕوومان دەکاتەوە کە پێویستی بە توێژینەوەی زیاتر هەیە. نەخوازە پرسی

جینۆسایدی ئەرمـەن زۆر هەڵـدەگرێت لەسـەری ، چـونکە لـە تەنیـشت ئـەو بەڵگانـەی هەندێك لە ئەرمەنەکان سەبارەت بە رۆڵی کوردان لە کوشتاری ئەرمەندا دەخەینـەڕوو، بەم دواییە هەندێك بەڵگەی دیکە دەستکەوتوون کە ئاماژە بە رۆڵی ئەرمەن دەکەن لـە کوشـتاری کوردانـدا! تـاوتوێکردنی ئـەم چـەند بابەتـە ئامـانجی لێکۆڵینەوەکـەمان پێکدەهێنێ.

ئەو کێشانەی پێش بە بابەتەکە دەگرن

لەم لێکۆڵینەوەیەدا کەم بـوونی سەرچـاوەی پێویـست کۆسـپێکی جیـددی بـۆ نایـنـەوە. هەرچەند کەڵکمان لەسەرچاوەی تـورکی، فارسـی، عـەرەبی و کـوردی وەرگـرت، بـەڵام یەکێك لە توخمە سەرەکییەکانی توێژینەوەکە ئەرمەنن، نەزانینی زمانی ئەرمـەن بـووە هۆی ئەوەی لە بەکارهێنانی ئەرشیفی دەوڵەمەندی ئەرمەنەکان بێبەش بین.

بێگومان ئەرمەنەکان گەلێکی جێگیری پیشەوەری خاوەن مێژوو و شارستانین. لە رووی مێژوونووسـین و کۆکردنـەوەی بەڵگەنامـەو ئەرشـیفەوە گـەلێك لێهـاتوون. ئەرشـیفی ئەرمـەن هـەتا بڵێـی دەوڵەمەنـدەو ئەگـەر بمانتوانیایـە کـەڵکمان لێوەربگرتایـە، ئـەوا دەمانتوانی گەلێك رەهەندی شاراوەی پەیوەندییەکانی کورد - ئەرمـەن و تەنانـەت زۆر کونجی تاریکی مێژووی کوردیش بخەینەڕوو.

نـەزانینی زمـان و دەسـت نـەدانی دەرەتـان بـۆ سـەردانی ئەرمەنـستان و توێژینـەوەی ئەرشیفەکانی زمانی ئەرمەن بە کۆسپی سەرەکی بەردەم ئەم کتێبە لە قەڵەمدەدرێت.

ئەو سەرچاوانەی کەڵکمان لێوەرگرتوون

بـۆ ئـەم کتێبـە ٤٢ سەرچـاوەی جۆربـەجۆرمان بـەکارهێناوە. هەنـدێکیان لـە زمـانی عەرەبییەوە وەرگێراون. بەشێکی دیکەشی لە زمانی تورکییەوە بەکارهێنراون. هەروەها کەڵکمان لە سەرچاوە فارسییەکان وەرگرتووە.

هەندێك لە سەرچاوە فارسی و عەرەبییەکان خودی نووسـەران و لێکۆڵـەرەوانی ئەرمـەن نووسیویانە. سەرچاوە کوردییەکانیش ئەوانەن کە خودی ئەو کوردانەی کە لـە نزیکـەوە لە رووداوەکان ئاگاداربوون، نووسیویانە یاخود لێیانکۆڵیوەتەوە.

هەروەها بۆ ئەوەی توێژینەوەکە رەهەندی دیکەش بگرێتەوە، کەڵکمان لە چەند سەرچاوەیەکی ئەلکترۆنیش وەرگرتووە. لە سەرچاوە ئەلکترۆنیەکاندا گەلێك بەڵگەنامە، وێنە و دەقی کۆنمان دەستکەوت. سەرەنجام وەکو مێژووی زیندوو ٦ چاوپێکەوتنی مەیدانیمان ئەنجامداوە کە راستەوخۆ پەیوەندییان بە بابەتەکەمانەوە هەیە.

رێبازی کار و پێکهاتەی بابەتەکە

بۆ ئەم بابەتە رێبازی مێژوویمان بە بنەما وەرگرتووە و تێیدا دەقەکانمان کۆکردۆتەوە و ئینجا شیمانکردوونەتەوە. هەروەها لە چەند روویەکەوە بەراوردکاریمان کردووە.
لە رووی پێکهاتەشەوە ئەم کتێبە لە سێ بەشی سەرەکی پێکهاتووە:

بەشی یەکەم: هاوبەشی مێژوویی ئەرمەن و کورد

لە باسی یەکەمی ئەم بەشەدا زمان، رەگەز و جیۆگرافیای ئەرمینیا لێکدەدرێتەوە. لە برگەی یەکەمدا رەگەز و کولتوور باسدەکرێت. لە برگەی دووەمدا ئاماژە بە زمانی ئەرمەن دەکرێت. برگەی سێیەم بۆ ئاین و بروامەندی تەرخان دەکرێت. لە برگەی چوارەمیشدا باس لە جیۆگرافیای ئەرمینیا دەکرێت.
لە باسی دووەمدا کورتە مێژووی گەلی ئەرمەن دەخرێتەروو. لەم برگەیەدا ئاماژە بە قۆناغی پێش زایین و پاش زایین دەکرێت. هەروەها قۆناغی داگیرکاریەکانی ئەرمینیا ئاماژەی پێ دەکرێت هەتا دەگاتە مێژووی هاوچەرخی گەلی ئەرمەن.

بەشی دووەم: جینۆساید، ئەرمەنەکان و کوردەکان

لەم بەشەدا ئاماژە بە قۆناغەکانی جینۆسایدی ئەرمەن دەکرێت
قۆناغی یەکەم: عوسمانی و جینۆسایدی ئەرمەن
قۆناغی دووەم: ئیتیحادوتەرەقی و جینۆسایدی ئەرمەن
قۆناغی سێیەم: بەشداربوونی کورد لە کوشتاری ئەرمەندا و بەشداربوونی ئەرمەن لە کوشتاری کورددا.

بەشی سێیەم: پەیوەندییەکانی کورد – ئەرمەن ئـەم بەشـە بەسـەر سـێ قۆناغـدا دابـەش دەکرێت

قۆناغی یەکەم: نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەم

قۆناغی دووەم: نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم

قۆناغی سێیەم: نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم و سەرەتای سەدەی نوێ.

لەم بەشـەدا وێـستگەکانی پەیوەنـدیی سیاسـیی کـورد – ئەرمـەن شـیدەکرێتەوە و بـە گوێرەی هێڵێکی مێژوویی پۆلێن دەکرێت.

لـە کۆتایـشدا کۆبەندییـەکمان لـەو ئەنجامگیرییانـە خـستۆتەڕوو کـە لـە مـاوەی ئـەم توێژینەوەیەدا پێیگەیشتوین.

هەواڵنامەی کتێب

بەشی یەکەم

هاوبەشی مێژوویی ئەرمەن و کورد

- باسی یەکەم : زمان، رەگەز و جیۆگرافیای ئەرمینییا

- باسی دووەم: مێژووی گەلی ئەرمەن

هەواڵنامەی کتێب

هەواڵنامەی کتێب

باسی یەکەم

ئەرمەن: رەگەز، زمان و جیۆگرافیا

یەکەم: رەگەز، کولتوور

لە ئەفسانەکانی میللەتی ئەرمەنیدا هاتووە ئەرمەنەکان پاشایەکیان هەبووە بە ناوی هایك و خۆیان بە کوڕی هایك دەزانن، بە میللەتەکەشیان دەڵێن "های" و بەهەمان شێوە بە ئەرمەنستانیش دەڵێن "هایاستان"[1] . لێکۆڵینەوەکان دەریانخستووە ئەرمەنەکان سەر بە گرووپی هیندو ئەوروپایین. لەناو گرووپ و تیرەکانی ئاریاندا ئەرمەنەکان قەومێکی تاقانەن و زیاتر لە گرووپی قەفقاز و ئێرانی نزیکن، دیارە نزیکبوونی جیۆگرافیاو هاوسێیەتیی ئەرمەنەکان، گورجی، ئابخاز، چەرکەز، چیچان و ئێرانییەکان زیاتر ئەم دیاردەیەی هێناوەتە کایەوە.

لەناو نەتەوە ئێرانییەکاندا کورد کە لە بەشی باکووری رۆژئاوای بانی ئێراندا دەژین و نزیکترین گرووپیشن کە دراوسێیەتییەکی بڕای بڕیان لەگەڵ ئەرمەنەکاندا هەیە. راستییەکەی ئەم دراوسێیەتییە ئەوەندە چۆتە پێشەوە کە بۆتە هۆی ئاوێتەبوونێکی سەیری دیمۆگرافی – جوگرافی و هەردوو میللەتەکە لە بەشی باکووردا لەناو جیۆگرافیایەکی هاوبەشدا دەژین. پەیوەندیی ئەرمەنەکان و ئێرانییەکان ریشەیەکی کۆنی هەیە و ئەمەش تەنها لە رووی رەگەزەوە نییە، بەڵکو نەریت و کولتوور و مێژووش دەگرێتەوە.[2]

توێژینەوە رەگەزناسییەکان سەلماندوویانە کە نزیك بە ٤ هەزار ساڵ بەر لە زایین، ئەرمەنەکان لەگەڵ نەتەوە ئاریەکانی دیکەدا لە باکوورەوە بەرەو باشوور کۆچیان کردووە و لەم سەرزەمینانەدا کە ئێستاکە تێیدا جێگیربوون، نیشتەجێ بوون.

---

[1] رۆژە، مامەند، تورکیا و جینۆسایدی ئەرمەن، گۆڤاری دۆسێی تورکیا، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژی کوردستان، ژمارە ٣ ، نیسانی ٢٠٠٦ لاپەرەی ١١٥.

[2] هویان اندرانیك، ایرانیان ارمنی، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران ١٣٨١، ص٩.

ئەرمەنەکان لە سەدەی شەشەمی بەر لە زایینداا لەگەڵ ئۆرارتووەکاندا تێکەڵ دەبن و لە ئەنجامی ئەم تێکەڵ بوونەدا نەتەوەی ئەرمەن دێتە ئاراوە. ناوی ئەرمەن لە لایەن دراوسێیە جۆرجییەکانیانەوە بەکاردێ کە بەواتای "هاوسێ"یە. لە ساڵی ٥٥٠ ی بەر لە زایین بۆ یەکەم جار مێژوونووسی یۆنانی هیکاتایۆس وشەی "ئەرمینۆ"ی بەکارهێناوە کە گەلێك لەم ناوەی ئێستای نزیکە.[٣]

لێکۆڵینەوە شوێنەوارناسییەکان لە بانی ئەرمینیادا کۆمەڵێك دەستکەوتیان هەبووە و گەلێك کەلوپەل و ئامێری کۆنینەیان دۆزیوەتەوە کە لە سەردەمانی بەردیی کۆن و بەردیی نوێدا لە لایەن مرۆڤەکانی قۆناغەکانی پێش مێژووەوە بەکارهێنراون. ئەم شوێنەوارە دۆزراوانە پیشانی دەدەن کە ئەرمینیاش وەکو ولاتانی تری دراوسێی، هەر لە سەردەمانی کۆنەوە مرۆی تێدا ژیاوە. لە ئەنجامی ئەم لێکۆڵینەوانەدا دەرکەوتووە کە لە ٣٠٠ ساڵ بەر لە زایینەوە لە ناوچەکانی رۆژئاوا و ناوەڕاستی ئەرمینیادا گەلێك قەوم ژیاون کە گرنگترینیان سوبارییەکان بوون. سوبارییەکان هیندوئەوروپایی و سامیش نەبوون، بەڵکو لقێکی سەربەخۆی رەگەزی سپی بوون کە هەر لە سەردەمانی کۆنەوە لە قەفقاز، ئاسیای بچووك و باکووری دەریای سپیدا ژیاون. بە تێپەڕینی زەمەن ئەمانە لەناو خۆیاندا بەرەبەرە لاواز بوون و بەهۆی جەنگی ناوخۆییەوە تێکشکاون و نزیك بە ١٥٠٠ ساڵ بەر لە زایین کەوتوونەتە ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆریای ئاشوورییەوە.[٤]

گوشاری کارگوزارانی ئیمپراتۆریای ئاشوور لەسەر قەومەکانی ئەم دەڤەرە بووە هۆی ئەوەی کە قەومەکانی نایری و هایا یەك بگرن و لە دەوروبەری دەریاچەی وان، لە ساڵی ٨٦٠ی بەر لە زایین بە رێبەریی ئارامە حکومەتی ئورارتۆ پێکبهێنن. شاری تووشپا پایتەختی ئۆرارتو بوو کە دواتر ناوی کرایە وان. ئارگیشتی کە یەکەم پاشای ئۆرارتو بوو، لە ساڵی ٧٨٢ پ.ز فەرمانی دا شاری ئەربوونی بنیاتبنرێت کە دواتر بە "یەریڤان" ناوبانگی دەرکرد.

---

[٣] رۆژە، مامەند، تورکیا و جینۆسایدی ئەرمەن، گۆڤاری دۆسێی تورکیا، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژی کوردستان، ژمارە ٣ ، نیسانی ٢٠٠٦، لاپەرەی ١١٦.

[٤] ارمنستان، مباحث کشورها و سازمانهای بین المللی، دفتر مطالعات سیاسی وبین المللی، تهران ١٣٧٧، ص١٧.

ئەرمەنەکان کە سەر بە رەگەزی هیندو ئەوروپین لە سەدەی شەشەم یان هەفتەمی پ.ز هاتوونەتە ئۆرارتو. ئەرمەنەکان ئۆرارتویان داگیرکردو زمانەکەیان بەسەردا سەپاند.
پاشان خەڵکی خۆجێی ئەو سەرزەمینە لەناو ئەرمەنییە هیندو ئەوروپاییەکاندا توانەوە و ئاوێتەبوونی رەگەزی ئەرمەنەکان و خەڵکی بومی، بووە هۆی ئەوەی کە دراوسێیەکانیان بە ئارمەن یاخود ئەرمەن ناوزەدیان بکەن و خۆشیان خۆیان بە های یاخود "هایا" ناوزەد بکەن. ناوی ئەرمەنستان یەکەمجار لە ٥٢١ پ.ز لە بەردە نووسراوی بێستووندا بەکارهێنراوە. لەم نووسراوەیەدا هاتووە: "سەرزەمینی پونتوس و ئەرمەنستانم .... فەتح کرد[٥]........".
هەندێك سەرچاوەی تر دەڵێن لە سەدەی نۆیەمی پ.ز دا دەسەڵاتی بەهێزی ئۆرارتو یاخود ئارارات تێکڕای سەرزەمینی ئەرمەننشینی گرتبۆوە. پایتەختی ئەم پاشایەتییە لە نزیك وان بوو قەڵەمڕەوی ئەم دەسەڵاتە تا سەرووی قەفقاز بەرەوی هەبووە. ئۆرارتووەکان لەگەڵ ئاشووری، میسری و یۆنانییەکاندا پەیوەندیی بازرگانی و کولتوورییان هەبووە. دواتر ئۆرارتووەکان لە سەردەمی شەلمانسار دا (٨٦٠-٨٢٥پ.ز) لەسەر قەڵەمڕەو پێکیان داداوە.
ئۆرارتووەکان ولاتێکی بەهێزی سەربازییان پێکەوەنا و شارستانییەکی گەورەیان بنیات نا. خەڵکی ئەم سەرزەمینە بە زمانێکی غەیرە ئاریایی قسەیان دەکرد. ئۆرارتووەکان بڕوایان بە خودایەك هەبوو بە ناوی خەلدی (Khaldi) و ناوی خالدییەکان کە لە ئۆرارتووەکان نراوە لەمەوە هاتووە. لە سەدەی هەفتەم و هەشتەمدا میللەتێکی نوێ هێرشیان هێنایە سەر ئۆرارتو و داگیریان کرد.[٦]
هیرۆدۆت دەنووسێ ئەو خەڵکەی ئۆرارتووەیان داگیرکرد کۆلۆنیشینی فریگیانی بوون کە بە ئەرمەن ناوزەد دەکران. لەمەودوا تیرەکانی ئەرمەن – فریگیان زمانی هیند و ئەوروپایی خۆیان سەپاند بەسەر ئۆرارتووەکاندا و تێکەڵبوونی ئەم دوو نەتەوەیە، میللەتی ئەرمەنی لێپێکهاتووە.

---

[٥] ارمنستان، مباحث کشورها و سازمانهای بین المللی، دفتر مطالعات سیاسی وبین المللی، تهران ١٣٧٧، ص ١٧.
[٦] پادماگریان، الکساندر، اقاسی گیو، تاریخ سیاسی واجتماعی ارامنه، انتشارات سازمان فرهنگی پاد، تهران، ١٣٥٢، ص٢١.

له سەدەی شەشەمی پ.زدا میدەکان ئەرمینیایان داگیرکرد. لەم سەردەمەوە مێژووی هاوبەشی کوردەکان و ئەرمەنەکان دەست پێدەکات. دواتر ئەخمینییەکان جێی میدەکانیان گرتەوە و حوکمی ئەرمینیاشیان دەکرد. بەم جۆرە دەکرێ بگوترێ ئەرمەنەکان و کوردەکان لە نەتەوە هیند و ئەوروپاییەکانن کە لە باکوورەوە دابەزیون بەرەو خوار. لە سەدەی شەشەمی پ.ز ەوە لە ئەنجامی هاوپەیمانی میدەکان و ئەرمەنەکان و چەند قەومی هەرێمەکە، ئیمپراتۆریای ئاشووری رووخێنرا. دوای ئەم هاوپەیمانییە سەرەتایەك بۆ مێژووی هاوبەشی هەردوو میللەتەکە دێتەئاراوە.

هەواڵنامەی کتێب

دووەم: زمـــانـــی ئـــەرمــــەن

زمانی ئەرمەن یەکێك لە زمانە سەربەخۆیە ئارییەکانە کە پەیوەندییەکی نەپچڕاوی لەگەڵ زمانی کوردی و فارسیدا هەیە.

سەد ساڵێکە لێکۆڵەڕەوان لە رابردووی زمانی ئەرمەن دەکۆڵنەوە. نزیکبوونی زمانی ئەرمەن لە زمانەکانی ئاڤێستایی و پەهلەوی وای لە هەندێك لە لێکۆڵەرەوان کرد کە پێیان وابێ زمانی ئەرمەنیش لقێکە لە گرووپی زمانە ئێرانییەکان.

هۆبسمان زمانناسی ئەڵمانی بە بەراوردکردنی وشە هاوتاکانی ئەرمەن و فارسی و کوردی ئەو ئەنجامەی هەڵێنجا کە زمانی ئەرمەن زمانێکی سەربەخۆی گرووپی زمانەکانی هیندو ئەوروپاییە.

زمانی ئەرمەن لە رەوتی کامڵبوونی خۆیدا و لە هەلومەرجی سیاسی، کولتووری و ئابووریی تایبەتدا لەگەڵ واژەکانی زمانی فارسی و کوردیدا ئاوێتە بووە. لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکان دەریانخستووە کە لەناو ١٠ هەزار وشەی سەرەکی زمانی ئەرمەندا ١٤١١ وشەیان لە زمانی کوردی و زمانە ئێرانییەکانی ترەوە تێکەڵ بەو زمانە بوون.[٧]

لە سەردەمی ئەخمینییەکاندا زمانی فارسی و کوردیی کۆن لە ئەرمینیا برەوی هەبووەو چینە بالاکانی کۆمەڵگە قسەیان پێ دەکرد. هەروەها سەبارەت بە وشەکانی زمانی پەهلەوی زانیارییەکی کەم لەبەردەستدایە، لە کاتێکدا کۆمەڵێك وشەی پەهلەوی ئەشکانی لە زمانی ئەرمەنیدا ماونەتەوە کە دەکرێ وەکو پێوانە کەڵکیان لێ وەربگیرێت. ئەم وشانە دەیسەلمێنن کە لەسەردەمانی زۆر کونتردا پەیوەندیی کولتووری نێوان ئەرمەن و کورد گەلێك قووڵ و ریشەدار بووە.

بۆ نموونە سەیری ئەم وشانە بکەن کە پاشماوەی زمانی پەهلەوین لە ئەرمەنیدا:

---

(٧) هویان اندرانیك، ایرانیان ارمنی، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران، ١٣٨١، ص٢١.

پەهلەوی	ئەرمەنی	کوردی
ئاپاستاک	ئاپاستاک	ئەسپ سوار
بازواک	باژاگ	پیاڵە
ئازد	ئازد	زانیاری
مارت،مەرت	مارت	مەرد
ئارژان	ئارزیدن	هێژا، ئەژیین
گەپک	گابیک	مەیمون
ئاپاستان	ئاپاستان	پەنا
ئارماو	ئارماو	خورما
دەسپان	دەسپان	باڵوێز
ئوژ	ئوژ	هێز - وزە
وەرس	وارس	موسەر
ئازگ	ئازگ	میللەت

پاشگری "ە ک AK" لە زمانی کوردیدا ماوە و لە هەندێک دەڤەردا بۆتە "و" یان "ی"، بەلاّم لە فارسیدا (ـــە)یە لە کاتێکدا لە زمانی ئەرمەنیدا وەکو پەهلەوی کۆن ماوەتەوە و گۆڕانی بەسەردا نەهاتووە(٨).

پەهلەوی	ئەرمەنی	فارسی	کوردی
پامبک	بامباک	پنبە	پەمبو، پەمیی، پەمگ
دایک	دایاک	دایە	دایک
دیباک	دیباک	دیبا	دیبا
کارک، کەرک	کاراک	کرە	کەرە
ژەمانک	ژامانک	زمانە	زەمانە
نامەک	ناماک	نامە	نامە (نامەگ)
نەیزەک	نەیزاک	نەیزە	نێزە

(٨) هویان اندرانیک، ایرانیان ارمنی، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران، ١٣٨١، ل ٢٣.

زمانی ئەرمەنی وشەی یۆنانی و فرەنسیشی تێدایە، ئەمە لە لایەك دەگەڕێتەوە بۆ ئەو دەمانەی ئەلیکساندەری مەکدۆنی ئەرمینیای داگیرکردو دواتر یۆنانییەکان شارستانی هێلینیان لەو وڵاتەدا گەشەپێدا. شارستانیی هێلینی زۆرتر لە شوێنەکانی تر کاریگەریی لەسەر ئەرمینیا هەبوو، چونکە ئەم سەرزەمینە لە رووی جوگرافییەوە دراوسێی ناوچە یۆنانی نشینەکان بووە و نزیکترین سەرزەمین بووە لێیانەوە کە هیچ قەوم و سەرزەمینێکی دیکە نەکەوتۆتە نێوانیانەوە.

لەبەرئەمە گەلێك وشەی یۆنانی لە زمانی ئەرمەنیدا هەن. لە لایەکی دیکەوە لە سەردەمی جەنگە خاچییەکاندا پەیوەندیی نێوان ئەرمەنەکان و فرەنسییەکان قووڵ بووە. ئەم پەیوەندییە بۆتە هۆی ئەوەی گەلێك وشەی فرەنسی لە زمانی ئەرمەنیدا بەکاربهێنرێن(٩).

زماننناسی بەناوبانگ دولوریە سەلماندوویەتی کە زمانی ئەرمەن لە رووی وشەناسی و فەرهەنگنووسی و شێوەکانی رێزمانییەوە زمانێکی کراوەیە و توانای ئافراندنی وشەی لێکدراوی تازەی هەیە (پاسدرماجیان ل٢٨).زمانی ئەدەبی ئەرمەن تا سییەکانی سەدەی نۆزدەیەم، زمانی کلاسیکی ئەرمەن "گرابار" بوو کە ئەدیبان، شاعیران، زانایان، پیاوانی ئاینی، مێژوونوسان، فەیلەسوفان و نووسەرانی ئەرمەن بەرهەمەکانیان بەم زمانە دەنووسی. دواتر خاچاتور ئابوڤیان کە نووسەرێکی بەناوبانگی ئەرمەنە ئەم رەوتەی گۆڕی. ناوبراو تا ساڵی ١٨٣٠ زمانی گراباری بەکاردەهێنا، بەڵام لەبەرئەوەی خەڵکی ئاسایی لەم زمانە تێ نەدەگەیشتن، رووی کردە زمانی خەڵك و بەم زمانە دەستی بە نووسین کرد. ئەم نووسەرە وەرگێڕانی لە زمان و ئەدەبی ئەرمەندا هێنایە ئاراوە. کاریگەریی ئەم تازەگەرییە ئەوەندە بوو کە لەپاش ئەو، نووسەرانی ئەرمەن رێچکەکەیان گرت و زمانی خەڵکیان بەکارهێنا بۆ نووسینی بەرهەمەکانیان. زمانی خەڵکی ئاسایی زمانێکی سادەو رەوان بوو هەموان لێی تێ دەگەیشتن. لەوە بەدوا ئەم زمانە بوو بە زمانی ئەدەبی ئەرمەنییان(١٠).

---

(٩) هویان اندرانیك، ایرانیان ارمنی، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران، ١٣٨١، ل ٢٣.

(١٠) هەمان سەرچاوە ل٢٤.

رووداوە ترسناکەکانی سەدەی پێنجەمی د.ز هەڕەشەی لە ناسنامەی میللەتی ئەرمەن و بەها کولتوورییەکانی دەکرد، لەم رووەوە یەکێك لە رۆڵەکانی ئەم گەلە بە ناوی "مەسروب ماشتوتس" داهێنانێکی هێنایە ئاراوە کە دواتر وەکو چەکێکی لێهات کە گەلی ئەرمەن توانی بەم چەکە بەرگری لە خۆی بکات. ئەم چەکەش بریتیبوو لە داهێنانی خەت و ئەلفبای ئەرمەن. ئەم داهێنانە مێژوو و کولتووری گەلی ئەرمەن گۆڕی و لە مەترسییەکانی رۆژگار پاراستی. داهێنانەکە هێندە گرنگ بوو کە مێژووناسان سەدەی پێنجەمیان بە "سەدەی زێڕین" ناوناوە . دیارە بەر لەم مێژووەش میللەتی ئەرمەن بێبەری نەبووە لە خوێندنو نووسین. بەر لەم رووداوە نزیکەی ٨٠٠ ساڵ میللەتی ئەرمەن ئەلفباو پیتی ئارامی و یۆنانیی بەکارهێناوە. دوای ئەوەی لە سەدەی سێیەم و چوارەمدا ئەرمینیا بوو بە دوو پارچە و لە نێوان ئیمپراتوریای رۆمی بیزەنتی و ئیمپراتۆریای ساسانیدا دابەشکرا، زمانی ئاشووری و پەهلەویش لە لایەن نوخبەکانی ئەرمەنەوە بەکارهێنراوە. بە تایبەتی کاروباری دیوانی و دەرباریی بەم زمانانە بەڕێوەبراون.

لەو بەشەی کە ساسانییەکان حوکمیان دەکرد زمانی پەهلەوی برەوی هەبوو. دەرباری پاشایانی ئەرمەنیش ئەم زمانەی بەکاردەهێنا و نامەنیگاری دیوانی نێوان دەرباری پاشاکانی ئەرمەن و ساسانی بە زمان و خەتی پەهلەوی بەڕێوەدەچوو. بەڵام بەکارهێنانی ئەم زمانە لە ئەرمینیا زۆری نەخایاند، چونکە سەرجەم دابەشکردنی ئەرمینیا بە دوو بەش و دواتر داهێنانی ئەلفبای ئەرمەن تەنها ٢٥ ساڵی خایاند، بۆیە زمانی ئەرمەن توانی لە سەرانسەری وڵاتەکەدا پەرەبستێنێ. بەکارهێنانی زمانی ئاشووریش لەمە زیاتری نەخایاندووە، چونکە تاقە کەناڵی پەیوەندیی نێوان ئاشوور و میللەتی ئەرمەن ئاین بووە، کە ئەمەش زۆرتر لە لایەن دەرباری ساسانییەوە برەوی پێدراوە. لەبەرئەوەی شاهەکان رێگەیان بەوە نەدەدا کاروباری ئاینی بە زمانی یۆنانی بەڕێوەبچێ و تەنها دەیانهێشت زمانی ئاشووری بەکاربرێت.

بەکارهێنانی زمانی یۆنانی لە ئەرمینیا لە مێژووی سەرەوە کۆنترەو دەگەڕێتەوە بۆ پێش زاینیش. چەند پاشایەکی ئەرمەن بەردەنووسی یۆنانییان بەجێ هێشتووە، بەکارهێنانی زمانی یۆنانی نوێ کە بە "کوینە" بەناوبانگە لە سەردەمی هێرشی ئەسکەندەری مەکدۆنی و پەرەسەندنی شارستانیی هێلینیەوە برەوی سەندووە. لەو

سەردەمەدا زمانی یۆنانی شارستانی بالأدەست بووە و تەنها ئەرمەن نا، بەڵكو زۆربەی میللەتانی دەوروبەریش بەكاریان هێناوە.

ئەگەر بەكارهێنرانی زمانی یۆنانی لە ئەرمینیا بگێڕینەوە بۆ سەروبەندی پاشایی تیگرانی دووەم، ئەوا تا داهێنرانی ئەلفباو زمانی نووسینی ئەرمەن قۆناغێكی ٥٠٠ ساڵەی هەیە كە لەم ماوەیەدا زمانی یۆنانی زمانی رەسمی و دیوانی بووە.

بەڵگە مێژووییەكان ئەوە نیشان دەدەن كە بەر لە ئەلفبای ئەرمەنی كە مەسروب ماشتوتس دایهێناوە، چ لە ئەرمینیای سەردەمی بتپەرستی و چ لە ئەرمینیای سەردەمی مەسیحیدا دوو جۆر پیت و ئەلفبا لە ئارادابوون: ئەلفبای ئەرمەن و ئەلفبای یۆنانی. ئەلفبای ئەرمەن لە لایەن پەرستگەكانی ئەرمەنییانی بت پەرستەوە بەكارهێنراوە. بەڵام دوای ئەوەی مەسیحییەت پەرە دەسەنێ، ئەم ئەلفبایە بەرەبەرە دەكشێتەوە. ئەلفبای ئەرمەن لاوازبوو تەنها ٢٢پیتی هەبوو و توانای نیشاندانی زۆربەی دەنگەكانی زمانی ئەرمەنی نەبوو. زمانناسەكان پێیان وایە ئەم ئەلفبایە لە لایەن قەشەیەكی ئاشوورییەوە بە ناوی "دانی یەل"ەوە داهێنراوە. هەندێك لەزمانناسان پێیان وایە كە ئەم ئەلفبایە لە سەدەی دووەمەوە هەتاوەكو سەدەی چوارەم برەوی هەبووە، بەڵام دوای ئەوەی ئاینی مەسیح پەرە دەسێنێ، قەشەكان بەكارهێنانی ئەم ئەلفبایە قەدەغە دەكەن و ئەلفبای یۆنانی و ئاشووری جێی دەگرنەوە[١١].

لە رووی مێژووییەوە پێویستی بوونی ئەلفباو زمانی نووسینی سەربەخۆو تایبەت بۆ میللەتی ئەرمەن لە هەلومەرجی كۆمەڵایەتیی، ئابووری و فكریی سەدەی پێنجەمەوە هەڵقوڵی بوو. لەم سەردەمەدا فیودالیزم گەیشتبووە ترۆپكی پتەوبوونی خۆی و پێویستی بەوە هەبوو ئەم جیهانبینییە لەنێو توێژەكانی تری كۆمەڵدا پەرەپێبدات. جیهانبینیی نوێ مەسیحییەت بوو كە لە ئەرمەنستان وەكو ئاینی رەسمی پەسەندكرابوو سڕینەوەی ئاسەوارەكانی فەرهەنگی بتپەرستی پێشووی كردبووە ئەركی خۆی و بەرپەرچی بەهاكانی دەدایەوە.لەبەرئەمە پیاوانی ئاینی نوێ بە هیچ جۆرێ نەیاندەویست زمانی بتپەرستی بەكاربهێنن و دەبووایە زمانێكی جیاوازیان

---

(١١) نوری زاده احمد، تاریخ وفرهنگ ارمنستان، نشرچشمه، تهران، ١٣٧٦، ص ٤٣٦.

هەڵبژاردایە. بەڵام ناکرێ تەنها پەرەپێدانی مەسیحییەت بە هۆکاری دەرکەوتنی زمان و ئەلفبای نوێ بزانین.

لەو سەردەمەدا جەنگێکی سەختیی درێژخایەن لە نێوان ساسانی و بیزەنتینیدا هەڵگیرسابوو. میللەت و وڵاتی ئەرمەن لە نێوان دوو ئیمپراتۆرییەکەدا دابەشکرابوو. میللەتی ئەرمەن تەنها بە زمانی یەکپارچەی نووسینی خۆی دەیتوانی بوونی خۆی بپارێزێ و بەرگری لە خۆی بکات، لەم ڕووەوە لە ڕێگەی ئەدەبیاتی دینییەوە دەکرا "خۆراکی مەعنەوی" دەرخواردی خەڵکی بدرێت. باشترین شت بۆ ئەمە، گەیاندنی پەیامەکانی ئینجیل و بەرهەمە دینییەکان بوو لە ڕێگەی زمانی ئەرمەنەوە. لەبەرئەمە پیاوانی بیرمەندو ئایینیی ئەرمەن ئەم ئەرکەیان راپەڕاند. سەرەنجام "مەسروب ماشتوتس" ئەم پەیامەی گرتە ئەستۆ و لە سایەی هەوڵوتەقەلای بێوێنەیدا توانی ئەلفبای ئەرمەن دابهێنێ[12].

ئەدەبیات و زمانی نوێ بەهۆی ئەلفبای مەسروب ماشتوتسەوە لەلایەك کۆمەکی بەوە کرد زمانی نووسین پێك بێ و لەلایەکیتریشەوە کولتوور و زمانی ئەرمەنی دەوڵەمەند کرد و بەستێنێکی فراوانیشی پێبەخشی. زمان و ئەدەبی یەکپارچەی ئەرمەن بووە هۆی ئەوەی میللەتی ئەرمەن بتوانێ لە سەدە زریاناوییەکانی مێژووی خۆیدا، شوناسی سەربەخۆیی نەتەوەیی خۆی بپارێزێت.

مەسروب ماشتوتس و داهێنانی ئەلفبای ئەرمەن

یەکەم کەس کە ئەلفبای تایبەت بە زمانی ئەرمەنی داهێنا، مەسروب ماشتوتس بوو کە ئەم کارەی بووە هۆی ئەوەی ئەدەبیاتی نووسراوی ئەرمەن بێتە ئاراوە، قوتابخانەی ئەرمەن دروست ببێ، یەکەم نووسەرو وەرگێڕ لە گۆڕەپانی مێژووی ئەم میللەتەدا دەربکەوێ.

گوریۆن کە شاگردی مەسروب ماشتوتسە و لەبەر دەستی خۆیدا پێ گەیەنراوە لە ساڵانی ٤٥-٤٤٣ دا کتێبێکی نووسیوە، بە ناوی "رەفتاری ماشتوتس" و تێیدا

[12] نوری زاده احمد، تاریخ وفرهنگ ارمنستان، نشرچشمه، تهران، ١٣٧٦، ص ٢٣٨.

ئاماژەی بە کردارەکانی ماشتوتس کردووە و ژیاننامەکەی نووسیوەتەوە. گوریۆن ژیانی مامۆستاکەی دابەشدەکات بەسەر دوو قۆناغدا:

ژیانی دنیایی و ژیانی رۆحانی. مێژوونووسی ئەرمەن گەلێك زانیاریی لە بارەی ژیانی رۆحانی ماشتوتسەوە نووسیوە.

مەسروب ماشتوتس لە ساڵی ٣٦١ لە گوندی "هاتسە کاتس" ی سەر بە ویلایەتی "تارون" هاتە دنیاوە. لە منداڵیدا لە گوندەکەی خۆیان فێری خوێندن و نووسینی یۆنانی بوو. مەسروب کوڕی وارتان هێشتا تەمەنی لە سی ساڵ تێناپەڕێ کە ئەرمەنستانی وڵاتی لە ساڵی ٣٨٧دا لە نێوان ساسانی و بیزەنتیدا دەبێتە دوو بەشەوە. بەشی رۆژئاوا لە لایەن رۆمییەکان یاخود وەکو خۆیان دەڵێن لە لایەن یۆنانییەکانەوە داگیر دەکرێت. بەشی رۆژهەڵاتیش ئێرانییەکان داگیری دەکەن و بەڕێوەی دەبەن. لە بەشیرۆژئاوادا رۆمییەکان کۆتایی بەحوکمی خۆجێیی ئەرمەنییان دەهێنن و فەرماندەکانی خۆیان رادەسپێرن کە راستەوخۆ وڵاتەکەیان بەڕێوەبەرن. بەڵام لە بەشی رۆژهەڵاتدا پاشای ئەرمەن لەژێر قەڵەمڕەوی پاشایانی ساسانیدا درێژە بە حوکمی خۆی دەدات.

لەم سەردەمەدا مەسروب گوندەکەی جێدەهێڵێ و دەرواتە پایتەختی پاشاکانی ئارشاکونی ئەرمەنستانی گەورە لە "واقارشاپات"ی پایتەختدا جێگیر دەبێت. دواتر لەبەر زانستەکەی لە کۆشکی پاشایانی ئارشاکونی کاروباری دیوانی دەربار بەڕێوەدەبات. لەم شارەدا فێری زمانی فارسی و یۆنانی دەبێت کە زمانە گرنگەکانی سەردەمی خۆیان بوون. لە پەنای ئەم کارەیدا ماشتوتس فێری کاروباری سەربازیش دەبێت و خۆی لە کاروباری کۆمەڵایەتیی و سیاسیشەوە هەڵدەقورتێنێ. لەم سەردەمەدا وەرام شابووە یاخود بەهرام شاپوور (٤١٥-٣٨٩) یەکێك لە پاشایانی ئارشاکونی حوکمی ئەرمەنستان بەڕێوە دەبات و سەر بە شاهەنشای ساسانی بووە.

لە ساڵی ٣٩٤ دا مەسروب واز لە ئەرکی دیوان دەهێنێ و دەست بەکاری روحانیگەری دەکات. ماشتوتس لە سەرەتای ژیانی ئاینی خۆیدا تەرکی دنیا دەکاتو وەکو رەبەنە مەسیحییەکان دەژی. دوای ئەمە لە کوێستانی ویلایەتی "گوقتان" دەست بە ئەشکەوتنشینی دەکات. لەم سەروبەندەدا شاگردانێکی زۆر باردەهێنێ. بەڵام مێژوو پەیامێکی گەورەی بە مەسروب سپاردبوو، دەبووایە ئاینی مەسیحی لەناو کۆمەڵانی

خەڵکدا پەرەپێبدایە، بۆیە رووددەکاتە خەڵك و فێری ئاینی مەسیحییان دەکات. لە درێژەی گەشتەکانیدا تێدەگات کە خەڵکی هێشتا پابەندی دابونەریتی بتپەرستین و هێشتا شتێکی ئەوتۆ لە ئایینەکەی یەسوع نازانن، لە ئاکامدا دەگاتە ئەو ئەنجامەی کە نەهێشتنی ئەم رەوشە بەدانانی قوتابخانەی ئاینی دەکرێت.

دیارە پێش ئەم مێژووە بە زمانی ئاشووری و یۆنانی ئامۆژگارییەکانی ئاینی یەسوع بلاۆدەکرایەوە، بەلاٚم خەڵك لەم زمانانە نەدەگەیشتن. مەسروب بڕیاری دا یەکەم قوتابخانەی ئاینی بە زمانی ئەرمەن بکاتەوە. بەم جۆرە زمانی ئەرمەن بووە زمانی رەسمی کلێسە و نوێژو تاعەتی دینیش بەم زمانە بەڕێوەدەچوو. هەروەها مەسروب لەگەڵ سەرۆکی ئاینی ئەرمینیا ساهاك پاریتۆ قسەدەکات و داوای لێ دەکات ئەلفبای ئەرمەن دابنێن. ساهاك شای ئەرمەنستان وەرام شابووە دەبینی. لە ڕێگەی ئەمەوە تێدەگەن کە قەشەیەکی ئاشووری پیتەکانی زمانی ئەرمەنی دۆزیوەتەوە، بۆیە پیتەکانی لێ وەردەگرن و لە رێگەی ئەمەوە ئەلفبای تایبەتی ئەرمەن دادەنێن.

دوای ئەمە مەسروب تێدەگات کە ئەم ئەلفبایە بەشی دەنگەکانی زمانی ئەرمەن ناکات. ئەوجا لەگەڵ شاگردەکانی هەوڵدەدات ئەلفبای نوێی بۆ دابهێنێ. مەسروب و هاوڕێکانی بۆ کاملکردنی ئەم ئەلفوبێیە دەڕۆنە شاری ئامەد و لەبەردەستی خۆشنووسێکی یۆنانی ئەم ئەلفوبێیە رێکدەخەن. ئەوجا کە دەگەڕێنەوە بۆ ئەرمەنستان دەیکەنە ئەلفوبێی رەسمی ئەرمەن و هەزاران شاگردی پێ پەروەردە دەکەن و دەیان قوتابخانەی ئایینیشی بۆ دەکەنەوە. ئەم رووداوە لە ساڵەکانی ٤٠٤-٤٠٦ دا روویداوە و لە مێژووی ئەرمەنستاندا وەکو وەرچەرخان سەیری دەکرێت. لە کاتی گەڕانەوەی مەسروب و شاگردەکانیدا، وەرام شابووە (بەهرام شاپوور) و ساهاك پاریتۆو پیاوانی دەرباری و لەشکری دێنە دەرەوە لە شار و دەچن بە پیرییەوە و لە لای چەمی "لارا" لە نزیکی شاری "واقارشاپات" دا پێشوازی لێدەکەن. بێگومان شادمانی ئەو کەسانە بێ هۆ نەبوو، چونکە ئەمە یەکەم جار بوو کە زمانی ئەرمەن دەبووە زمانی نووسین و بەر لەم رووداوە زمانی ئاشووری و یۆنانی بەکاردەهات و خەڵکیش لەم زمانانە نەدەگەیشت. دوای ئەم داهێنانە مێژووییە مامۆستاکانی زمانی ئەرمەن لە هەر سێ بواری وەرگێڕان، نووسین و بارهێناندا دەستیان دایە کار و بەرەبەرە نەوەیەکی نوێیان پێگەیاند کە دەقەکانی ئاینی مەسیحی بە زمانی ئەرمەن وەردەگرت.

مەسروب ماشتوتس و ساهاك پاریتۆ كۆمەڵێك بەرهەمی رەنگین بەرهەم دێنن. ئەم دووانە وێڕای كارەكانی دیكەیان یەكەمین دیوانە شیعرییە دینییەكانیان دادەنێن كە بە زمانی ئەرمەن "كەتسوەرد" و "شاراكان"ی پێ دەگوترێت. ئەم دوو ئەرمەنییە بەناوبانگە دوای ساڵانێكی دوورودرێژی خزمەتی بێ وچان لە ساڵەكانی ٤٣٩ و ٤٤٠ دا كۆچی دوایی دەكەن. دوای مردنی ساهاك پاریتۆ بەساڵێك مەسروب ماشتوتسیش دەمرێت. داهێنانی مەسروب ماشتوتس تەنها پاڵنەری ئاینی نەبووە كە ئاینی مەسیحی پێ پەرەبدرێت، بەڵكو پاڵنەری سیاسی و نەتەوەییشی هەبووە. چونكە لە سەدەی چوارەم و پێنجەمدا ئەم داهێنانە بووە هۆی ئەوەی شەپۆلێك لە سەربەخۆیی خوازی لەناو ئەرمەنەكاندا بێتە ئاراوە بۆ ئەوەی لە چنگی پاشایانی ساسانی رزگاریان بێت. جەنگەكانی سەربەخۆیی ئەرمەنستان دوای ئەم داهێنانە سەریان هەڵدا، بۆیە مرۆڤ دەتوانێ بڵێ كە خودی ئەم داهێنانە سەرەتای قۆناغێكی نوێ بووە[١٣].

لە ساڵی ٣٨٧ دا ئەرمەنستان لە نێوان ئیمپراتۆری ساسانی و رۆمی بیزەنتیدا دابەشكرا. دوای ئەم رووداوە شەڕێكیماڵوێرانكەر لە نێوان دوو ئیمپراتۆرییەكەدا رووی دا و ئەرمەنستان گۆڕەپانی ئەم جەنگانە بووە. بێگومان لە تەنیشت ئەرمەنستاندا كوردستانیش لە هەمان مێژوودا رووبەڕووی داگیركاری باسكراو دەبێتەوە، بەڵام لێرەدا جیاوازیەك لە نێوان هەردوو داگیركارییەكەدا لە ئارادابووە، ئەرمەنەكان ئاینی مەسیحیان پەسەند كردبوو لەگەڵ رۆمییەكان هاودین بوون، بۆیە پتر مەیلیان بە لای بیزەنتییەكاندا هەبوو. لە حاڵێكدا كوردەكان خۆیان بەشێكی سەرەكی بوون لە دەربار و لەشكری ساسانی و بڕوامەندی ئاینی زەردەشتیش بوون، بۆیە ئەم جیاوازییە هەردوو گەلی كوردو ئەرمەنی لە جەنگەكاندا دەهێنایە بەرامبەر یەك. دوای دابەشكردنی ولاتەكە، رۆمییەكان لە بەشی رۆژئاوای ئەرمینیادا كۆتاییان بە حوكمی ئەرمەن هێنا، بەڵام لە بەشی رۆژهەڵاتدا بنەماڵەی ئارشاكونی كە سەر بە دەرباری ساسانی بوون هێشتا درێژەیان بە حوكمی خۆیان دەدا.

لەم سەروبەندەدا هێزی خودی ئەرمەن توانای بەرپەرچ دانەوەی هەردوو هێزی داگیركەری نەبوو. باشترین رێگە ئەوە بوو كە لە رێگەی كولتوورییەوە زەمینەی

[١٣] نوری زاده احمد، تاریخ وفرهنگ ارمنستان، نشرچشمە، تهران، ١٣٧٦، ص ٤٥٠.

ململانێی فەرهەنگی بڕەخسێت. بۆ ئەمەش بنیاتنانی کڵێسەی سەربەخۆی ئەرمەن دەیتوانی ببێتە بەردی بناغەی خەباتی ئایدیۆلۆژی. لەم ڕێگەیەوە ئەرمەنەکان ئیرادەی سەربەخۆی خۆیان پاراست و کڵێسەی ئەرمەن و جیاکردنەوەی لە کڵێسەی ئاشووری و یۆنانی بووە هەوێنی ڕۆحی سەربەخۆخوازی ئەرمەنەکان. بەم ڕووداوەو بەرپەرچی داگیرکاری ساسانی و ڕۆمییەکان درایەوە. داهێنرانی ئەلفوبێی ئەرمەن لە پەنای ئەو حاڵەتەی سەرەوەدا، بووە هۆی یەکێتیی ڕۆشنبیری لە نێوان هەردوو بەشە داگیرکراوەکەی ڕۆژئاواو ڕۆژهەڵاتدا.

دیارە لەم داهێنانەدا سێ کەس ڕۆڵی سەرەکییان گێڕا، یەکەمیان مەسروب ماشتوتس بوو، کە خۆی ڕۆحانییەکی سادەبوو. دووەمیان ساهاك پاریتۆ بوو کە سەرۆکی کڵێسەی ئەرمەنستان بوو، سێیەمیان وەرام شابووە (بەهرام شاپوور)ی پاشای ئەرمەنستان بوو. وەرام شابووە دەیەویست لە ڕێگەی ئەم داهێنانەوە لە بەرامبەر پاشایانی ساسانیدا خۆی رابگرێت، چونکە باش ئەو ڕووداوەی لە بیر بوو کە خەسرەوشای برای بە دەستی شای ساسانی لە کار لابرا. بۆیە دەیویست رووبکاتە هۆکارە ناوخۆییەکان و یەکێك لەمانەش زمانی ئەرمەن بوو. لەلایەکیتریشەوە ساهاك پاریتۆ سەرۆکی کڵێسەی ئەرمەن بوو نەیدەویست بچێتە ژێر باری کڵێسەی یۆنانی کاپادوکیە کە زمانی یۆنانی بەکاردەهێنا و ڕۆمییەکان پشتگیرییان لێدەکرد. لەملاشەوە پاشایانی ساسانی بۆ ئەوەی ئاینی مەسیح بە زمانی ڕۆمی گەشە نەکات، بە ڕەسمی پشتیوانییان لە کڵێسەی ئاشووری دەکردو ئەم کڵێسەیەیان کردبووە کڵێسەی ڕەسمی. بۆیە ساسانییەکان دەیانەویست لە ئەرمەنستان زمانی ئاشووری گەشەپێبدەن.

ساهاك ئەمەی نەدەویست و نیازی وابوو لە بەرامبەر زمانی ئاشووریدا زمانی ئەرمەن و کڵێسەی ئەرمەن بەکاربهێنێ. هەروەها لە سەدەکانی چوارەم و پێنجەمدا پاشایانی ساسانی پەرەیان بە ئاینی زەردەشت دەدا و زمانەکەی خۆیان پێشدەخست. ئەمانە دەیانخواست لە ئەرمەنستانیش ئاینی زەردەشتی گەشەپێبدەن. لە سەردەمی شاپووری دووەم (٣٤٠) و بەهرامی چوارەمدا دژایەتیکردنی ئاینی مەسیحی سەریهەڵدا و ناوبراوان هەوڵیاندەدا ئامۆژگارییەکانی زەردەشت پەرەپێبدەن. مۆبەدو موغەکان لەم بوارەدا ڕۆڵێکی تەواویان هەبوو، بۆیە ساهاك پاریتۆ دەیویست لە بەرامبەر ئەم

سیاسەتانەدا خۆی رابگرێت. باشترین بژارەش بۆ ئەمە دروستکردنی کلێسەی تایبەتی ئەرمەن بوو کە بە زمانی ئەرمەن ئامۆژگارییەکانی یەسوعی بلاّودەکردەوە.
لە سەدەی پێنجەمدا کلێسەی ئەرمەنی و قوتابخانە دینییەکانی ئەرمەنستان نەوەیەکیان پێگەیاند کە ئاستێکی باشی خود -ئاگایی نەتەوەیی و سیاسی بەدەسهێنابوو. نەوەی پێشووتر نەیدەتوانی لە رێگەی لەشکرییەوە سەربەخۆیی سیاسی ئەرمینیا دابین بکات، بۆیە لە رێگەی جەنگی ئایدیۆلۆژی و فەرهەنگییەوە درێژەی بەمانەوەی خۆی دا. داهێنرانی زمانی ئەرمەن و کلێسەی ئەرمەن لە لایەک یەکێتیی رۆژئاوا و رۆژهەلاّتی ئەرمەنستانی داگیرکراوی دابینکرد، لە لایەکی تریشەوە بووە هێمای خۆپاراستنی میللەتی ئەرمەن لە بەرامبەر پەلامارەکانی ئیمپراتۆریای ساسانی و رۆمی. لە سەدەی پێنجەمدا هەوڵەکانی مەسروب و ساهاك و وەرام شابووە بەریگرت و نەوەیەکی پێگەیاند کە هەولّی دا بەهێزی خۆی لە بەرامبەر داگیرکەری ئێرانییەکاندا بووەستێتەوە. لە راستیدا قوتابخانەی ئاینی ئەرمەن شەپۆلێکی نوێی وشیاریی هێنایە کایەوە کە بووە هێمای جەنگەکانی لە دژی دەرباری ساسانی کە لە سالاّنی ٤٥١-٤٤٩ دا بەرپاکران.
وارتان مامیگونیان کە لە مێژووی ئەرمەنستاندا بە "وارتانانتس" ناسراوە سەردارێتی ئەم جەنگانەی کرد. دواتریش شەڕەکانی سالاّنی ٤٨١-٤٨٤ کە واهان مامیگونیان بەرپێوەی دەبرد دەرەنجامی ئەم وشیارییە بوون، چونکە ساسانییەکان دوای وەرام شابووە لە سەردەمی ئارتاشیسی کوڕیدا کۆتاییان بە دەسەلاّتی خۆیی ئەرمەن هێناو تەخت و تاجی ئەرمەنییان هەلّدێراند. بۆیە جەنگەکانی سەدەی پێنجەم کە بۆ گێڕانەوەی سەروەری و ئیرادەی ئەرمەن بەرپاکران، دەرەنجامی ئەو هۆشیارییە بوون کە قوتابخانەی ئاینی ئەرمەنستان هێنایە کایەوە.
بەر لەوەی مەسروب ماشتوتس زمانی ئەرمەن بەکاربهێنێ، زمانی ئەرمەن گەلێك شێوەزاری جۆربەجۆری هەبوو کە یەکبوونیان زەحمەت دەینواند. شێوە زاری ناوچەی ئایرارات کە شێوەی پایتەختی ئەو سەردەمە واتە شاری "واقارشاپات" بوو، بە شێوازی وستانیك ناسراوە، پەرەیسەند و بوو بە شێوەزاری رەسمی کلێسەی ئەرمەن. قوتابخانە ئاینییەکان ئەم شێوەیەیان گەشەپێ دا. بەم جۆرە ئەم شێوەیە بە رۆژئاواو رۆژهەلاّتی ئەرمەنستاندا بلاّوەی کرد. سەرەتا ئەدەبیاتی زارەکی ئەم شێوەیەی

هەواڵنامەی کتێب

دەوڵەمەند کرد، دواتر دەقی ئەدەبی نووسراوی پێ نووسراو شیعری ئەرمەن بەم شێوەیە هاتە ئاراوە.

بەرەبەرە ئەدەبی نووسراوی ئەرمەن بەم شێوەیە پەیدابوو. لە پرۆسەی زەمەندا ئەم شێوەیە گۆڕانی زۆری بەسەردا هات و رەوانتر بوو، بەڵام بەگشتی پێکهاتە سەرەکییەکەی خۆی لە دەست نەدا کە لە سەردەمی مەسروب ماشتوتس و ساهاك پاریتۆدا بنیاتنرابوو. ئەم زمانە کە مێژوویەکی دێرینی هەبوو و تێکڕای دەقە کۆنە ئاینی و ئەدەبی و مێژووییەکانی ئەرمەنی پێ نووسراوەتەوە، بە زمانی "گرابار" ناسراو و پیرۆزییەکی تایبەتی خۆی هەبوو. زمانی گرابار هەتا نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەم لە ئەرمەنستان زمانی رەسمی بوو. لەم سەردەمەوە بەدوا گۆڕانێکی ریشەیی بەسەرهات و رەوشێکی نوێ هاتە کایەوە.

تا دەیەی سێیەمی سەدەی نۆزدەیەم زمانی کۆنی گرابار بەردەوامبووە. بیرمەند و ئەدیبانی ئەرمەن بەرهەمەکانیان بەم زمانە دەنووسی. خاچاتور ئابوڤیان یەکێك لە نووسەرە بەناوبانگەکانی ئەرمەن بوو ئەویش هەتا ئەم ماوەیە بەو زمانە دەینووسی. پاشان ناوبراو تێگەیشت کە زمانی گرابار توانایی پەرەسەندنی نییە و بۆ کۆمەڵانی خەڵك زۆر سەختە، بۆیە روویکردە زمانی خەڵکی ئاسایی و بە زمانی "ئاشخاربار" دەستی بە نووسین کرد[١٤]. قوتابخانەی ئەدەبی کلاسیکیی ئەرمەن لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەیەمەوە سەریهەڵدا. لە راستیدا ئەمە سەرەتای دەستپێکردنی ئەدەبی مۆدێرنی ئەرمەن بووە. ئەم قوتابخانەیە تا شەستەکانی سەدەی نۆزدەیەم درێژەی هەبووە. دوای ئەمە قوتابخانەکانی رۆمانتیزم و ریالیزم جێیانگرتەوە. ئەدەبی نوێی ئەرمەن لەگەڵ گەشەکردنی پەیوەندییە بۆرژواییەکانی کۆمەڵگەدا پەرەیسەند[١٥].

شۆرشی فرەنسا لە ساڵی ١٧٨٩، خەباتی دژە کۆلۆنیالیستی میللەتی هیندستان، شۆرشەکانی یۆنان، شۆرشی رزگاریخوازیی ساڵەکانی ١٨٣٠-١٨٤٨ لە ئەورووپا و جەنگی رزگاریی نیشتمانیی ئیتالیا، بوونە هەوێنی بیروئەندێشەی رزگاریخوازیی نەتەوەیی و بیری بۆرژوا-دیموکراتیان هێنایە ئاراوە. ئەمە هاتە نێو ژیانی خەڵکییەوە و

---

[١٤] هویان اندرانیك، ایرانیان ارمنی، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران ١٣٨١ ص٢٤.

[١٥] نوری زاده، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، تهران ١٣٧٦، ص٦٠٨.

گۆڕانی ریشەیی تێدا دەستەبەرکرد. بەم جۆرە ئەم گۆڕانە ئەدەبیشی گرتەوە. لەم رووەوە خولقاندنی شێوازی نوێ و ئاسان هاتەکایەوە. چونکە قوتابخانەی کلاسیزم توانایی وەڵامدانەوەی پێویستییە مەعنەوییەکانی خەڵکی نەبوو. زمانی کۆنی گرابار توێژە بەرینەکانی خەڵك تێی نەدەگەیشتن.

بەم جۆرە لە ساڵانی ١٨٢٠-١٨٣٠ گۆڕانێك لە زەمینەی ئەدەبیاتی ئەرمەنیدا هاتە ئاراوە. لەم سەروبەندەدا قوتابخانەی رۆمانتیزم جێی بە قوتابخانەی کلاسیزم لێژکرد. ئەم قوتابخانەیە گرفتە کۆمەڵایەتییەکانی خەڵکی لەخۆ دەگرت و جێی بۆ پرسە کۆمەڵایەتیی — مێژووییەکانیش دەکردەوە. هەروەها بیروئەندێشەی رزگاریی نیشتمانیش هاتە نێو گۆڕەپانی ئەدەبەوە. لەم سەروبەندەدا ململانێی نێوان زمانی کۆن و زمانی نوێ دەستی پێکرد کە ئەم ململانێیە بەململانێی زمانەکان و رێنووسەکان ناوبانگی دەرکردووە. دوای ململانێ و خۆڕاگرییەکی سەخت، بەرە- بەرە زمانی گرابار جێی خۆی دایە زمانی نوێی "ئاشخارهابار". لە چلەکان تا شەستەکانی سەدەی نۆزدەیەم ئەدەبی نوێی ئەرمەن بەتەواوی رەگی داکوتا.

بێگومان هاروتیون عەلەمداریان و مەسروب تاقیادیان لە رەنگرێژ کردنی ئەدەب و زمانی نوێدا رۆڵیان هەبوو، بەڵام رۆڵی سەرەکی دەگەڕێتەوە بۆ نووسەری بەناوبانگ خاچاتور ئابوڤیان. ئەم کەسە راستییەکەی لە بواری زمان و ئەدەبی ئەرمەنیدا وەرچەرخانێکی هێنایە کایەوە. شیعری نوێی ئەرمەن لە سییەکان و چلەکانی سەدەی نۆزدەیەمدا سەریهەڵدا. ئەم شیعرە لە رێگەی گەشەسەندنی شیعری زارەکی "پاسکویل"ەوە هاتە ئاراوە. دوای ئەمە شیعری جۆری "بامفیلت" سەریهەڵدا کە شیعرێکی وەزن و قافیەدارە. لە پەنجاکان و شەستەکان بەدواوە ئەدەبی نوێی ئەرمەن بووژایەوە و گەلێك رووخساری درەوشاوەی پێشکەشکرد. هەروەها بەرەبەرە ئەدەبی ئەرمەن بە هەموو شێوازەکانییەوە رووی لە گەشەسەندن کرد[١٦].

---

[١٦] ارمنستان، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، تهران ١٣٧٧، ص٤٦.

سێیەم: دیـن و بــڕوا

ئەرمــەنییان بــەر لــەوەی رووبکەنــە ئـاینی مەسـیح، بتپەرسـت بــوون. خواوەنـدە بەناوبانگەکانی ئەرمینیا بریتیبوون لە ئارامازد، ئاناهید، ئاستقیك و ڤاهاگن. گـەلێك شوێنەوار لە ئەرمەنستان ماونەوە کە نیشانەی سەردەمی بتپەرستیی ئـەم وڵاتـەن. بـۆ نموونە پەرستگەی گارنی کـە لـە جیۆگرافیـای کۆمـاری ئەرمەنـستاندایە، یـەکێك لـەو شوێنەوارانەیە کە هەندێك تایبەتمەندیی شارستانیی هێلینیشی هەڵگرتووە.

لە سەدەی یەکەمی زایینەوە پەیامئاوەرە مەسیحیە سەرەتاییەکان بۆ برەوپێدانی ئاینی مەسیح روویانکردە ئەرمەنستان. پارتۆقیمۆس و تادیۆس لە بانگەشەکەرانی سەرەتایی ئاینی مەسیح بوون کە بۆ خۆیان بە شاگردی مەسیح لە قەڵەم دراون. ئـەم کەسـانە لـە لایەن بتپەرستانی ئەرمینیاوە کوژراون و دواتر لە کوشـتارگاکانیاندا چـەند کڵێـسەیەك بنیاتنراوە. بەڵام رەوتی گەشەسەندنی ئاینی مەسیح لە ئەرمینیا تا سـەدەی سـێیەمی خایاند. تا ئەم سەردەمە بتپەرستی لە ئەرمینیا باڵادەستبووە. لـەوە بـەدوا گریگـۆری پیرۆز کە لەناو ئەرمەنییاندا بە "لۆسارۆڤیج" واتە رۆشنگەر بەناوبانگ بووە پـەرە بـەم دینە دەدات. گریگۆر بۆ خۆی سەر بەبنەماڵەی ئەشکانی بووە. دەڵـێن گریگـۆر کـوڕی ئەو پیاوە بووە کە بە دنەدانی پاشایانی ساسانی خەسرەوی یەکەمی پاشای ئـەرمینیای کوشتووە. وەك دەڵـێن بنەماڵەکـەی تێکـڕا لـە ئەرمەنـستان هەڵـدێن و لـە کاپادوکیـە دەگرسێنەوە. لەوێ گریگۆر لەگەڵ ئامۆژگارییەکانی مەسیح ئاشنا دەبێت[١٧].

ئەرمینیا لە سەدەکانی چوارەم و پێنجەمدا دوو رووداوی گرنگی بە خۆیەوە بینی. ئـەم دوو رووداوە کاریگەرییەکی قووڵیان کردە سەر ئاسـتی بـڕوای ئەرمـەنییان. یەکـەمیان پەسەندکردنی ئاینی مەسیح بوو لە لایـەن خـەڵکی ئـەرمینیاوە وەکـو بـڕوای تاقانـەی گەلی ئەرمەن. دووەمیشیان داهێنانی ئەبجەدیەی ئەرمەن بوو[١٨]. بێگومان گێڕانـەوەی

---

[١٧] ارمنستان، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، تهران ١٣٧٧، ص ٤٧.

[١٨] یوسف ابراهیم الجهماني، دارحوران للطباعة والنشر والتوزیع، دمشق، ٢٠٠١ ، ص١١

جۆربەجۆر هەن سەبارەت بە ساڵی پەسەندکردنی ئاینی مەسیح لە لایەن ئەرمەنەکانەوە، بەڵام بە گشتی کۆکن لەسەر ئەوەی کە ئەم رووداوە لە نێوان ٣٠١- ٣١٤ دا هاتۆتە ئاراوە. ئەم کارەش لە لایەن گریگۆر لۆسارۆڤیج ئەنجامدرا. بەم جۆرە دوای ئەوەی ئیمپراتۆر کۆنستانتینی گەورە لە رۆما ئاینی مەسیحی کردە ئاینی رەسمی (٣١٣) ئەرمەنستانیش بووە دووەم وڵاتی وەرگری ئاینی مەسیح[١٩]. سەرەڕای ئەوە دێری ئەرمەن لەژێر کاریگەریی دێرەکانی رۆمادا بووە، بەڵام هەندێك تایبەتمەندیی خۆشی پاراستووە کە دواتر ئەم تایبەتمەندییە بە یەکجاری لە کڵێسەکانی تری مەسیحی جیاکردۆتەوە.

لە ساڵی ٣٠١ دا تیردادی سێیەم کە پاشای ئەرمەنستان بووە، ئاینی مەسیحی پەسەند کردووەو بە شێوەیەکی رەسمی پەرەی پێداوە. گریگۆر لۆسارۆڤیچ لەگەڵ پەرەپێدان و بانگەشەکردنی ئاینی مەسیحدا بوو بە گەورە کاسۆلیکۆسی ئەرمینیا[٢٠]. بەر لەم مێژووە ئەرمەنییانی مەسیحی بەدزیەوە لە ئەشکەوتەکان دابونەریتی ئاینی خۆیان بەجێدەهێنا. دوای ئەوەی گریگۆر رۆڵی قەڵەمبازی خۆی گێرا، رەوشی مەسیحییانی ئەرمەن گۆڕانی بەسەردا هات. ئەم گۆڕانەش ئاسان نەبوو، چونکە گریگۆر کە خۆی منداڵی خانەدانێکی راکردووی ئەشکانی بوو، لە قەیسەریە ئاینی مەسیحی پەسەند کردبوو. دوای ئەوەی تیردادی سێیەم لە ٢٨٧ دا لە رۆم دەگەڕێتەوە بۆ ئەرمینیا، گریگۆر دەکاتە کاتبی خۆی و لەگەڵ خۆی دەیهێنێتەوە. کاتێك پێیدەزانێ کە مەسیحییە، داوای لێدەکات واز لەم دینە بهێنێ. گریگۆر بەرگری لە خۆی دەکات. ئەوجار تیرداد فەرمانی زیندانیکردنی دەدات. گریگۆر ١٤ساڵ زیندان دەکرێت. دوای ئەوەی نەخۆشیی تیرداد چاك دەکاتەوە، تیرداد ئاینی ئەو پەسەند دەکات و لە ٣٠١ دا فەرمانی رەسمیکردنی ئەم دینە دەردەکات[٢١].

لە سەدەی چوارەم و پێنجەمدا ئەرمەنییان بەشداری گردبوونەوەی قەشەکانیان دەکرد و فەرمانی ئەم گردبوونەوانەیان پەیڕەو دەکرد. لە ساڵەکانی ٣٢٥،٣٨١،٤٣١ دا

---

[١٩] یوسف ابراهیم الجهماني، دارحوران للطباعة والنشر والتوزیع، دمشق، ٢٠٠١ ، ص ١١.

[٢٠] رۆژە، مامەند، تورکیاو دۆسیەی جینۆسایدی ئەرمەن، دۆسیەی تورکیا، ژمارە ٣، نیسانی ٢٠٠٦ ، ل ١١٧.

[٢١] هویان، اندرانیك، ایرانیان ارمنی، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران ١٣٨١، ص٣٢.

گردبوونەوەی گرنگ ئەنجامدران. دوایەمین گردبوونەوە هی ساڵی ٤٣١ بوو. ئەم گردبوونەوەیە لە شاری ئیفیس لە ئاسیای بچووك بەڕێوە چوو. دوای ئەم گردبوونەوەیە لێکترازان لە نێو مەسیحییەکاندا هاتەکایەوە. لەوساوە ئەرمەنەکان لە دێری ئوچمیادزین لە نزیك شاری یەریڤان کە گریگۆری رۆشنگەر بنیاتینابوو، گردبوونەوەی تایبەت بە خۆیان ئەنجام دا و لە ناوەندە دینییەکانی تر دابڕان[٢٢].

لەبەرئەوەی گریگۆر لۆسارۆڤیچ ئاینی مەسیحی لە ئەرمەنستان پەرەپێداوە، بە مەسیحییانی ئەرمەنسان دەڵێن: "مەسیحییە گریگۆرییەکان". هەروەها بە کڵێسەی ئەرمەنیش دەگوترێت "کڵێسەی گریگۆری" یاخود "کڵێسەی لۆسارۆڤیچی". لە ساڵانی سەرەتادا نەوەو نەتیجەکانی گریگۆری پیاوی ئاینی مەسیحی بوون. دواتر میرات نەماو کلیلداری کڵێسەی ئەرمەن کەوتە دەست کەسانی تر[٢٣]. بێگومان پەسەندکردنی ئاینی مەسیح لە ئەرمەنستان لە دوولایەنەوە گرنگە:

١-لە لایەنی مێژووییەوە: ئەم رووداوە بووە خاڵی وەرچەرخان لە مێژووی ئەرمەنستاندا، چونکە دوابەدوای ئەم وەرگۆڕانە، زۆربەی هەرە زۆری رووداوەکانی ئەرمینیا لەژێر کاریگەریی ئەم وەرچەرخانەدا بوون.

٢-لە ئاستی جیهانی مەسیحیدا: ئەرمەنستان یەکەم وڵات بووە کە ئاینی مەسیحی کردۆتە ئاینی رەسمی خۆی[٢٤]. یەکەم کڵێسەی ئەرمەن بە دەستی گریگۆر لە شاری واقارشاپات و لە ساڵی ٣٠٣ دا بنیاتنرا کە دێری ئوچمیادزینی ئێستایە و ناوەندی سەرەکی ئاینی هەموو ئەرمەنییانی جیهانە[٢٥]. گریگۆر لەتیرداتی سێیەم لەقەبی سەرئوسقۆف یان جاسلیقی (کاسولیکۆس) هەموو ئەرمەنستانی درایە. ئەو کڵێسەیەی ناوبراو بنیاتینا لە ساڵی ٤٩١ بە یەکجارەکی لە کڵێسەی رۆمی دابڕا و رەوتێکی سەربەخۆی تەیکرد. کڵێسەی ئەرمەن پابەندە بە پرەنسیپە سەرەتاییەکان. ئەم کڵێسەیە رەوتێکی موحافیزەکاری هەیەو خۆی بە کڵێسەیەکی رەسەن دەزانێ کە راستەوخۆ حەوارییەکانی مەسیح بنیاتیاننناوە. بێگومان دابڕانی کڵێسەی ئەرمەن لە کڵێسەی رۆم

---

(٢٢) هویان، اندرانیك، ایرانیان ارمنی، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران ١٣٨١، ص ل٣٣.

(٢٣) نوری زاده، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، پاییز ١٣٧٦، تهران، ص٤٣٢.

(٢٤) ارمنستان، دفتر مطالعات سیاسی وبین المللی، تهران ١٣٧٧، ص٤٨.

(٢٥) هەمان سەرچاوە لاپەڕەی ٤٩.

و بیزانس کاریگەریی هۆکاری سیاسیشی لەسەر بووە. سەربەخۆیی کڵێسەی ئەرمەن کاردانەوەیەك بوو بەرامبەر بە هەڵسوکەوتەکانی کڵێسەی رۆمی کە دەیەویست کڵێسەی رۆژهەڵات بکاتە داردەستی خۆی[٢٦].
بارەگای کاسولیکۆسی ئەرمەنەکان لە ئوچمیادزین بووە. دواتر لە کاتی مەرزەبانەکاندا گوێزرایەوە بۆ شاری دەڤین. پاشان لە سەدەی دەیەمدا گوێسترایەوە بۆ شاری ئانی. دوابەدوای ئەوەی حوکمداری باگراتۆنییەکان بە دەستی تورکانی سەلجووقی روخێنرا، ژمارەیەکی زۆر لە ئەرمەنەکان بەرەو کیلیکیەی ئاسیای بچووك کۆچیان کرد و لەوێ وڵاتی ئەرمینیای تازەیان دروستکرد و بارەگای کاسولیکۆسی ئەرمەنیش لە سەدەی یازدەیەمدا گوێزرایەوە بۆ ئەوێ. دوای ئەوەی حوکمداریی ئەرمەنی کیلیکیە روخا، ئوسقۆفەکان داوایان لە کاسولیکۆسی ئەرمەن کرد بگەڕێتەوە بۆ ئوچمیادزین. کڵێسەی ئەودەم ئەم داوایەی رەتکردەوە، بەڵام رێگەی بەوە دا تا لە ئوچمیادزین کاسولیکۆسێکی دیکە بکرێتەوە. لە ساڵی ١٤٤١ دا ئەم جاسلیقە بنیاتنرایەوە. بەم جۆرە ئەرمەنەکان لەو بەروارەوە بوونە خاوەن دوو جاسلیقی جیاواز. دوای ئەوەی ئەرمینیا دابەشکرا بەسەر دوو بەشی رۆژهەڵات و رۆژئاوادا، ئەم رەوتە درێژەی کێشا. ئێستاش ئەرمەنەکان دوو جاسلیقیان هەیە، یەکیان لە ئوچمیادزینە، ئەویتریشیان لە کیلیکیە لە شاری سیس بوو. بەڵام دوای کوشتاری ئەرمەنەکان بە دەستی عوسمانی لە ساڵی ١٩٢٣ەوە ئەم بۆ جاری گوێزرایەوە بۆ لوبنان و لە شوێنێك بە ناوی ئەنتیلیاس کە لە دەوروپشتی بەیروتە، جاسلیقی دووەم بنیاتنرایەوە[٢٧].
بەم ساڵانەی دوایی هەوڵدانێکی زۆر دەستی پێکردووە بۆ یەکخستنەوەی هەردوو جاسلیقەکە. لە نەوەدەکانەوە گارگینی یەکەم کە رابەریی کڵێسەی ئەنتیلیاس بوو، کرایە رابەریی کڵێسەی ئوچمیادزین. بەم جۆرە دوای سەدان ساڵ دووری و جودایی، سەرەنجام هەنگاو بۆ یەکخستنەوەی هەردوو پارچە لێکدابڕاوەکەی کڵێسەی ئەرمەنی ئوچمیادزین و ئەنتیلیاس نراوە.

---

[٢٦] ارمنستان، دفتر مطالعات سیاسی وبین المللی، تهران ١٣٧٧، ص ٥١.
[٢٧] هەمان سەرچاوە ل ٥٢.

بە گشتی دوای ئەوەی تورکانی سەلجووقی حکومەتی باگراتۆنیان رووخاندو سەروەریی سیاسی ئەرمەن لابرا، بارێکی قورس کەوتە سەر کڵێسەی ئەرمەن، بۆ ئەوەی لە غیابی دەسەلاتی سەربەخۆی ئەرمەندا، نوێنەرایەتی ئیرادەی ئەرمەن بکات. بە تایبەت لە ئەرمەنستانی رۆژئاوا ئەم کڵێسەیە پێشی بە مەرگی مەعنەوی ئەرمەن گرت و مانەوەی ئەم میللەتەی گەرەنتی کرد. کڵێسەی ئەرمەن دوو تایبەتمەندیی گەورەی هەیە:

یەکەمیان کڵێسەی ئەرمەن کڵێسەیەکی خەڵکییە. بەو واتایە کە خەڵك خەلیفەگەرییەکانی خۆیان هەڵدەبژێرن. واتە خەڵك راستەوخۆ کاسولیکۆسی خۆیان هەڵدەبژێرن.

دووەمیشیان کڵێسەی ئەرمەن کڵێسەیەکی نەتەوەییە. تا ساڵی ٦٠٨ کڵێسەی گورجستانیش پەیڕەوی کڵێسەی ئەرمەن بوو. دوای ئەمە لەژێر گوشاری رۆم و یۆنان کڵێسەی گورجستان لە کڵێسەی ئەرمەن جیابۆوە[٢٨]. کڵێسەی ئەرمەن بە تەواوەتی بوو بە کڵێسەیەکی نەتەوەیی و تایبەت بە هیچ نەتەوەیەکی دیکە نیە و لەناو هیچ میللەتێکی دیکەشدا چالاکی بانگەشە و میسیۆنێری ناکات.

بەم جۆرە دەردەکەوێ کە بەر لە مەسیحێتی، ئەرمەنییان وەکو کوردەکان پەیڕەوی ئاینی میهرپەرستی (میترائیزم)یان کردووە. میهرپەرستی ئاینی هاوبەشی ئاریەکان بووە. کەوابوو لە رووی دینییەوە قۆناغی پێش مەسیحێتی، هاوبەشێتی ئایین لە نێوان کوردو ئەرمەندا هەبووە، بەلام سەرهەڵدانی مەسیحیەت دابڕانی لە نێوان دوو میللەتەکەدا دروستکردووە. مێهرپەرستی لەهەزارەی دووەمی بەر لە زایین لەئاسیای بچووك برەوی هەبووە. لە ساڵی ١٩٠٧ لە بوغازکۆی ئەنقەرەدا هەندێك شوێنەواری هیتیتەکان دۆزرایەوە. لەم شوێنەدا بەردە نووسراوێك دۆزرایەوە کە ئاماژە بە پەیمانی نێوان هیتیت و میتانییەکان دەکات کە لە رۆژهەلاتی ئاسیای بچووك ژیاون. لەم بەردەنووسەدا ئاماژە بە چوار یەزدان دەکرێت کە بریتیین لە ئیندرا، وارونا، ناساتیا و میهر. ناوی ئەم یەزدانگەلە لە کتێبی پیرۆزی هیندۆسەکان "ریگ ڤیدا"شدا هاتووە.

[٢٨] ارمنستان، دفتر مطالعات سیاسی وبین المللی، تهران ١٣٧٧، ص ٥٣.

واتە یەزدانی ئاریایی- هیندین[٢٩]. لە سەردەمی ئەخمینییەکاندا ئەرمینیا ساتراپێکی ئەخمینی بوو. لە سەردەمی ئەشکانییەکاندا خانەدانێکی سەر بە پاشایانی ئەشکانی لە نیوەی یەکەمی سەدەی یەکەمی زاییندا، حوکمی ئەم ولاتەیان بە دەستەوە گرت. بێگومان ئەخمینی و ئەشکانییەکان لە رووی کولتوورییەوە کاریگەرییەکی زۆریان لەسەر ئەرمینیا هەبووە. لە ئەرمینیای کۆندا رۆژەکان و مانگەکان ئەو ناوانەیان لێنراوە کە کوردەکان و ئێرانییەکان بەکاریان هێناون. بەهەشتەمین رۆژی مانگیان وتووە میهر. بە هەفتەمین مانگی ساڵیان گوتوە "میهرەگان" واتە میهرگان (مێهرەجان). کوردەکانیش لە هەفتەمین مانگی ساڵدا لە رۆژی میهری مانگی میهردا جەژنی میهرەگانیان بەڕێوەبردووە. ئەم ناوە ئەمڕۆ لەژێر کاریگەریی زمانی عەرەبیدا بووە بە مێهرەجان. بە گوێرەی نووسراوەکانی موسیس خورنی مێژوونووسی ئەرمەن، ئارشام شا دوایەمین شای زنجیرەی ئارتاشیسیان (کوڕی ئارتاشیس و برای تیگران) لە سەدەی یەکەمی زاییندا پەیڕەوی ئاینی میهر بووە. کاتێك لە ساڵی ٥٢ دا تیردادی ئەشکانی تەختی بەدەستەوە گرت میهری بوو. لەبەرئەوەی پاشایانی ئارتاشیس ئاینی میهریان پەسەند کردبوو، خەڵکی ئەرمەنستانیش دوای ئەم ئایینە کەوتن[٣٠].

کاپادوکیەی ئاسیای بچووك گۆرەپانی جەنگی ئەشکانییەکان و رۆمییەکان بووە. سوپاییەکانی رۆم لەم جەنگانەدا ئاینی میهریان لە ئەشکانییەکان وەرگرت و بردیانە ئەوروپا و لە سەرانسەری ئەو کیشوەرەدا برەویان پێدا. لە سەردەمی کۆمۆدۆسی ئیمپراتۆری رۆم (١٨٠-١٩٣) ئاینی میترایی "میهرپەرستی" یەکێك لە ئایینە گرنگەکانی خەڵکی ئیمپراتۆریای رۆم و ئەوروپا بووە.

گەلێك لە کلێسەکانی ئەرمینیا لەسەر کەلاوەی میهرابەکان بنیاتنراون. میهرابەکان پەرستگەی میتراییەکان بوون. بۆ نموونە کلێسەی ئوچمیادزین لەسەر کەلاوەی مێهرابەیەکی کۆن بنیاتنراوە. سەرەڕای ئەوەی ئەرمەنەکان بوون بە مەسیحی بەلاّم هێشتا شوێنەواری ئاینی میهرپەرستی لە ئەرمینیا دەبینرێت. میحرابی کلێسەکانی ئەرمەنستان روو بەرۆژهەلاّتە. واتە روو بەو ئاراستەیەیە کە مێهرابەکانی میترایی

---

[٢٩] هویان، اندرانیك، ایرانیان ارمنی، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران ١٣٨١، ص٢٩.
[٣٠] هویان، اندرانیك، ایرانیان ارمنی، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران ١٣٨١، ص ٣٠.

وابوون، بۆ ئەوەی یەکەم پرشنگی خۆر بە ڕێکەوێت کە لە ڕۆژهەڵاتەوە هەڵدێت. لەناو ئەرمەنەکاندا سوێندێك هەیە بە ناوی "کوئارو" واتە سوێند بە خوری تۆ. ئەمە پاشماوەی ئاینی میهرییە. ئەرمەنەکان بەیانییان لە باتی بەیانی باش دەڵێن "باری لویس" واتە تیشك خۆش. هەندێك لەو ناوانەی ئەرمەنەکان لە منداڵەکانیان دەنێن لە ئاینی میهرەوە سەرچاوەیان گرتووە وەکو میهرداد (دادەی میهر) میهرانۆش (کچی میهر)، میهران-میترائوم (پەرستگەی میهر)و... کوردەکان و ئەرمەنەکان لە ئاینی میترابیدا گەلێك هاوبەشیان هەبووە[٣١].

[٣١] هویان، اندرانیك، ایرانیان ارمنی، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران ١٣٨١، ص ٣١.

هەواڵنامەی کتێب

چوارەم: جیۆگرافیای ئـەرمـیـنـیـا

ئەرمینیا سەرزەمینێکی کوێستانی و بەرزە کە لە باکوورەوە دەگاتە دەریای رەش، لە رۆژئاواوە دەگاتە بانی ئەنادۆڵ، لە باشوورەوە دەگاتەوە میزۆپۆتامیا و لە رۆژهەڵاتیشەوە هاوسنوورە لەگەڵ دەشتی قەفقاز و جولگەی ئازەربایجاندا. بەم جۆرە ئەم جیۆگرافیایە هەرێمێك دەگرێتەوە کە لە نێوان درێژایی جیۆگرافیایی ٣٧و ٤٧,٥ پلەی رۆژهەڵات و رۆژئاوا و ٣٧و ٤١,٥ پلەی باکووردایە و یەکەیەکی جوگرافی-سروشتی پێکدەهێنێ کە بە پێی بانگەشەی ناسیۆنالیستە ئەرمەنەکان روبەرەکەی ٦١٩٨٤٠ کیلۆمەتری چوارگۆشەیە. ئەم سەرزەمینە پردی نێوان رۆژهەڵات و رۆژئاوایە و جادەی ئاوریشم لە رۆژهەڵاتی دوورەوە بۆ رۆژئاوا بەناو ئەم وڵاتەدا دەربازبووە[٣٢].

بەرزترین کێوی ئەرمەنستان، ئاراراتە. (دیارە ئەم هەرێمە هەمان هەرێمە کە گەلی کوردیش داوای دەکات و تێیدا زۆرینەشە) ئەرمەنییان بە ئارارات دەڵێن ماسیسی گەورە کە ٥١٥٦ مەتر بەرزە. بە کێوەکەی تەنیشتیشی دەڵێن ماسیسی بچووك کە ٣٩١٤ مەتر بەرزە. کێوەکانی تری ئەرمەنستانیش بریتین لە: ئاراگاتس لە قەفقاز کە ٤٠٩٥ مەتر بڵندە. هەروەها بیوراکن هەیە کە لە باشووری رۆژئاوای ئەم بانەدا هەڵکەوتووە. هەندێك لە چەمە گەورەکانی ئاسیای رۆژئاوا لە کوێستانەکانی ئەرمینیاوە سەرچاوە دەگرن، وەکوە دیجلە، فرات، ئاراس و چەمی کۆرا[٣٣].

لە ئەرمینیادا هەندێك دەریاچە هەن کە گرنگترینیان بریتیین لە دەریاچەی ئاوی شیرینی سوان لە نزیك یەریڤان و دەریاچەی ئاوی سوێری وان لە رۆژئاوای بانی ئەرمەنستاندا. لە کوێستانەکانی ئەرمینیادا گەلێك دەشتی بە پیت هەن کە دەشتی ئارارات بەرفراوانترینیانە. پایتەختەکانی ئەرمەنستان هەر لە مێژەوە لەم دەشتەدا

---

(٣٢) رۆژە مامەند، دۆسیێی تورکیا، ژمارە ٣، نیسانی ٢٠٠٦، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژی کوردستان ل١١٧.

(٣٣) هویان، اندرانیك، ایرانیان ارمنی، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران ١٣٨١، ص١١.

بنیاتنراون. ئەرمەنستان بە هۆی پێگەی جوگرافی خۆی، هەمیشە ڕاڕەوی دەربازبوونی کالاّ بازرگانییەکانی ڕێگای بەهارات بووە لە ڕۆژهەلاّتەوە بۆ ڕۆژئاوا[٣٤].

سەبارەت بە بایەخی ستراتیژیی ئەرمەنستان مرۆڤ دەتوانێ ئاماژە بەوە بکات کە ئەم ولاّتە شوێنی پێکدادانی شارستانییەکان و ئیمپراتۆرییە گەورەکانی مێژوو بووە. لە ڕووی ستراتیژییەوە کوێستانی بوونی ئەرمینیا وای لە ئیمپراتۆرە گەورەکان کردووە کە وەکو قەلاّیەکی سروشتی سەیری بکەن و پێیان وابووە ئەگەر سنوورەکانی ئیمپراتۆرییەکەیان بگەیەننە ئەوێ ئەوا ئەمنی نەتەوەیی ئیمپراتۆریاکەیان دابین دەکەن. ئاوڕدانەوە لە مێژوو ئەم ڕاستییە بە باشی پیشاندەدات.

ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ ٢٥٠٠ ساڵ پێش، ئەوا دەردەکەوێ لە ئەرمینیا شوێنی پێکادانی دوو ئیمپراتۆری هەخامەنشی و یۆنانی بووە. لە قۆناغەکانی دواتریشدا ئەم حالەتە دووبارە دەبێتەوە و لە کاتی ئەشکانی و ڕۆمییەکاندا ئەرمینیا شوێنی یەکلاییکردنەوەی گرفتەکانی هەردوولا بووە. پاشان ململانێی نێوان ساسانییان و بیزانس (ڕۆمی ڕۆژهەلاّت) لەم سەرزەمینەدا هاتۆتەکایەوە[٣٥]. دیارە لەم سەردەمە بەدوا فاکتەرێکی نوێ دێتەکایەوە و دەکەوێتە نێو بابەتە ستراتیژییەکانەوە، ئەویش بەمەسیحی بوونی ئەرمەنەکانە کە لەگەڵ هەوڵی بە زەردەشتی کردنی ساسانییەکاندا پێکدادەدات و ئەرمەنەکان بەسەختیی ڕووبەڕووی ئەم هەوڵە دەبنەوە[٣٦].

بە هاتنی عەرەبە موسڵمانەکان بۆ ئەم ناوچەیە ڕەوشەکە گۆڕانی بەسەردا دێت و گەلێك بابەتی ستراتیژی نوێ پەیدا دەبێت. لەم قۆناغەوە بەدوا ئەرمینیا چیتر تەنها شوێنی بەیەکدادانی ئیمپراتۆرییەکان نییە، بەڵکو دەبێتە شوێنی پێکدادانی دینە گەورەکانیش. واتە ئاینی ئیسلام و کریستیان. بە هاتنی تورکەکان بۆ ئاسیای بچووك و ڕووخاندنی ئیمپراتۆریای ڕۆمی ڕۆژهەلاّت ڕەوشەکە گۆڕانی بەسەردا دێت و ئەرمەنەکان گەورەترین هاوبەش و پاڵپشتی ئاینی خۆیان لە دەست دەدەن. ئەم جارە بە دەرکەوتنی سەفەوییەکان، ئەرمەنستان دەبێتە شوێنی پێکدا هەڵگژانی سەفەوییەکان و

---

[٣٤] هویان، اندرانیك، ایرانیان ارمنی، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران ١٣٨١، ص ١٠.

[٣٥] ارمنستان، دفتر مطالعات سیاسی وبین المللی، تهران ١٣٧٧، ص٣٠.

[٣٦] هەمان سەرچاوە ل٣٠

عوسمانییەکان. ئەم حاڵەتە هەتا جەنگی یەکەمی جیهانی درێژەی دەبێت، بە جیاوازییەکەوە کە یاریکەری نوێ لە هەرێمەکە پەیدا دەبن و رووسەکان، ئینگلیز و فرەنسییەکان دینە ناوچەکەوە. بەڵام لێرە بە دوا گۆڕانێکی ستراتیژی نیگەتیڤ بەسەر خەڵکی ئەم هەرێمەدا دێت، ئەویش جینۆسایدی ئەرمەنەکانەو سڕانەوەیانە لە سەرانسەری ئەرمینیای رۆژئاوا. بەم جۆرە دەردەکەوێ کە هەڵکەوت و پێگەی ژیۆستراتیژی ئەرمەنستان هەمیشە وای لەم سەرزەمینە کردووە کە ناوەندی جەنگ بێت[٣٧]. لە رووی جوگرافییەوە لە نێوان کوردو ئەرمەنیدا خالێکی زۆر گرنگ هەیە کە ناچارم لێرەدا ئاماژەی پێبکەم. دیارە ئەم خاڵە بە هەمان شێوە لە مێژووی هەردوو میللەتیشدا دووبارە دەبێتەوە. ئەرمەنستان و کوردستان جگە لەوەی دراوسێی یەکن، لە گەلێك شوێندا ئاوێتەی یەکتر دەبن و ئەمەش وایکردووە ئەو شوێنانەی کوردەکان بە وڵاتی خۆیانی دەزانن ئەرمەنیش بەهی خۆی لە قەڵەم بدات. واتە لە رووی پێگەی جوگرافییەوە ئەوەندە خاڵی هاوبەش هەن کە کوردەکانیشی بەهەمان دەردی ئەرمەنەکان گرفتار کردووە. ئەم پێگەیە هاوکات لەگەڵ ئەرمینیا، کوردستانیشی کردۆتە مەیدانی ململانێی هێزە گەورەکانی مێژوو. دیسان بە هاوشێوەی ئەرمینیا، ئەم پێکدادان و ململانێیە گەورانە بوونەتە هۆی ئەوەی کوردستانیش لەو مێژووە لە نێوان هیزە زەبەلاحەکاندا دەستاودەستی پێبکرێت. شەڕەکانی ئەخمینی و یۆنانییەکانی تێدا هاتەکایەوە. ململانێی نێوان ئەشکانی و رۆمییەکان لێرە هاتە ئاراوە. ساسانی و رۆمییەکانیش لێرە جەنگان. بەم جۆرە کوردەکانیش هەمیشە بەشێکی لەژێر دەسەڵاتی هێزەکانی رۆژهەڵاتیدا بووە و بەشەکەی تریش لەژێر دەستی هێزەکانی رۆژئاواییدا بووە. ئەم حاڵە تا هاتنی عەرەبە موسڵمانەکان درێژەی هەبووە. بە هاتنی تورکەکان و سەرهەڵدانی سەفەوی، جارێکی تر کوردستان دوو پارچە بوونی بە خۆیەوە بینی. لە ساڵی ١٦٣٩ دا کوردستان لە نێوان سەفەوی‌و عوسمانیدا دابەشکرا. لە جەنگی جیهانی یەکەمدا کوردستان چوار پارچەکرا. لێرەدا بە پێچەوانەی ئەرمەنەکان کوردەکان مانەوە و جینۆساید نەکران، بەڵام نەشیانتوانی دەوڵەتی سەربەخۆی خۆیان پێکەوەنێن.

---

[٣٧] ارمنستان، دفتر مطالعات سياسى وبين المللى، تهران ١٣٧٧، ص ٣١.

باسی دووەم
کورتە میژوویەکی ئەرمەنستان

لە سەرەتای هەزارەی دووەمی پێش زایینـدا لـە کوێستانە سـەختەکانی ئـەرمینیادا، ژیانی ئابووری- کۆمەڵایەتیی قەومە بومییەکان پێشکەوتنێکی زۆری بەخۆیەوە بینی. فیدراسیۆنی بـەهێزی خێڵـەکی تێدا هاتەکایـەوە و لـە ناویـشیاندا چین و توێژاڵبـەنـدی کۆمەڵایەتیی هاتبووە ئاراوە و بەمەش رەوتی دروستبوونی میللـەتی ئەرمـەن دەسـتی پێکردبوو. لە سەدەی سێزدەیەم و دوانزەیەمی پێش زایینـدا گرووپێـك لـە قەومـەکانی هیندوئـەوروپایی هاتنـە ئاسیای بچووك و بـەرەو ئـەو بانـە هـاتن کـە ئـەمڕۆژە پێـی دەگوترێـت بـانی ئەرمەنـستان و لـە نێـوان چـەمی فـرات و کوێـستانەکانی ساسـۆندا جێگیربوون[٣٨].

میللەتی ئەرمەن لە ئاوێتەبوونی چەند گرووپی ئەتنی جۆربەجۆر دروستبووە. بەدرێژایی چەندین هەزار ساڵ ئەم گرووپانە لە دەوری ناوکی زمـانی هیندوئـەوروپایی یەکێکیانـدا گردبوونەوە و سەرەنجام لەناویاندا یەکیان باڵادەستبووە. لێکۆڵینـەوە ئارکیۆلۆژییـەکان سەلماندوویانە کە لەوحە گلێنە دۆزراوەکان ئەوە نیشاندەدەن کـە لـە هـەزارەی دووەمـی پێش زاییندا، لە بەشی باشووری کوێستانەکانی ئـەرمینیا، قەومـە خزمـەکانی خـوری (هۆر-هۆری)و ئۆرارتـو لـە نزیـك یـەك دەژیـان. خورییـەکان لـە بەشـی فـرات بـوون و ئۆرارتوەکـانیش لـە کوێـستانەکانی رۆژهـەڵات بـوون. هـەردووکیان لـە بـاکووری ئاشوورستان و میزۆپۆتامیا نیشتەجێ بووبوون. لە سەدەی شانزدەیەمی پێش زایینـدا خورییەکان دەوڵەتی میتانی بنیات دەنـێن کـە شـاری "واشـۆگانە" پایتـەختی بـووە و پاشایانی خاوەن ناوی ئاریـانی حوکمیـان کـردووە[٣٩]. لـە سـەدەی چواردەیەمی پێش

---

[٣٨] نوری زاده، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، تهران ١٣٧٦، ص١١.

[٣٩] هەمان سەرچاوە ل١٢.

زایینداا ئەم دەوڵەتە بە دەستی خیتەکان (هیتیت) لەناودەبرێت. بەم جۆرە قەڵەمڕەوەکە دەکەوێتە دەستی ئاشوورییەکان.
لە کۆتایی هەزارەی دووەمی پێش زایینداا قەومە سامی-ئارامییەکانی میزۆپۆتامیا پەلاماری باکوور دەدەن و شەپۆلی مرۆیی ئەمانە کوێستانە باکوورییەکان دادەگرێت. بەڵگەنامە ئاشوورییەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە لە سەدەی سێزدەیەمی پ.زاییندا یەکێتیی خێڵەکی ئۆرارتو لە دەوروپشتی دەریاچەی واندا حوکمدار بوون. پاشای ئاشوور شەلمانساری یەکەم (١٢٦١-١٢٨٠) پەلاماریان دەدات و تەفروتوونایان دەکات. لەوە بەدوا یەکێتیی خێڵەکانی نائیری جێیان دەگرنەوە، ئەم یەکێتیە لە سەدەی یازدەیەمی پ.ز دا تێکدەچێت و جارێکی تر ئۆرارتوەکان سەرهەڵدەدەنەوە و ناوی نائیری لەخۆدەنێن[٤٠].
لەم سەردەمانەدا گرووپێکی دیکە سەرهەڵدەدات بە ناوی "لویایی" و لە کەنارەکانی چەمی فراتدا جێگیر دەبن و لە تەنیشت خورییەکان دەژین. ئەمانە خەتی هیرۆگلیفی خیتی دادەهێنن کە هەندێك یادگاری لێ بەجێ ماوە[٤١]. لە بەشی باکوور واتە لە هایکی سەروودا یەکێتیی خێڵەکی بەهێزی هایاسا یاخود خایاسا جێگیربووبوون و لە پەنای ئازییەکاندا دەژیان. هایاسا و ئازییەکان بە باخداری و کشتوکاڵەوە خەریك بوون. هێشتا نازانرێ هایاسا بەچ زمانێك دواون، بەلاّم هەندێك بەڵگە نیشاندەدەن کە بە زمانێکی هیندوئەوروپایی نزیك لە زمانی خیتی قسەیان کردووە. لە نێوان خیتییەکان و هایاسا -ئازیدا گەلێك جار پێکدادان دێتە ئاراوە. لە سەدەی سێزدەیەمی پ.ز ەوە چیتر ئاماژە بە ناوی هایاسا ناکرێت[٤٢].
بەڵگەنامە ئاشوورییەکان لە سەدەی دوانزەیەمی پ.ز دا ئاماژە بە هەندێك گرووپی قەومی هیندوئەوروپایی دەکەن لە دراوسێیەتی خورییەکاندا ژیاون. ئەم گرووپانە دواتر لە بەڵگەنامە یۆنانییەکان بە ئارمەن ناودەبرێن. لە ساڵی ١١١٥ پ.زدا تیگلەت پیلسەری یەکەمی ئاشوور لەگەڵ ئەم قەومانە دەکەوێتە شەڕو پەلاماری ئورومەکان و

---

[٤٠] نوری زاده، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، تهران ١٣٧٦، ص ١٤.
[٤١] هەمان سەرچاوە ل١٤
[٤٢] هەمان سەرچاوە ل١٤.

موشکۆییەکان دەدات.(ناوی هەندێك خێڵە کە لە باکووری ئاشوورستان ژیاون). لەمە بە دوا ئەم گرووپە قەومییە جۆربەجۆرانە ئاوێتەی یەك دەبن و بەرە بەرە بەرەو یەکپارچە بوونی قەومی دەڕۆن. واتە دوابەدوای ئەوە بە تێکڕایی، میللەتی ئارمەن دەهێننە کایەوە.

• دەوڵەتی ئۆرارتو:

لە ٨٦٠ پ.ز دا گرووپە جۆربەجۆرەکانی نائیری لە دەوروپشتی گۆلی واندا یەکدەگرن و زنجیرەی پاشایی ئۆرارتو بنیاتدەنێن. یەکەم فەرمانڕەوای ئۆرارتوەکان ناوی ئارام بووە. جێگرەکانی ئارام بەرە بەرە سەرزەمینەکانی دەوروپشت داگیر دەکەن. لە سەردەمی ئارگیشتی یەکەمدا (٧٨٦-٧٦٠پ.ز) سەرزەمینی ئۆرارتو لە بەشی ڕۆژهەڵاتی دەریای قەزوینەوە درێژ بۆوە هەتاوەکو باکووری سوریا[٤٣].

ئۆرارتوەکان نزیکەی دووسەد ساڵ حوکمیان کردو زۆربەی هەرە زۆری ناوچە کوێستانییەکانی ئەرمینیایان داگیرکرد و یەکێك لە دەوڵەتە بەهێزەکانی مێژووی دێرینیان بنیاتنا. بەڵگەنامە ئاشوورییەکانی ٨٥٩پ.ز پەیدەرپەی ئاماژە بە ئۆرارتوەکان دەکەن. ئەم بەڵگەنامانە یەکەم پاشای ئۆرارتو بە "ئارامە" ناودەبەن[٤٤]. سارتوری یەکەم کە یەکێك لە پاشایانی ئۆرارتو بووە بە لاسایی ئاشوورییەکان و بە زمانی ئاشووری هەندێك نووسراوی بەردین جێدەهێڵێت. لەم نووسراوانەدا سارتور بە لاساییکردنەوەی پاشایانی ئاشووری خۆی بە "شای شایان" ناو دەبات. ئەمە نیشانەی ئاستی دەستڕۆیشتن و سەربەخۆیی ئۆرارتوەکان بووە. لە سەردەمی پاشایی مینۆئای کوڕی ئیشپۆینیدا لوتکەی مەزنایەتیی دەوڵەتی ئۆرارتو دەست پێدەکات. مینۆئا (٨١٠-٧٨٦پ.ز) گەلێك قەڵاو شاری نوێ بنیاتدەنێ و ئاوەدانییەکی زۆر دەهێنێتە کایەوە[٤٥].

---

[٤٣] هویان، اندرانیك، ایرانیان ارمنی، دفتر پژوهشهای فرهنگی ١٣٨١، تهران، ص١٢.
[٤٤] نوری زاده، احمد، تاریخ وفرهنگ ارمنستان، تهران ١٣٧٦، ص١٧.
[٤٥] هەمان سەرچاوە ل١٨.

ئارگیشتی یەکەم (٧٦٠-٧٨٦پ.ز) کوڕی مینۆئا دەشتەکانی ئارارات داگیردەکات و لە پێنجەمین ساڵی پاشایی خۆیدا شاری ئەربوونی بنیاتدەنێ کە ئەمڕۆ پێیدەگوترێ یەریڤان و پایتەختی کۆماری ئەرمەنستانە. هەروەها لە ساڵی ٧٧٥ پ.ز شاری ئارگیشتی خینیلی ئاوەدان دەکاتەوە کە دواتر دەکرێتە کۆنترین پایتەختی ئەرمەنستان واتە شاری ئارماویر. لە سەردەمی ئارگیشتی یەکەمدا دەوڵەتی ئۆرارتو شێوەی دەوڵەتێکی کۆیلەداری بەخۆوە گرتبوو خاوەنی سیستەمی تایبەتی ئابووری و کۆمەڵایەتیی خۆی بوو. شوێنەوارە دۆزراوەکانی ئۆرارتو نیشانی دەدەن، کە ئۆرارتوەکان زیو، ئاسن، زێڕ، بەرد، گڵ، ئێسقان، شاخی گیانلەبەران، خوری، پێست و کەتان و هتد...یان بەکارهێناوە بۆ ئامانجی سەربازی و جەنگی و دابینکردنی پێداویستییەکانی ژیانیان. هەروەها وەکو کەلوپەلی رازاندنەوە کەڵکیان لێوەرگرتوون[٤٦].لە سەردەمی ئۆرارتوەکاندا قەڵاسازی و شارنشینی پێشکەوتنی باشی بەخۆیەوە دیتبوو. فەرهەنگی مەعنەوی ئۆرارتوش گەلێك پێشکەوتبوو. ئەم کولتوورە لەگەڵ کولتووری ئاشووری و فریگیەی ئاسیای بچووك و یۆنیەدا هاوپەیوەند بووەو ئاڵوگۆڕ هەبووە لە نێوانیاندا. زمانی ئۆرارتو لە رووی رێزمانەوە دەستەخوشکی زمانی خوری بووە و بەم دواییە زمانناسان زانیویانە کە لە رووی پاشەکەوتی وشەوە ئەم دوو زمانە لەگەڵ زمانەکانی قەفقازدا لێك نزیکن و سەر بە گرووپی قەفقازین. وشەی پاشماوەی زمانی ئۆرارتو نزیکەی ٥٠٠ وشەیەك دەبن و خەتی بزماری ئۆرارتوش لە خەتی بزماری ئەکەدی (ئاشووری-بابلی) وەرگیراوە[٤٧]. ئەرمەن لە ئاوێتەبوونی قەومە جۆربەجۆرەکانی ناوچەکەوە هاتۆتە ئاراوە. ئەمەش پرۆسەیەکی زەمەنی درێژخایەنی پێ چووە. ئەرمینیا بەر لەوەی بەم ناوەی بناسرێ، لە دەوروبەری ٥٢١پ.ز دا پێی دەگوترا ئۆرارتو[٤٨]، یاخود ئورادو یان ئارارات و خالیدی.. و هتد. ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ناوی ئەو نەتەوانەی لەوێ دەژیان. مێژوونوسانی ئەرمەن دەنووسن ئۆرارتو و ئەرمەن لە سەرچاوەیەکی هاوبەشەوە هاتوون[٤٩].

---

[٤٦] نوری زاده، احمد، تاریخ وفرهنگ ارمنستان، تهران ١٣٧٦، ص ١٩

[٤٧] هەمان سەرچاوە ل١٩

[٤٨] یوسف ابراهیم الجهماني، ترکیا والأرمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص٨.

[٤٩] هەمان سەرچاوە ل٨.

جیاوازییان لەوەدایە کە ئۆرارتوەکان بەر لە ئەرمەن لەو سەرزەمینەدا جێگیر دەبن کە دوای سالانێکی دیکە ئەرمەنەکانیش دەڕۆنە ئەوێ و لەگەڵیان تێکەڵ دەبن. ناوی ئەرمەنیش یەکەم جار لە لایەن دراوسێیە گورجیەکانیانەوە بەکارهاتووە بەواتای هاوسێی نوێ[٥٠].لە ساڵی ٥٥٠ پ.ز دا مێژوونووسی گریکی "هیکاتایۆس" باسی ئەم گەلە دەکات و بۆ یەکەمجار وشەی ئەرمینۆ بەکاردەهێنێت. بێگومان ئەم ناوە یەکەم ناوە کە دەشوبهێتە ناوی ئەمڕۆی نەتەوەی ئەرمەن. دواتر لە نەخشی بێستوون کە دارای شای ئێرانی لە ساڵی ٥٢١ دا نووسیویەتی باسی ئەرمینیا دەکات و مەبەستیشی ولاتی ئەرمەنەکانە[٥١]. ئۆرارتوەکان بەردەوام لەگەڵ ئاشوورەکان لە پێکداندا بوون. بەڵام کاتێك کیمیرییەکان لە باکووری قەفقازەوە دەردەکەون و پەلاماری هەردوولا دەدەن لە سەدەی هەفتەمی پ.زدا، هەردوولا ناچاربوون جەنگەکانیان لەسەر سەرزەمینەکانی دەوروبەریان بەلاوەنێن و لە دژی کیمیرییەکان یەکبگرن. حوکمداری بەهێزی ئۆرارتو لە ٥٨٠-٥٩٠پ.ز بۆ هەمیشە لە رووپەری مێژوو دەسڕدرێتەوە. هۆیەکانی ئەم لەناوچوونە جگە لە جەنگی دراوسێیە نوێیەکان، دەگەڕێتەوە بۆ گەشەکردنی ناوخۆیی ئەرمەنەکان کە ئەمانە بەرەبەرە حوکمداری ئەرمەنییان تێکدا. بەم جۆرە بە لەناوچوونی ئۆرارتو بەشی بەرینی کوێستانەکانی ئەرمەنستان کەوتە دەست نەتەوە ئەرمەن زمانەکان[٥٢].بێگومان پێگەی ژیۆستراتیژیی ئەرمینیا لە سەدەی شەشەمی پ.ز وە رۆڵێکی زۆری هەبوو بۆ راکێشانی ئیمپراتۆرییە گەورەکانی دەوروبەری. ئەمە وایکرد هێزە پەلاماردەرەکان ئەرمینیا بکەنە گۆڕەپانی شەڕە فراوانخوازیەکانیان[٥٣]. لە سەدەکانی پ.ز وە ئاشوورییەکان ئەم سەرزەمینەیان بەردەوام دەستاودەست پێ کردووە[٥٤].

هۆی ئەم مرخ لێ خۆشکردنەش دەگەڕێتەوە بۆ پێگەی جوگرافی و سروشتی ئەرمینیا و سەختیی کوێستانەکانی. ئیمپراتۆرەکان وایانزانیوە دیواری سروشتی کوێستانەکانی

---

[٥٠] یوسف ابراهيم الجهماني، تركيا والأرمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص ٨.

[٥١] هەمان سەرچاوە ل٨.

[٥٢] نوری زاده، احمد، تاريخ وفرهنگ ارمنستان، نشرچشمه، تهران ١٣٧٦، ص٢٠.

[٥٣] يوسف ابراهيم الجهماني، تركيا والأرمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص٩.

[٥٤] هەمان سەرچاوە ص٩.

ئەرمینیا دەتوانێ ببێتە سنووری ئیمپراتۆرییەکەیانو لە دەستدرێژی دوژمنەکانیان بیانپارێزێت[٥٥].

- **پەیدابوونی دەوڵەتی دێرینی ئەرمینیا:**

لە ساڵی ٦١٢ پ.ز ئیمپراتۆری میدو بابل بەهاوپەیمانی پەلاماری ئاشووریان دەدەن و نەینەوای پایتەختی ئەم ئیمپراتۆرییە داگیردەکەن[٥٦]. لەم جەنگەدا ئەرمەنەکان بە رابەریی باروير هاوکاریی مادو بابلییەکان دەکەن و بەشداردەبن لە رووخاندنی ئاشووردا. دوای ئەوەی ئاشوور دەڕوخێت، تاجی پاشایی ئەرمەنستان بە باروير دەدرێ و دەکرێتە شای ئەم سەرزەمینە. بەم جۆرە بناغەی یەکەم حوکمداری بومی ئەرمەن دادەنرێت. مادەکان باروير دەکەنە پاشای ئەرمە یاخود ئورمە.

دواتر پارسەکان (ئەخمینییەکان) حوکمداری ماد دەگۆڕن و خۆیان جێی دەگرنەوە (٥٥٠ پ.ز). لە سەردەمی دارای یەکەمدا ئەرمەنەکان (٤٨٦-٥٢٠ پ.ز) لەگەڵ وڵاتە داگیرکراوەکانی دیکەی ئەخمینیدا ڕادەپەڕن. لە ساڵانی ٥٢٠-٥٢٢پ.ز دارا ئەم راپەڕینانە سەرکوتدەکات و جارێکیتر ساتراپی ئەرمینیا دەهێنێتەوە ژێر حوکمی خۆی. ساتراپەکان دەوڵەتی نیمچە سەربەخۆبوون کە لە قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆری ئەخمینیدا درێژەیان بەحوکمی نیمچە سەربەخۆی خۆیان دەدا. دارا لە نەخشی بێستووندا ئاماژە بەم جەنگانە دەکات و دەڵێ کە جارێکی تر ئەرمینیای هێناوەتەوە ژێر قەڵەمڕەوی خۆی[٥٧]. لەزۆربەی ساتراپەکانی ئەرمینیادا یەرواندییەکانی سەر بە بنەماڵەی یەرواندییان حوکمیان دەکرد. ئەو شاهەی شای پاشایانی ئەخمینی لە ئەرمینیا هەڵیدەبژارد لەناو شاهە محەلییەکانی ئەرمینیا دەستنیشان دەکرا[٥٨].

دوای سەرکوتکردنی راپەڕینی ئەرمەنەکان لە لایەن دارای یەکەمەوە، ئەم وڵاتە جگە لەوەی جارێکیتر کرایەوە ساتراپ نشین، بۆ دوو سەدەی دیکەش پێش بە سەربەخۆیی

---

[٥٥] یوسف ابراهیم الجهماني، ترکیا والأرمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص ٩.

[٥٦] نوری زادە، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمە،تهران ١٣٧٦، ص٢٢.

[٥٧] هەمان سەرچاوە ل٢٣.

[٥٨] هویان، اندرانیك، ایرانیان ارمنی، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران ١٣٨١، ص١٣.

ئەم میللەتە گیرا. دوای ئەوەی مەکدۆنییەکان زنجیرەی ئەخمینییان کۆتایی پێهێنا، یەرواندییەکان سەربەخۆیی خۆیان راگەیاند. بنەماڵەی یەرواندی سیاسەتی دژە سلۆکینییان گرتە بەرو تارادەیەك سەربەخۆیی خۆیان پاراست[٥٩]. دواتر پلەی ساتراپی لە بنەماڵەی یەرواندی سەنرایەوە تا ساڵی ٣٣٦ ی پ.ز گوتومان ناوێکی ئەخمینی حوکمی ئەرمینیای دەکرد و دواتر بە ناوی دارای سێیەم بووە پاشای هەخامەنشییەکان. دوای روخانی دارای سێیەم جارێکی تر یەرواندەکان سەریان هەڵدایەوە و بانگەشەی سەربەخۆییان کرد.

● ئەرمەنستان لە سەردەمی هێلینیدا:

دوای ئەوەی ئەسکەندەری مەکەدۆنی لە ٣٣١ی پ.ز لە جەنگی گاوگاملا (گۆگامل) دارای سێیەمی تێکشکاند، بەشی هەرە زۆری رۆژهەڵات کەوتە دەست مەکدۆنییەکان و ئەم قۆناغە سێ سەد ساڵی خایاند. ئەم سەردەمە لە مێژوودا بە سەردەمی هێلینی دەناسرێت. ئەم ناونانە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە شارستانی یۆنان و رۆژهەڵات ئاوێتەبوون و گەلێك پێشکەوتنی خستەوە. لەم کاتەدا بەشێك لە ئەرمینیا کە بە هایکی بچووك ناونراوە کەوتە ژێر قەڵەمڕەوی ئەسکەندەرەوە، بەڵام ئەرمەنستانی ناوەڕاست یاخود هایکی گەورە نەکەوتە قەڵەمڕەویەوە و وەکو پاشایەتییەکی سەربەخۆ درێژەی بەحوکمی خۆیدا و یەرواندەکان حوکمیان دەکرد.

یەرواندەکان پاشماوەی پاشایانی سەدەی شەشەمی پ.ز، ئەرمەن بوون و نەریتە دێرینەکانی حوکمی ئەرمەنییان لەگەڵ خۆیان هێنابوو. جگە لەوەش خزمایەتیان لەگەڵ پاشایانی ئەخمینیدا هەبوو و تەنانەت یەکێکیان زاوایان بوو. هەموو ئەم هۆکارانە پێگەی حوکمداری ئەرمەنییان لەناو حوکمەکانی هێلیندا بەهێزدەکرد. دوای مەرگی ئەسکەندەر جێگرەوەکانی حوکمیان بەدەستەوە گرت. لە ئاسیای نزیکدا سلۆکۆس فەرمانی بەدەستەوە گرت و بۆیە بەمانەیان دەگوت سلۆکینەکان. ئەم فەرمانڕەواییە

---

[٥٩] هویان، اندرانیك، ایرانیان ارمنی، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران ١٣٨١، ص١٣.

هەرەشە بوو بۆ فەرمانڕەواییە محەلییەکانی ئاسیای وەکو هایکی گەورە، ئاتراپاتکان (ئازەربایجان)، ئیبریا (گورجستان) کاپادۆکیە، پۆنتۆس، پەرگام و هایکی بچووک[٦٠] .

لە سەردەمی سلۆکییەکاندا ئەرمینیا وەکو سەردەمی ئەسکەندەر بووەوە بە دوو بەش: بەشی هایکی گەورە نیمچە سەربەخۆ بوو، ئارتاشیس حوکمی دەکرد و بەشی هایکی بچووکیش لەژێر فەرمانی سلۆکییەکاندا بوو[٦١] و زارا بەڕێوەی دەبرد. لە نیوەی دووەمی سەدەی سێیەمی پ.ز ئاتراپاتکان و ئیبریا لەوپەڕی دەسەلاتی خۆیاندا بوون. دەولەتی هایکی گەورە لە نێوان ئەم دوو دەولەتەو ئیمپراتۆریای سلۆکیدا مابۆوە و سال بەسال لاواز دەبوو لە باکوورەوە هەتاوەکو چەمی ئاراس (ئاراکس) حوکمەکەی بەرەو کزی دەچوو. دەست ڕۆیشتنی ئاتراپاتکان هایکی گەورەی نیگەران دەکرد و لەولاش سلۆکینی تووڕە دەکرد. چونکە ساتراپەکانی سلۆکین پەنایان دەبرد بۆ ئاتراپاتکان[٦٢] .

ئەنتیۆکۆسی سێیەم کە بە ئەنتیۆکۆسی گەورە (١٨٧-٢٢٣ پ.ز) ناسراوە دوای سەرکوتکردنی ساتراپەکان پەلاماری ئاتراپاتکانی دا و شای ئەوێ واتە "ئارتا بازان"ی تێکشکاند. پاشان پەلاماری رۆژهەلاتی داو تا ئاسیای ناوەڕاست و هیندستان رۆیشت. دوای سەرکەوتنەکانی رۆژهەلاتی، بایدایەوە بۆ رۆژئاوا و هەولی دا حوکمدارییەکانی ئاسیای بچووک برووخێنێ و لەوێوە پێ بنێتە ئەوروپا. بۆ دابینکردنی پشت بەرە ئەرمینیای داگیرکرد. هایکی گەورەی داگیرکرد و دوایەمین شای ئەوێ واتە یەرواندی دوایەمی کوشت و سەرانسەر ئەرمینیای (هایکی گەورە و هایکی بچووک) ی داگیر کرد. ئەوجا هەندێك ساتراپی دامەزراند. لەوێوە پەلاماری رۆمی دا، بەلام حسابی لەسەر رۆم هەلە بوو، چونکە رۆم لە سالی ١٩٠ پ.ز دا دژە هێرشی دەستپێکرد و لەمەدا ئەنیتۆکۆسی سێیەم شکستی هێنا. تێکشکانی سلۆکییەکان لە لایەن رۆمەوە بووە هۆی ئەوەی سەرزەمینە داگیرکراوەکان جارێکی تر سەربەخۆیی خۆیان بەدەست بهێننەوە. هەردوو ئەرمینیای گەورە و بچووك سەربەخۆ بوونەوە.[٦٣] یەرواندییان

---

[٦٠] نوری زادە، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمه،تهران ١٣٧٦، ص٢٧.

[٦١] یوسف ابراهیم الجهمانی، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص٩.

[٦٢] نوری زادە، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمه،تهران ١٣٧٦، ص٢٦.

[٦٣] هەمان سەرچاوە ل٢٧.

سیاسەتی دژە سلۆکییان گرتبووە بەرو هەر بەهۆی ئەمەشەوە توانییان سەربەخۆیی ولاتەکەیان جارێکیتر دەستەبەر بکەنەوە(٦٤).

• ئارتاشیسی یەکەم و حوکمداری یەکگرتوی ئەرمەن:

لە ساڵی ١٨٩ پ.ز دا ئارتاشیسی یەکەم بووە پاشای ئەرمەنستان. ئارتاشیس خۆی بە نەوەی یەرواندییان دەزانی(٦٥). بەر لەم رووداوە هایکی بچووك لەژێر قەڵەمڕەوی رۆمەکاندا بوو، کەسێك بە ناوی زارا حوکمی دەکرد. دواتر لە سەردەمی ئارتاشیسدا ئەرمینیای گەورە یەکیگرت و هەردوو هایکەکە بوونەیەك(٦٦). لە ساڵی ١٨٩پ.ز هەردوو دەسەڵاتەکە سەربەخۆییان بەدەستهێنا. بنەماڵەی ئارتاشیسیان دەسەڵاتێکی درێژخایەنیان هەبوو، ئارتاشیسی یەکەم کە بووبووە یەکەم پاشای ئەرمینیای گەورە، زنجیرە پاشایەتییەکی نوێی لەم وڵاتەدا بنیاتنا(٦٧). یازدە پاشای سەر بەم بنەماڵەیە حوکمیان کرد کە بەناوبانگترینیان ئارتاشیسی یەکەم (١٤٥-١٨٩ پ.ز) تیگرانی دووەم (٥٦پ.ز) و ئارتەوازد سێیەمن (٣٤-٥٦پ.ز). بە مەرگی تیگرانی دووەم ئەرمینیا رووی لە زەواڵ کرد و دوای دوو سەدە دەسەڵات، ئەم پاشایەتییە بەرەو داروخان رۆیشت(٦٨).

لە سەردەمی ئارتاشیسی یەکەمدا قەڵەمڕەوی ئەرمینیا تا نزیکی دەریای قەزوین رۆیشت. ئەو دوای ئەوەی دژی کوڕی ئەنتیۆکۆس واتە سلۆکۆس دەستی بەشەڕکرد، توانی دەسەڵاتی خۆی پەرە پێبدات. هاوکات دەستی بە ریفۆرمی ناوخۆیی کردو چەندین شاری بنیاتنا کە شاری ئارتاشات یەکێکە لەو شارانەی کە کردی بە پایتەختی قەڵەمڕەوەکەی. ئەم شارە لە مێژووی دێریندا رۆڵێکی گرنگی هەبووە لە پێشخستنی کولتووری، ئابووری و سیاسی هەرێمەکەدا (٦٩). هەروەها بۆ یەکەم جار چاکسازی

هەولێرنامەی کتێب

---

(٦٤) هویان، اندرانیك، ایرانیان ارمنی، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران ١٣٨١، ص١٣.

(٦٥) هەمان سەرچاوە ل١٣.

(٦٦) یوسف ابراهیم الجهماني، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص٩.

(٦٧) رۆژە، مامەند، تورکیا و دۆسیەی جینۆسایدی ئەرمەن، دۆسێی تورکیا، ژمارە ٣، نیسانی ٢٠٠٦، ل١١٧.

(٦٨)هەمان سەرچاوە ل١١٧.

(٦٩) نوری زادە، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمە،تهران ١٣٧٦، ص٢٩.

زەویی ئەنجامدا. لە نەخشە ئارامییەکاندا باسی "بەردی سنوور" دەکرێ، ئەمەش نیشانە سەرەتاییەکانی گواستنەوەی ئەو جڤاکەن لە کۆیلەدارییەوە بەرەو فیوداڵیزم[٧٠].

دوای ئارتاشیسی یەکەم دوو کوڕی یەك لە دوای یەك بوونە پاشای ئەرمینیا. ئارتاوازدی یەکەم (١١٥-١٦٠پ.ز) و تیگرانی یەکەم (٩٥-١١٥پ.ز). لەم سەردەمەدا ئاسیای پێشەوە گۆڕانی بەسەردا هات. حوکمداری تازە دامەزراوی پارتی (ئەشکانی) لە دژی سلۆکینەکان راپەڕی و تێکیشکاند.

مەهردادی دووەم (٨٧-١٢٣پ.ز) سنوورەکانی حوکمی گەیاندە قەراخەکانی چەمی فرات. ئەوکات پەلاماری ئارتاوازدی یەکەمی دا و شکاندی. لەم جەنگەدا برازای ئارتاوازد کە ناوی تیگران بوو بە بارمتە گیرا. لە ساڵی ٩٥ پ.ز ئەم تیگرانەیان وەکو شای ئەرمینیا رەوانەی وڵاتەکەی کردەوە و تاجی شاهییان پێبەخشی. تیگرانی دووەم بەرەبەرە قەڵەمڕەوی خۆی پەرەپێداو بووە یەکێك لە بەهێزترین فەرمانڕەواییەکان[٧١].

تیگرانی دووەم کچی خۆی دابووە مەهردادی دووەم، بە مەرگی مەهردادی پاشای ئەرمەن پەلاماری مادو ئاترۆپاتکانی دا و هەتا ئەکباتانی لە ئەشکانییەکان وەرگرتەوە. لەم سەردەمەدا بەشێکی زۆر لەو سەرزەمینانەی ئەمڕۆ پێی دەگوترێ کوردستان کەوتە دەست ئەرمەنییان[٧٢]. ئیدی لەمەو بەدوا تیگران نازناوی "شای شایان"ی بەخشی بەخۆی. لە ساڵی ٨٣ پ.ز دا پەلاماری دوایەمین پاشماوەکانی سلۆکینی داو لە شاری ئەنیتۆك (ئەنطاکیە) ئەو فەرمانڕەواییەشی داگیرکرد[٧٣].

بەم جۆرە ئەرمینیا بووە دراوسێی دیوار بەدیواری رۆم. تیگران ئیمپراتۆرییەکی گەورەی بنیاتنا کە بە ١٥ زمان قسەی تێدا دەکراو لە خەزەرەوە تا دەریای سپی دەگرتەوە و لە میزۆپۆتامیا تا کۆر و ئاراس دەرۆیشت. ئەم ئیمپراتۆرییە دوو پایتەختی هەبوو، یەکیان لە رۆژهەڵات واتە ئارتاشات بوو، ئەوی دیکەشیان لە رۆژئاوای شاری ئەنطاکیە بوو. لە ساڵی ٦٩پ.ز لۆکۆلۆسی رۆمی پەلاماری قەڵەمڕەوی تیگرانی گەورەی دا و لاوازی کرد. لە کاتی هاتنی پۆمەیۆسدا تیگرانی

---

[٧٠] نوری زاده، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمه،تهران ١٣٧٦، ص ٢٩.

[٧١] هەمان سەرچاوە ل٣١.

[٧٢] هەمان سەرچاوە ل٣١.

[٧٣] هەمان سەرچاوە ل٣١.

٧٥ ساڵە توانای جەنگی نەماو تاجەکەی فریدایە بەردەمی. بەم شێوەیە ئەرمینیای گەورە کەوتە ژێر قەڵەمڕەوی رۆمییەکان.

دوای مەرگی تیگرانی گەورە (٥٥پ.ز) ولاّت لە نێوان پارتەکان و رۆمییەکاندا دەستاودەستی پێ دەکرا. بە مەرگی ئارتاشیسی دووەم (٢٠-٣٠پ.ز) چیتر دەسەڵاتی حوکمداری ئەرمەن لە ئارادا نەماو بە یەکجاری بەرەو پاشکۆبوون رۆیشت. تیگرانی چوارەم لە ساڵی هەشتەمی پ.ز دا حوکمی گرتە دەست. دوای ململانێیەکی زۆر رۆمییەکان بێ تاجیان کرد. بەم جۆرە لە یەکەم ساڵی زاییندا حوکمداری ئەرمەن کۆتایی پێهات[٧٤].

• ئەرمینیا لە نێوان ئەشکانی و رۆمدا:

لە سەرەتای سەدەی یەکەمی زاییندا ئەرمینیا لە قەڵەمڕەوی رۆمدا بوو. لە ساڵی ٥١پ.ز بەلاشی یەکەم دەبێتە پاشای ئەشکانی. ئەم شایە ئەرمینیا دەکاتە دووەم شانشینی بەهێزی خۆی و تیردادی برای دەکاتە شای ئەرمەنستان[٧٥]. تیرداد بناغەی حوکمداری ئەشکانییانی ئەرمینیای دانا[٧٦]. زنجیرەی پاشایانی ئەشکانی نزیکەی سێ سەد ساڵ لە ئەرمەنستان حوکمیان کرد[٧٧]. بنەماڵەی ئارشاکیان (ئارشاکۆنیان) لە ئاوێتە بوونی زنجیرەکانی ئەرمەن و ئەشکانی دروستبوون. ئەم بنەماڵەیە حوکمێکی دورودرێژیان هەبوو[٧٨].

لە کۆتایی ساڵانی ٦٤-٦٥ ز دا تیرداد دوای جەنگێکی سەخت ناچار بوو لە لای نیرۆن ئیمپراتۆری رۆم شەرعیەت بە تاجەکەی ببەخشێ. لەم سەردانەدا بە شکۆیەکی بێ وێنەوە پێشوازیی لێکراو لەوە بەدوا بڕیار درا شای ئەرمینیا لە رۆم تاجی پاشایەتی خۆی وەربگرێت. ئەشکانییەکان لە ئەرمینیا بەرەبەرە لە بۆتەی کولتووری ئەرمەندا توانەوەو بوون بە بەشێك لە پێکهاتەی کولتووری و مێژوویی ئەرمەنستان. لە ساڵی

---

(٧٤) نوری زاده، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمه،تهران ١٣٧٦، ص ٣٥.

(٧٥) هویان، اندرانیك، ایرانیان ارمنی، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران ١٣٨١، ص١٣.

(٧٦) هەمان سەرچاوە ل١٣.

(٧٧) هەمان سەرچاوە ل١٣.

(٧٨) رۆژە، مامەند، تورکیا و دۆسیەی جینۆسایدی ئەرمەن، دۆسێی تورکیا، ژمارە ٣، نیسانی ٢٠٠٦، ل١١٧.

۱۸۰ز ەوە زنجیرەی ئەشکانی ئەرمینیا ریشەی داکوتـاو پشتاوپـشت ئـەم دەسـەڵاتەیان گەیاندە نەبیرەکانیان.

• ئیمپراتۆری ساسانی – رۆمی و ئەرمەنستان :

لە ساڵی ۲۲٦دا رووداوێکی گەورە هاتە ئاراوە کە کاریگەرییەکی قـووڵی لێکەوتـەوە. ئەردەشێری بابەکان لە دژی ئەشکانییان راپەری و دوای زنجیرەیـەك جـەنگ و پێکـدادان لـە ۲۲۸ دا پارتـەکانی تێکـشکاند و بناغـەی ئیمپراتۆریـای ساسـانی دانـا[79]. لـەم ماوەیەدا شازادەکانی پارت پەنایان بردە ئەرمەنستان و پاشاکانی ئارشاکیان بەرگرییان لێکردن. کورەکانی ئەردەوانی پێنجەم لـە لای تـیردادی دووەمـی ئارشـاکی پـارێزران و خۆیان لەوێ کۆدەکردەوە بۆ ئەوەی تۆڵەی خۆیان لە ئەردەشێری ساسـانی بکەنـەوە[80]. پاشایەتی ئارشاکونی جگە لـە ئەرمـەن و پارتـەکان کـەڵکی لـە پـشتیوانیی گـورجی و ئاقوانـەکانی قـەفقازیش وەرگـرت. ئـەم بارودۆخـە وایکـرد کـە ئارشـاکییەکان زیـاتر وابەستەی رۆم بن. لە ساڵی ۲۳۰ دا ئارشاکییەکان بوونە بەشێك لە سـوپای ئیمپراتـۆر ئەسکەندەر سۆرۆسی رۆم و شان بەشانیان لە دژە هێرشەکەدا بەشداربوون[81].

لە ساڵی ۲۵۲ دا شاپووری یەکەمی ساسانی پەلاماری ئـەرمینیای داو بەشـێکی زۆری لە خاکەکەی داگیرکرد. لەم کاتەدا تیرداد هـەڵات بـۆ رۆم و هـورمزد ئەردەشـێر کـوڕی شاپوور بە لەقەبی "شای گەورەی ئەرمینیا" کرا بە شای ئەرمەنـستان. لـە سـەردەمی ئائورلیانۆسی رۆمیدا خەسـرەوی کـوری تـیرداد بـە هاوکـاریی ئـەم ئیمپراتـۆرە تـەختی ئەرمینیای دەستکەوتەوە (۲۷۳-۲۷۱) و لە بەشی رۆژئاوای ولاَتەکەیدا بـۆ ماوەیـەك حوکمی کرد. بەم جۆرە قۆنـاغێکی نـوێ لـە مێـژووی ئەرمەنـستان دەسـتی پێکـرد و ئەمەش قۆناغی بندەستی دوولایەنە بوو لە نێوان رۆم و ساسانییەکاندا.

---

[79] رۆژە، مامەند، تورکیا و دۆسیەی جینۆسایدی ئەرمەن، دۆسێی تورکیا، ژمارە ۳، نیسانی ۲۰۰٦، ل۱۱۸.

[80] هەمان سەرچاوە ل۱۱۸.

[81] نوری زاده، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمه،تهران ۱۳۷٦، ص۳۷.

لەساڵی ٣٥٧ دا بە گوێرەی ئەو پەیمانەی لە نێوان ساسانی و ئیمپراتۆری بیزەنتینیدا هاتە ئاراوە، ئەرمینیا کرایە دوو لەت و بە شێوەی دوو دەوڵەتی وابەستە بەڕێوەبرا[٨٢].

- **ئەرمینیا و ئاینی مەسیحی:**

لە ساڵی ٣٠١ دا ئاینی مەسیح بووە ئاینی ڕەسمی ئەرمینیا. تیرادادی سێیەم بۆ خۆی ئەم دینەی پەسەند کرد و لە قەڵەمڕەوەکەی خۆیدا بانگەشەی بۆ کرد. گریگۆر لۆسارۆڤیچ ئەم ئایینەی پەرەپێداو دوای ماوەیەك بۆ خۆشی بووە گەورە کاسۆلیکۆسی ئەرمینیا. ئەم ڕووداوە ڕەوتی مێژووی میللەتی ئەرمەنی گۆڕی و وەرچەرخانێکی مەزنی تێدا هێنایە ئاراوە[٨٣]. بەڵگە مێژووییەکان سەلماندوویانە کە ئەرمەنستان یەکەم وڵاتە کە ئاینی مەسیحی تێدا کراوەتە ئاینی ڕەسمی وڵات. لەبەرئەوەی گریگۆر لۆسارۆڤیچ پەرەی بەم دینە داوە، بە مەسیحییەکانی ئەرمینیا دەڵێن "گریگۆری"[٨٤].
لە سەردەمی وەرامشابووە (٣٩٢-٤١٤) پیاوانی ئاینی هەوڵیاندا، کاریگەریی زمانی ئاشووری و یۆنانی بسڕنەوە، بۆیە مەسروب ماشتوس لە ساڵی ٤٠٤ دا هەوڵیدا فەرموودەکانی یەسوع بە زمانی خەڵکی ئەرمینیا بانگەشە بکات. ئەو ئەلفبێیەکی تایبەتی ئەرمەن داهێنا و ڕەسمیەتی پێ بەخشی[٨٥]. ئەمانە ئینجیلیان وەرگێڕایە سەر زمانی ئەرمەن و لە ئەنجامدا ئەم ئەلفبێیە یەکێتیی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای ئەرمینیای دەستەبەر کرد. ئەم داهێنانە گیانی بەرخۆدانی ئەرمەنییانی بەهێزکرد و لە مەسیحەکانی ڕۆم و ئاشووری جیاکردنەوە. هەروەها لە بەرامبەر بانگەشەی ئاینی زەردەشتی ساسانیشدا بەربەستێکی دروستکرد کە لە ساڵەکانی دواتردا خۆڕاگریی بەناوبانگی مێژووی ئەرمەنی لێکەوتەوە[٨٦].

---

[٨٢] یوسف ابراهیم الجهماني، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص٩.
[٨٣] ڕۆژە، مامەند، تورکیا و دۆسیەی جینۆسایدی ئەرمەن، دۆسێی تورکیا، ژمارە ٣ نیسانی ٢٠٠٦، ل١١٧.
[٨٤] هەمان سەرچاوە ل١١٨.
[٨٥] هەمان سەرچاوە ل١١٧.
[٨٦] ڕۆژە، مامەند، تورکیا و دۆسیەی جینۆسایدی ئەرمەن، دۆسێی تورکیا، ژمارە ٣ نیسانی ٢٠٠٦، ل١١٧

• تێکشکانی دەوڵەتی ئارشاکونی:

ساڵی ٤٢٧ ساسانییان ئەرمەنستانیان داگیرکرد[٨٧]. هەر لەم ساڵەدا زنجیرەی ئەشکانی ئەرمینیاش کۆتایی پێهات[٨٨]. نەجیبزادەکان و میرەکان کەوتنە ژێر فەرمانی دەوڵەتی ساسانییەوە. یەزدگرد لە ساڵی ٤٤٧ دا دەستی بەسەرژمێریی دانیشتوانی ئەرمینیا کرد و پاشان باجێکی قورسی خستە سەر خەڵك. دوای ئەوەی خەڵکی بانگهێشت کرد هەتاوەکو ئاینی زەردەشت پەسەند بکەن، ئەوجا سوپاسالارانی ئەرمەن پەیمانیان دا کە مل بە خواستەکانی یەزدگرد نەدەن. ئەمە بووە هۆی لەشکرکێشی ساسانییان بۆ سەر ئەرمەنستان. نیوەڕۆی ٢٤ی مایسی ساڵی ٤٥١ لە دەشتی ئارداز (دەشتی ماکۆ) لە نێوان سوپای ئەرمەن و ساسانیدا جەنگێکی قورس دەستی پێکرد. "وارتان مامیگۆنیان" سوپاسالاری ئەرمەن بوو. لەم جەنگەدا وارتان مامیگۆنیان و ژمارەیەکی زۆر لە سوپای ئەرمەن کوژران، بەڵام ئەم مقاوەمەیە حیماسەتێکی خستەوە کە تا ئێستاش لە مێژووی گەلی ئەرمەندا دەدرەوشێتەوە[٨٩].

دوای ئەوەی لە شەڕی ئارماویردا ئەرمەنییان شکستیان هێنا، کۆتایی بەحوکمداری ئارشاکۆنی هات و وڵات لە لایەن ساسانییانەوە بە یەکجاری داگیرکرا. لە ساڵی ٤٦٠ دا پیرۆزی ساسانی ویستی باجەکان بسەپێنێتەوە و جارێکی دیکەش بانگهێشت بکات بۆ ئاینی زەردەشت. ئەم جارەیان ئەرمەنییان بەرپەرچی خواستی شایان دایەوە. واهایان مامیگۆنیان و هەندێك لە ناخارارەکان و قەشەکان رابەریی ئەم راپەڕینەیان کرد. لە ساڵی ٤٨٣ دا جارێکی دیکەش شا بڕیاری شەری دا. ئەم جارەشیان ئەرمەنییان بەرخۆدانی بێ وێنەیان نواند و توانییان ئیرادەی خۆیان بپارێزن[٩٠]. سەرەنجام لە سەردەمی بەلاشی ساسانیدا کۆتایی بەسیاسەتی باج سەندن و ئاین گۆڕینی ئەرمەنییان هات و لە ساڵی ٤٨٤ دا بەلاش لە دەوروبەری شاری خۆیدا لەگەڵ ئەرمەنییان پەیمانی ئاشتی بەست و مافە میراتییەکانی ناخارارو قەشەو سوپاسالارەکانی بۆ گێڕانەوە.

---

[٨٧] رۆژە، مامەند، تورکیا و دۆسیەی جینۆسایدی ئەرمەن، دۆسیێ تورکیا، ژمارە ٣ نیسانی ٢٠٠٦، ل ١١٧.

[٨٨] هویان، اندرانیك، ایرانیان ارمنی، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران ١٣٨١، ص١٣.

[٨٩] سەرچاوەی پێشوو ل١٣.

[٩٠] هویان، اندرانیك، ایرانیان ارمنی، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران ١٣٨١، ص ١٣.

ئەرمەنستان لە سەردەمی ساسانییاندا جاری یەکەم لە ساڵی ۳۸۷ دا بووە دوو کەرت و لە نێوان ساسانی و ڕۆمی بیزەنتیدا دابەشکرا. جاری دووەمیش لە ساڵی ٥٩١ سەرلەنوێ ئەرمینیا لە نێوان دوو ئیمپراتۆرییەکەدا دابەشکرایەوە[٩١]. لە کۆتایی سەدەی پێنجەم و سەرەتای سەدەی شەشەمدا سەرلەنوێ پەیوەندییەکانی ساسانی و بیزانس تێکچۆوە. ئەمە بووە هۆی ڕاپەڕینی ناوخۆیی لە هەردوولا. ئەرمەنییان ئەم هەلەیان قۆستەوە و ڕاپەڕین، بەڵام لە ٥٠٩ دا پەیمانی نێوان ڕۆم و ساسانی بووە هۆی ئەوەی جارێکی دیکە ئەرمەنستانی ڕۆژهەڵات بکەوێتەوە دەست ساسانی. زوڵم و زۆری ساسانییان بووە هۆی ڕاپەڕینەوەی ئەرمەنییان لە ٥٧١ دا. وارتان مامیگۆنیانی دووەم کە بە وارتانی بچووك یان وارتانی سوور ناسرابوو ڕابەرێتی ئەم بزاڤەی گرتە ئەستۆ. لە ئەنجامی ئەم ڕاپەڕینەدا ڕۆم پشتیوانی ئەرمەنی کردو ڕۆژهەڵاتی ئەرمینیا ڕزگارکرا، بەڵام چووە ژێر فەرمانی ڕۆمەوە. ڕوودانی جەنگی ۲۰ ساڵەی نێوان ڕۆم و ساسانیو کۆتایی هاتنی لە ٥٩١ دا بووە هۆی ئەوەی جارێکی دیکە ئەرمینیا دابەش بکرێتەوە[٩٢].

● خەلیفەکانی عەرەب ئەرمینیا داگیردەکەن:

لە سەرەتاکانی سەدەی هەفتەمدا حوکمداری بەهێزی خەلیفەکانی عەرەب هاتە کایەوە. لە ساڵانی ٦٣٠-٦٤٠دا ئەمانە زەبری بەکاریان لە ئیپمراتۆری ساسانی وەشاند و سەرەنجام تێکوپێکیان دا[٩٣]. لە ساڵی ٦٤٥ دا عەرەبەکان لە دۆڵی ئاراسەوە چوونە ناو ئەرمینیا و دوای تێکوپێك شکاندنی خۆڕاگرییە هەرێمییەکان ئەرمەنستانیان داگیرکرد[٩٤]. لەم جەنگانەدا ئەمیرانی عەرەب و ئەرمەنەکان ڕێککەوتن دەسەڵاتی لۆکاڵی ئەرمەنییان بمێنێ و ئەرمەنیش بچنە ژێر چەتری ئیمپراتۆرییە ئیسلامییەکەوە. لەم سەردەمەدا دۆخی دوو پارچەیی ئەرمینیا درێژەی

---

[٩١] یوسف ابراهیم الجهماني، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ۲۰۰۱، ص۹.
[٩٢] نوری زاده، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمه،تهران ۱۳۷٦، ص٤۹.
[٩٣] هەمان سەرچاوە ل٥١.
[٩٤] ڕۆژە، مامەند، تورکیا و دۆسیەی جینۆسایدی ئەرمەن، دۆسیێی تورکیا، ژمارە ۳، نیسانی ۲۰۰٦، ل۱۱۸.

کێشا، بەشێکی لەژێر حوکمی دەوڵەتی عەرەبیدا مابۆوە و بەشە رۆژئاواییەکەشی ژێردەستەی رۆمییەکان بوو[٩٥].

عەرەبەکان لە سێ هەڵمەتدا پەلاماری ئەرمینیایان دا. یەکەم جار لە ساڵی ٦٤٠ لە باشوورەوە پەلاماری ئەرمینیایان دا. دوای ماوەیەك پایتەختی ئەرمینیایان داگیرکرد و بە تالانی و یەخسیرێکی زۆرەوە گەڕانەوە. دووەم جار لە ساڵی ٦٤٢ دا پەلاماری ئەرمینیایان دایەوە و ئەم جارەش بە کۆمەڵێك تالانی و یەخسیرەوە گەڕانەوە. ساڵی ٦٥٠ بۆ سێیەم جار ئەرمینیایان داگیرکردەوە و ئەم جارەیان ژێرخانەکانی ئەرمەنییان تێکدا. لە سەردەمی مەعاویە دوای پەیمانێك بڕیاردرا ئەرمەنستان سەربەخۆیی ناوخۆیی خۆی بپارێزێت و بکەوێتە ژێر فەرمانی خەلیفەی ئیسلامییەوە[٩٦].

لە ساڵانی ٦٦١-٦٥٢دا ئەرمینیا چەندین جار بووەوە گۆڕەپانی تەراتێنی ئیمپراتۆری بیزەنتی و ئیسلامی. لە ساڵی ٦٩٨ دا محەمەدی مەروان ئەرمەنستانی کاولکرد و کوشتارێکی یەك جار زۆری نایەوە، ئەوجا ئەمیرێکی عەرەبی بە ناوی عەبدولسەلامی کردە سالاری ئەرمینیاو بەم جۆرە کۆتایی بە دەسەڵاتی ناوخۆیی ناخاراره (حوکمدارە محەلییەکان) ئەرمەنەکان هێنا. لە ساڵی ٧٠٣ دا ئەرمەنەکان بە سەرکردایەتی سەمباتی باگراتۆنی لە دژی ئەمیرانی عەرەب ڕاپەڕین، بەڵام سوپاسالاری عەرەب محەمەدی ئوکبان بەوپەڕی زەبروزەنگەوە ئەم سەرهەڵدانەی داپڵۆسی[٩٧]. لە ئەنجامی ئەم شەڕەدا ئەرمەنستان بە تەواوەتی لە لایەن عەرەبەکانەوە داگیرکراو ئەم داگیرکارییەش سەدەو نیوێکی خایاند. خەلیفە فەرمانی دا گورجستان و ئاقوانیش بخرێنە سەر ئەرمەنستان و دوای ئەمە میرنشینی "ئەرمەنیە"یان پێدەگوت. سوپاسالارانی عەرەب یاخود نەجیبزادە ئێرانییەکان حوکمداری ئەم میرنشینەیان دەکردو ئەرمینیایان بە ناوی خەلیفەوە بەڕێوە دەبرد[٩٨].

لە سەدەی هەشتەم و سەرەتای سەدەی نۆیەمدا رەوشی وەرزێران و پیشەوەرانی ئەرمەن زۆر خراپ بوو. لە سەردەمی خەلافەتی هارون ئەلرەشید بە زۆرەملێ باج لە خەڵك

---

[٩٥] یوسف ابراهیم الجهماني، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص٩.

[٩٦] نوری زاده، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمه،تهران ١٣٧٦، ص ٥٢.

[٩٧] هەمان سەرچاوە ل٥٣.

[٩٨] هەمان سەرچاوە ل ٥٣.

وەردەگیرا و تەنانەت باجیان لە مردووەکانیش وەردەگرت. لەم سەروبەندەدا لە کاتێکدا ڕەوشی ئەرمەنستانی ڕۆژهەڵات ئاوابوو، عەرەب دەیچەوساندەوە، لەولاش ئەرمەنستانی ڕۆژئاوا لە لایەن بیزنتییەکانەوە بەڕێوە دەبراو بارودۆخێکی خراپتری هەبوو. وەرزێرانی ئەرمەن لەژێر باری قورسی باجەکانی ئیمپراتۆری و ستەمی فیۆداڵەکاندا گرمۆڵە بووبوون. دێرەکانی دینیش بووبوونە بەشێك لەم سیستەمە فیۆداڵیە و وەکو موڵکدارە گەورەکان ڕەفتاریان لەگەڵ ڕەشایی دەکرد[99].

لە سەردەمی حوکمی عەرەبەکاندا میللەتی ئەرمەن چەندین جار بەرهەڵستی خەلیفەکانی کرد. لە ساڵانی ٧٥٠-٧٤٧ دا بەهۆی جەنگی ناوخۆیی خەلیفەکانەوە، هەلێك بۆ میللەتە ژێر دەستەکان هەڵکەوت و ڕاپەڕین. ئەرمەنەکانیش وەکو ئەو میللەتانە ڕاپەڕین. لە ساڵی ٧٤٨دا ڕاپەڕیوەکان گریگۆر مامیگۆنیان کردە سوپاسالاری خۆیان و شاری کارینیان کردە ناوەندی حوکمدارییەکەیان.

ئەم سەرهەڵدانە لە ماهییەتی دژی عەرەبی و دژی بێگانەوە گۆڕا بۆ دژی موڵکدارە ئەرمەنەکان. لێرەوە ناخارارەکان و فیۆداڵە ئەرمەنەکان پشتیان تێهەڵکردو سەرهەڵدانەکە شکستی هێنا.[100] لە ساڵی ٧٤٧ دا خەڵکی لە دەشتەکانی شیراکدا باجگرەکانی خەلیفەیان کوشت و ئەمە بووە هۆی سەرهەڵدانێکی دیکە. خەڵك سەربازانی سوارەو پیادەی عەرەبیان ڕاوناو گەلێکیان لێ کوشتن. بەڵام ئەم جارەش لە نێوان سوپاسالارەکاندا ناکۆکی هاتەئاراوە و چەند بەرەکیی تێکەوت، بۆیە لە ساڵی ٧٧٥ دا سوپای سی هەزاری عەرەب بە سەرکردەیی ئەمر ناوێك سەرهەڵدانەکەی سەرکوتکردو ڕابەرەکانیشی لە سێدارەدا[101].

لە سەرەتای سەدەی نۆیەمدا بزاڤی بابەکیان لە پایتاکاران، ئاقوانك و ئاترۆپاتکان (ئادربێجان) دەستی پێکرد و نزیکەی ٤٠ ساڵێکی خایاند. ئەم بزاڤە کە ناوەرۆکێکی وەرزێری هەبوو، تەکانی دا بە پایەکانی حوکمی خەلیفە، بەڵام دواتر سەرکوتکرا. ئەرمەنستان زیاتر لە هەموو شوێنێك کەوتە ژێر کاریگەریی ئەم ڕاپەڕینە. لە سەرەتای

---

[99] نوری زاده، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمه،تهران ١٣٧٦، ص ٥٣.

[100] هەمان سەرچاوە ل٥٤.

[101] هەمان سەرچاوە ل ٥٤.

٨٤٩ دا خەڵكی ئەرمینیا لە دژی سوپاییەكانی عەرەب سەریانهەڵدا و ئەم سەرهەڵدانە تا ساڵی ٨٥٥ درێژەی هەبوو. یەكێك لە گرنگترین راپەڕینەكانی ئەم سەردەمە راپەڕینی ساڵی (٨٥٢-٨٥٠) ی خەڵكی ساسۆن و حۆت بوو كە دواتر تەشەنەی كرد و سەرانسەری ئەرمینیای گرتەوە. سەرهەڵدانەكانی (٨٤٩-٨٥٥) كاریگەرییەكی زۆری هەبوو، سەرەنجام بووە هۆی ئەوەی كە دەسەڵاتی ناوخۆی ئەرمینیا بكەوێتە دەست ئەرمەنییان و تیرە ناخارارییەكان[١٠٢].

- **سەربەخۆیی سیاسیی ئەرمینیا:**

لەبەر لاوازبوونی دەزگای خەلافەت و دەستپێبوونی بزاڤە یاخیبوونەكانی دژی عەرەب، لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆیەمدا ئەرمەنستان سەربەخۆیی لە دەست چووی خۆی بەدەستهێنایەوە[١٠٣]. لە ساڵی ٨٧٥ دا ناخارارەكانی ئەرمەن بڕیاریاندا تاوەكو داوا لە خەلیفەی موسڵمانان بكەن دان بە سەربەخۆیی ئەرمینیادا بنێ و ئاشوت باگراتۆنی وەكو پاشای ئەرمەنستان پەسەندبكات[١٠٤]. بەم جۆرە ئەرمەنەكان بە بانگهێشتی جاسلیقی ئەرمەن زاكاریا زاگستی، ئاشوت باگراتۆنیان كردە پاشای خۆیان[١٠٥].

سەرەنجام دوای ١٠ ساڵ دواكەوتن خەلیفە موعتەمید لە ساڵی ٨٨٥ دا تاجی پاشایی بۆ ئاشوت باگراتۆنی نارد.[١٠٦] ڤاسیلی یەكەم ئیمپراتۆری رۆمیش بەناردنی تاج و خەڵاتێكی زۆر ئەم پاشایەتییەی پەسەند كرد. سەردەمی پاشایی ئاشوت باگرتۆنی (٨٨٦-٨٩٠) ساڵانێكی پڕ لە خێروبێر بوون بۆ سەروەریی نەتەوەیی و پەیوەندییە ئابوورییەكانی وڵات.[١٠٧]

هەردوو ئیمپراتۆری عەرەب و رۆم دەیانەویست كە حوكمداری ئەرمەن بە لای خۆیاندا رابكێشن. ئاشوت باگرتۆنی كەڵكی لەم هەلە وەرگرت. هەرچەند وڵات لە رووی

---

[١٠٢] نوری زادە، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمە،تهران ١٣٧٦، ص ٥٥.

[١٠٣] هەمان سەرچاوە ل٥٥.

[١٠٤] هویان، اندرانیك، ایرانیان ارمنی، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران ١٣٨١، ص ١٤.

[١٠٥] رۆژە، مامەند، توركیا و دۆسیەی جینۆسایدی ئەرمەن، دۆسێی توركیا، ژمارە ٣، نیسانی ٢٠٠٦، ل١١٨.

[١٠٦] هەمان سەرچاوە ل ١١٨.

[١٠٧] نوری زادە، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمە،تهران ١٣٧٦، ص٥٦.

ئاوەدانی و بنیاتنانی سوپاو دەسەڵاتەوە پێشکەوتنی بە خۆیەوە دەبینی، بەڵام هێشتا لاوازیی پێوە دیاربوو لەملاولەولا ناخارار و نەجیبزادەکانی ئەرمەن دەسەڵاتی محەلییان هەبوو. ئەمەش وایکردبوو کە دەسەڵاتێکی یەکگرتوو، یەکپارچەی بەهێزی ئەرمەن دروست نەبێت. لە سەردەمی حوکمی گاگیکی یەکەم کە لە بنەماڵەی باگراتۆنی بوو، وڵات زیاتر کەوتە بەر هەڕەشەی پارچەپارچە بوونی فیۆدالی. گاگیکی یەکەم (٩٨٩-١٠٢٠) نەیدەتوانی یەکپارچەیی وڵات بپارێزێت. بۆیە ئیمپراتۆری رۆم بەرەبەرە ئەرمینیای داگیرکردەوە.

لە ساڵی ١٠٤١ دا دوای مەرگی دوایەمین شای باگراتۆنی، بیزانس سوپایەکی ناردە سەر ئەرمینیا، بەڵام تێك شکا. گاگیکی دووەم کە تاجی بێ سەرماوی باگراتۆنی نابووە سەری، لە دژی رۆمیان جەنگێکی بەرگری دەسپێکرد. قەیسەری بیزانس بە مەبەستی گفتوگۆ کردن گاگیکی بانگکرد بۆ کۆنستانتینۆپۆلی پایتەختی رۆم و لەوێ گرتی و زیندانی کرد. ئینجا ئەرمەنستانی داگیرکردەوە و دوای دوو سەدە، سەربەخۆیی سیاسی ئەرمەنستان کۆتایی پێهات[١٠٨].

- **ئەرمینیا لە سەردەمی هێرشی تورکاندا:**

لە سەرەتای سەدەی یازدەیەمدا خێڵە تورکە کۆچەرەکانی ئاسیای ناوەڕاست (سەلجووقی) پەلاماری رۆژهەڵاتیان دا. سەلجووقییان لە ساڵی ١٠٤٨ دا هێرشیان کردە سەر ئەرمینیا. جاری دووەم لە ساڵی ١٠٤٩ دا پەلاماری ئەرمەنستانیان دایەوە و ئاوایی و شارەکانی ئەرمینیایان کاولکرد و هەزاران کەسیان کوشت. سەلجووقییەکان لە ناحیەی باسن رۆمەکانیشیان تێکشکاند. رۆمەکان لە ترسی سەلجووقییەکان گوشارەکانیان لەسەر ئەرمەنستان کەم کردەوە. لە ساڵی ١٠٥٤ دا هەڵمەتی سێیەمی تورکان بە سەرکردەیی سوڵتان توغروڵ بەگ لە ئاتراپاتکانەوە بەرەو ئەرمینیا دەستی پێکرد. لەم هەڵمەتەدا ئەرمەنستانیان وێران کردو لەگەڵ تاڵانکردندا کوشتارگەیەکیشیان بۆ دانیشتوانی ساز کرد[١٠٩].

---

[١٠٨] نوری زاده، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمه،تهران ١٣٧٦، ص٥٦.

[١٠٩] نوری زاده، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمه،تهران ١٣٧٦، ص ٦٥.

جێنشینی توغرول، سولتان ئالب ئەرسەلان لە ساڵی ١٠٦٤ دا بۆ چوارەم جار ئەرمەنستانی داگیرکردەوە. ئالب ئەرسەلان شانشینەکانی لوری و سیونیکی لەناوبرد و شاری ئانی کاولکرد (١٠٦٥). ئالب ئەرسەلان لە ١٠٧١ دا هەڵمەتێکی تازەی دەسپێکرد. شەڕی ١٠٧١ سەلجووقییان لە مەلازگرد سەرکەوتنی بەدواوە بوو. شکستێکی قورسی دایە سوپای رۆم. لەم شەڕەدا بەشی هەرە زۆری ئەرمەنستان لە لایەن تورکانەوە داگیرکرا[١١٠]. پەیمانی نێوان سەلجووقی و رۆم بەشێکی سەرەکی لە ئەرمینیای خستە دەست تورکان. ئابووری تورکان ئاژەڵداری بوو، ئەمەش زیانێکی زۆری بە ئەرمەنستان گەیاندو باخداری و کشتوکاڵ تەفروتونابوو. کوێستان و زەوییە بە پیتەکانی وڵات کرانە لەوەڕگەی کۆچەرەکان و شارەکان رووەو لەناوچوون بران و ژیانی بازرگانی و پیشەوەریی شار زیانێکی قەرەبوونەکراوی بەرکەوت.

لە سەردەمی دەسەڵاتی سەلجووقییەکاندا حوکمداری گورجستان گەلێك بەهێز بووبوو. تامار شاژنی گورجی (١١٨٤-١٢١٣) پشتیوانی ئەرمەنەکانی کرد و سوپایەکی لێ دروستکردن. دوو سالاری ئەرمەن بەناو زاکارە و ئیوانەزاکاریان کە لە گورجستان رۆڵێکی گرنگیان هەبوو، توانییان کەڵك لە پێگەی گورجستان وەربگرن بۆ رزگاریی ئەرمینیا. لە کۆتایی سەدەی دوازدەیەم و سەرەتای سەدەی سێزدەیەمدا بەشێکی زۆری ئەرمینیای رۆژهەڵاتیان لە سەلجووقییەکان رزگارکرد وەکو گەنجە، ئانی، دوین، ئامبێرت، بەجنی، دەشتی ئارارات، شیراك، قارس، سیونیك، باگرواند، مەلازگرت، ئەرجێش‌و خەلات. بەم جۆرە ئەرمینیای رۆژهەڵات نزیکەی نیو سەدە سەربەخۆیی وەرگرتەوە، بەڵام لەژێر فەرمان و پشتگیری گورجستاندا بوو[١١١].

• مەغۆلەکان ئەرمینیا داگیر دەکەن:

مەغۆلەکان و تاتارەکان لە ساڵی ١٢٣٦ دا هێرشیان هێنایە سەر ئەرمینیا[١١٢]. ئەمانە لە ساڵی ١٢٣٦ دا دوای چەندین وردە هێرش سەرەنجام بە سوپایەکی ٣٠ هەزار

---

(١١٠) یوسف ابراهیم الجهماني، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص٩-١٠.

(١١١) نوری زادە، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمە،تهران ١٣٧٦، ص٦٧.

(١١٢) رۆژە، مامەند، تورکیا و دۆسیەی جینۆسایدی ئەرمەن، دۆسێی تورکیا، ژمارە ٣، نیسانی ٢٠٠٦، ل١١٨.

نەفەری چارماقان، قەفقاز و ئـەرمینیایان گـرت. دوو قـۆڵی سـەرەکی سـوپای مـەغۆل بەسەرکردەیی چارماقان و جوغتای خان پەلاماری شاری ئانیـان دا. دانیـشتووانی شـار خۆڕاگرییان نواند، بەڵام قەڵاکە شکاو تاتارەکان خەڵکەکەیان کوشتوبڕ کرد. لە ١٢٣٦ دا ئەرمینیای رۆژهەڵات بە تەواوەتی لە دەست مەغۆلەکاندا بوو. لە ١٢٤٢ و ١٢٤٥ دا ئەیالەتەکانی باشوورو رۆژئاواش کەوتنە دەست تاتارەکان. لە سەردەمی مەغۆلەکان واتە سەدەی سێزدەو چواردەدا هەندێك لە حوکمدارییە محەلییەکانی ئەرمەن درێژەیان بە حوکمی خۆیان داو تا کۆتایی سەدەی پانزەیەم رۆڵێکی گرنگیان لە ژیانی کۆمەڵایەتیی وڵاتدا گێڕا. حوکمدارییەکانی ساسۆن، سیۆنیك و وان لەمانە بوون. پـەلاماری مـەغۆل وێرانی و داروخانی ئابووری و رۆشنبیریی بەدواوە بوو.

• حوکمداریی ئەرمەنی کیلیکە :

لە کۆتایی سەدەی پانزەیەمدا، ئەودەمەی ئەرمەنستان سەربەخۆیی لە دەسـتدابوو، لـە کەنارەکانی رۆژهەڵاتی دەریای سپی لە کیلیکیە حوکمداری نوێی ئەرمەن دامـەزرا کـە نزیکەی سێ سەد ساڵی خایاند، واتە لە ١٠٨٠ وە هـەتاوەکو ١٣٧٥ درێـژەی هـەبوو. ئـەم حوکمدارییـە لـە سەرچـاوە مێژووییـەکانی ئەرمەنـدا بـەحوکمی سـیس- وان ناسراوە[١١٣].

لە سەردەمی تیگرانـی دووەمـدا (٥٥-٩٥پ.ز) ژمارەیـەکی زۆر لـە ئەرمـەنییان لـەم هەرێمە نیشتەجێ بوون. یۆنانی و ئاشووری و جوولەکەش کۆچیان بـۆ کـرد. پاشـتر لـە سەدەی هەشتەم و دوازدەیەمدا عەرەب و دواتر تورکانی سەلجووقی تێیدا جێگیربـوون. لە سـەرەتای سـەدەی دوانزدەهەمـدا ئەرمەنـەکانی ئاسیای بـچووك و میزۆپۆتامیـاش پەنایان هێنایە کیلیکیە. دواتر ئەرمەنییانی هایکی گـەورەش لەبـەر سـتەمی مـەغۆل کۆچیانکردە کیلیکیە.

لە سەدەی یازدەیەمدا یەکێك لـە نـەوەکانی بنەماڵـەی بـاگراتۆنی بـە نـاوی رۆبـەن لـە کوێستانەکانی کیلیکیە حوکمێکی بنیاتنـا. ئـەم حوکمدارییـە لـە ١٠٨٠ دا بنیـاتنراو بووە هەوێنی سەرەکیی پێکهێنانی حوکمداری کیلیکیە. بنەماڵەی رۆبەنییان کـەڵکیان

---

(١١٣) نوری زاده، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمه،تهران ١٣٧٦، ص٦٩.

لە جەنگەکانی خاچپەرستان وەرگرت و حوکمی خۆیان پەرەپێدا. ئەم حوکمدارییە لە لایەن بیزانس، سولتان نشینی سەلجووقی ئیگۆنیا و حکومەتی لاتینی ئانتیۆك (ئەنتاکیە)وە گەمارۆ درابوو. لە سەردەمی لیۆنی دووەمدا (١٢١٩-١١٩٨) ئەم حکومەتە لە لایەن خاچپەرستانەوە بە رەسمی دانی پێدانراو بە فەرمانڕەوایی کیلیکیە ناسرا. کیلیکیە بووە ناوەندی سیاسی و کۆمەڵایەتیی و فەرهەنگیی ئەرمەنییان[١١٤].

لە نیوەی یەکەمی سەدەی سێزدەیەمدا مەمالیکە تورکەکانی میسر بەهێزبووبوون و هەڕەشەیان لە حوکمداری ئەرمەن دەکرد. مەمالیك سوریایان داگیرکردبوو، بووبوونە هاوسنووری کیلیکیە. لە لای باکووری رۆژهەڵاتیشەوە سولتان نشینی ئیگۆنیای سەلجووقی مرخی لێ خۆشکردبوو. لە ساڵی ١٢٦٦ مەمالیکەکان پەلاماریان داو پاشان گەڕانەوە. جەنگی ناوخۆیی حوکمداری کیلیکیەی لاواز کردبوو. پاپای کاسۆلیکیش هەوڵی دەدا کڵێسەی ئوسقۆفی ئەرمەن وابەستەی خۆی بکات. ئەمە ناکۆکی نێوان میسرو کیلیکیەی زیاد کرد. لە ساڵی ١٣٢١دا سۆپاییەکانی میسرو ئیگۆنیا لە دوولاوە کیلیکیەیان داگیر کرد و خەڵکی شارودێیان کوشتار کرد. لیۆنی پێنجەم (١٣٤١-١٣٢٠) ناچار بوو مل بداتە پەیمان و لە بەشێك لەولاتەکەی خۆشبێ و باج بدات.

لە ١٣٤١ وە مەملوکەکان هێرشیان کردە سەر کیلیکیە. لە ١٣٥١ دا دەشتەکانی کیلیکیەیان داگیرکرد. سەرەنجام لە ساڵی ١٣٧٥دا مەمالیك سیسی پایتەختیان داگیرکرد و بەم جۆرە کۆتایی بە حوکمداری ئەرمەنی کیلیکیە هات. هەرچەند لە کوێستانەکاندا بەرخۆدانی پەڕاگەندە درێژەی هەبوو، بەڵام نەیتوانی سەربەخۆیی دەستەبەر بکات[١١٥].

● تەیمووری لەنگ و خێڵە تورکمانەکان لە ئەرمینیا :

لە کۆتایی سەدەی چواردەیەمدا ئەرمەنستان دیسان پەلامار درایەوە. سوپاییەکانی تەیموور لە ساڵی ١٣٨٦ دا ئەرمینیایان گەمارۆدا. دوای چەند ساڵێك سەرەنجام لە

---

[١١٤] نوری زاده، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمه،تهران ١٣٧٦، ص ٧١.

[١١٥] هەمان سەرچاوە ل ٧٣.

ساڵی ١٣٩٠ دا سەرانسەری ئەرمینیایان داگیرکرد. شارەکانیان کاول و کێڵگەکانیان وێران کرد و خەڵکی شار و دێیان کۆمەڵکوژ کرد. دوای مەرگی تەیموور (١٤٠٥) تورکمانەکانی ئاق قۆینلو و قەرەقۆینلو لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست سەریان هەڵدایەوە. لە نیوەی یەکەمی سەدەی پانزەیەمدا خێڵەکانی قەرەقوینلۆ ئەرمەنستانیان بەڕێوەبرد و لە نیوەی دووەمیشدا ئاق قۆینلوەکان حوکمی ئەم وڵاتەیان دەکرد[١١٦].

● ئەرمینیا لە نێوان عوسمانی و سەفەویەکاندا:

لە سەرەتای سەدەی شانزدەیەمدا تورکانی عوسمانی و سەفەوی لە دولاوە کەوتنە ئەرمینیا. ئیمپراتۆری فیودالی جەنگی عوسمانی کە لە رۆژئاوای ئاسیای بچووك و لە کۆتایی سەدەی سێزدەیەم (١٢٩٩) لە لایەن عوسمان بەگی ئەرتوغرولەوە (١٢٥٨-١٣٢٦) بنیاتنرا، لە سەدەی چواردەیەمدا گەلێك وڵاتی ئاسیای بچووکی داگیرکرد. لە ساڵی ١٤٥٣ سوڵتان محەمەد فاتح پایتەختی ئیمپراتۆری بیزانس واتە کۆنستانتینۆپۆلیس (ئەستەمبۆل)ی داگیرکردو دوای چەند ساڵێك بۆ هەتایە ئەم ئیمپراتۆرییەی هەڵپێچایەوە[١١٧].

ساڵی ١٥٠٢ دەوڵەتی قزڵباش لە لایەن سمایلی سەفەویەوە دامەزرا. لە ١٥١٤ دا لە دەشتی چاڵدران جەنگی یەکەم لە نێوان عوسمانی و سەفەویدا روویدا. بە واتایەك دەتوانین بڵێین یەکێك لە گۆڕەپانە سەرەکییەکانی ململانێی نێوان عوسمانی و سەفەوی ئەرمینیا بوو. سەرەنجام لە ساڵی ١٥٥٥ دا یەکەم پەیمانی رەسمی لە نێوان هەردوو دەوڵەتدا هاتەکایەوە و بە پێی ئەم پەیمانە ئەرمەنستانی رۆژهەڵات درا بە ئێران و ئەرمەنستانی رۆژئاواش لە لایەن عوسمانییەوە حوکمکرا. لە ساڵی ١٥٧٨ دا سوپای عوسمانی رۆژئاوای ئێران و قەفقازی داگیرکرد[١١٨]. شاعەباس لە ١٦٠٣ رۆژئاوای ئێران و قەفقازی گرتەوە. ساڵی پاشتر سوپای عوسمانی بۆ جاری دووەم هێرشی کردەوە سەر قەفقاز و رۆژئاوای ئێران. شاعەباس فەرمانی دا ئەو شارو گوندە ئەرمەنییانەی لەسەر

---

[١١٦] نوری زاده، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمه،تهران ١٣٧٦، ص ٧٣.

[١١٧] رۆژە، مامەند، تورکیاو دۆسیەی جینۆسایدی ئەرمەن، دۆسێی تورکیا، ژ٣٠، نیسان ٢٠٠٦، ل١١٩.

[١١٨] هویان، اندرانیك، ایرانیان ارمنی، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران ١٣٨١، ص١٤.

ڕێگەن چۆڵ بکرێن و بگوێزرێنەوە بۆ دەشتەکانی ناوەڕاستی ئێران. کاولکاری و کوشتار ئەرمینیای گرتەوە.

لە ئەنجامی ئەم جەنگانەدا هەردوو ئیمپراتۆری عوسمانی و سەفەوی بۆ دووەم جار ڕێککەوتن و لە پەیمانی ١٦٣٩ دا دیسان و بۆ دووەم جار ئەرمەنستان لە نێوان هەردوولادا دابەشکرایەوە. لەو ماوەیەدا ئەرمینیای دابەشکراو لە نێوان دوو زلهێزی هەرێمەکەوە چەندین جار دەستاودەستی پێکرا(١١٩). ئەم حاڵەتە هەتاوەکو سەدەی نۆزدەیەم درێژەی هەبوو. ئەرمەنستانی ڕۆژئاوا کە ژێردەستەی عوسمانی بوو، دابەشکرابووە چەند ئەیالەتێك: ئەرززۆم، قارس، سباستیا، وان و دیاربەکرو ڕاستەوخۆ لە لایەن پاشاکانەوە بەڕێوە دەبرا(١٢٠). لە ئەرمەنستانی ڕۆژهەڵاتیش کۆمەڵێك خاننشین دامەزرابوون کە خانەکان بەڕێوەیان دەبرد. گرنگترین خاننشین یەریڤان بوو کە ناوەندی ئەرمەنستانی ڕۆژهەڵات بوو. ئەرمینیای ڕۆژهەڵات بریتیبوو لە ١٥ ناحیە کە یەریڤان، ئوچمیادزین، سەردار ئابادو ئاشتاراك گرنگترینیان بوون. پاشاکان لە لایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە دادەنران و خانەکانیش لە لایەن شای ئێرانەوە دیاریدەکران.

- **ئەرمەنستان و پەیدابوونی گەمەکەرێکی نوێ:**

هەتا سەدەی هەژدەیەم تەنها دوو گەمەکەر لە ناوچەکەدا هەبوون. هەرچەند گەمەکەرە ئەوروپاییەکان دەستیان لە ناوچەکە وەردەدا، بەڵام هێشتا بە تەواوەتی نەبووبوونە فاکتەری ستراتیژی لە هەرێمەکەدا. لە سەدەی هەژدەیەمەوە جگە لە عوسمانی و ئێران گەمەکەرێکی نوێ لە ناوچەکەدا پەیدابوو: ڕووسیای قەیسەری لە سەردەمی پیتەری گەورە (١٧٢٢) دوای ئەوەی لە جەنگەکانی باکووری ئەوروپا سەرکەوت، ڕووی لە قەفقاز کرد. لەو دەمەدا دەوڵەتی سەفەوی تووشی گرفتی ناوخۆیی بووبووە. ئەفغانەکان بە سەرکردەیی مەحمود ئەفغان ئێرانیان داگیرکرد (١٧٢٢) و کۆتاییان بە دەوڵەتی سەفەوی هێنا. لە ساڵی ١٧٢٢ سوپای ڕووسیای قەیسەری قەفقازی داگیرکرد

(١١٩) یوسف ابراهیم الجهماني، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص١٠.

(١٢٠) نوری زادە، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمە،تهران ١٣٧٦، ص٧٦.

و له ئاستاراخان جێگیربوون و لەوێوە پەلاماری دەربەند و باکۆو رەشتیان داو داگیریان کردن[١٢١].

له ساڵی ١٨٠٤ دا جەنگی گەورەی رووسیاو دەوڵەتی قاجار هاتە کایەوە. ئەم جەنگانە بە شێوەی پچڕ-پچڕ تا ساڵی ١٨١٣ یان خایاند. له جەنگی ئۆکتۆبەری ساڵی ١٨١٢ لە دەشتی ئەسلاَن دوزدا سوپای رووسیا بە شێوەیەکی بێوێنە سوپای قاجاری تێکشکاند. دوو مانگ دواتر سوپاییەکانی رووسیا لەنکەرانی تالْشیان گرت. سوپای رووسیا لەم کاتەدا سوپای ناپلیۆنیشی تێکشکاند. بۆیە قاجار داوای ئاگربەست و رێککەوتنی کرد[١٢٢]. لە ١٢ی ئۆکتۆبەری ١٨١٣ لە گوندی گوڵستانی سەر بەقەرەباغ، پەیمانی ئاشتی ئیمزا کرا کە بە گوێرەی ئەم پەیمانە گورجستانی رۆژهەلاَت، گەنجە، قەرەباغ، شەکی، شیروان، باکۆ، قەبا، تالْش و بەشێك لە باکوور و رۆژهەلاَتی ئەرمەنستان شیراك، لوری، قازاخ، شامشادین و زەنگەزۆر کەوتنە دەست رووسیا[١٢٣].

دوای ١٣ ساڵ جارێکی تر قاجارەکان شەڕێکی نوێیان دەسپێکرد (١٨٢٦). عەباس میرزای قاجار توانی ناوچە داگیرکراوەکان بخاتەوە دەست، بەلاَم پاش ماوەیەکی کەم سوپای رووسیا دژەهێرشی دەسپێکرد. ساڵی ١٨٢٧ سوپای رووسیا درێژەی بەجەنگەکان دا. جگە لە ناوچەکانی پێشوو، سوپای رووسیا لە سێزدەی ئۆکتۆبەری ١٨٢٨ دا شاری تەورێزی گرت. لە دەیەمی فیبریوەری ١٨٢٨ لە گوندی تورکمان چای لە نێوان تاران-تەورێزدا پەیمانێکی دیکە مۆرکراو بە گوێرەی ئەم پەیمانە ئەرمەنستانی رۆژهەلاَت درا بە رووسیای قەیسەری[١٢٤].

دوای مۆرکردنی پەیمانی تورکمان چای، لە ساڵی ١٨٢٨ دا جەنگی رووسیاو عوسمانی دەستی پێکرد و سەربازانی رووس بەشی سەرەکی ئەرمەنستانی رۆژئاوایان لە چنگ عوسمانی دەرهێناو لە ساڵی ١٨٢٩ ئەرزرۆم و دەوروبەرەکەشیان داگیرکرد.

لە بەهارو هاوینی هەمان ساڵدا سوپای رووس لە بەرەی باڵکانیشدا سوپای عوسمانی تێکشکاند و لە شاری ئادریاناپۆلیس پەیمانێکی ئاشتیان بەسەردا سەپاند کە بە پێی

---

[١٢١] نوری زاده، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمه،تهران ١٣٧٦، ص ٧٩.

[١٢٢] هەمان سەرچاوە ل٧٩.

[١٢٣] هەمان سەرچاوە ل٧٩.

[١٢٤] هەمان سەرچاوە ل٨١.

ئەم پەیمانە باڵکان و هەندێك ناوچەی قەفقاز لە لایەن رووسیاوە دەستیان بەسەراگیرا. بۆیە رووسەکان ئەرزرۆمیان چۆڵکرد و کشانەوە بۆ ئەرمەنستانی رۆژهەڵات. ئەرمەنستانی رۆژئاوا جارێکی دیکەش کەوتەوە دەست تورکانی عوسمانی[١٢٥].

بەم جۆرە لە سییەکانی سەدەی نۆزدەیەمەوە ئەرمەنستان بە دوو پارچەیی مایەوە و ئەم جارە رۆژهەڵاتی ئەرمینیا کەوتە دەست رووسیاو رۆژئاوای ئەرمینیاش لە دەست عوسمانیدا مایەوە. هاتنی رووسەکان دڵخۆشی دایە ئەرمەنەکان و بەم جۆرە خەونی ئیزرائیل ئوری و نەرسیس ئاشتاراکتسی و پێشەوایانی تری ئەرمەن هاتەدی کە پێیان وابوو رووس گەلی ئەرمەن رزگار دەکات. ئەرمەنییان دەیانویست ئەیالەتێکی رووس-ئەرمەنی ئۆتۆنۆم پێکبهێنن کە بتوانێ بەرژەوەندییەکانی ئەرمەن بپارێزێت. بەڵام خەون بوو، چونکە نیکۆلاس قەیسەری رووس لە ٢١ی مارسی ١٨٢٨ دا رایگەیاند ئەرمینیا پەیوەست بەرووسیا دەکات و لەقەبی شای ئەرمینیاشی خستەسەر لەقەبەکانی تری خۆی. لە مارسی ١٨٣٦ دا هەندێك دەسەڵاتیان دایە ئەرمەنییان کە کاروباری کولتووری و ئاینی خۆیان بەڕێوەبەرن[١٢٦].

• عوسمانی ئەرمینیای رۆژئاوا و پرسی ئەرمەن :

دوای ئەوەی رووسیا لە ساڵی ١٨٢٨-١٨٢٩ دا لە جەنگی لەگەڵ عوسمانیدا سەرکەوت، لە پەیمانی ئادریاناپۆلدا کۆتایی بە شەڕ هێنا. بە پێی ئەم پەیمانە ئەرمینیا لە نێوان رووسیا، عوسمانی و ئێراندا دابەشکرا[١٢٧]. ئەرمەنییانی رۆژئاوا (عوسمانی) لە شەش ویلایەتی وان، بتلیس، ئەرزرۆم، دیاربەکر، سیواس و خارپوتدا دەژیان. بە گوێرەی هەندێك ئامار دەگوترێت کە لە ساڵی ١٨٧٨ دا لە عوسمانی زیاتر لە ٣ ملیۆن ئەرمەن ژیاون[١٢٨].

---

[١٢٥] رۆژە، مامەند، تورکیاو دۆسیەی جینۆسایدی ئەرمەن، دۆسێی تورکیا، ژ ٣٠، نیسان ٢٠٠٦، ل١١٩.

[١٢٦] د. الکساندر پادماگریان، گیوأقاسی، تاریخ سیاسی واجتماعی ارامنه، انشتارات سازمان فرهنگی پاد، تهران ١٣٥٢، ص٦٣.

[١٢٧] د. الکساندر پادماگریان، گیوأقاسی، تاریخ سیاسی واجتماعی ارامنه، انشتارات سازمان فرهنگی پاد، تهران ١٣٥٢، ص ٦٤.

[١٢٨] رۆژە، مامەند، تورکیاو دۆسیەی جینۆسایدی ئەرمەن، دۆسێی تورکیا، ژ ٣٠، نیسان ٢٠٠٦، ل١١٩.

دوای پەیمانی سان ستیفانۆ لە نێوان رووس و عوسمانیدا، پرسی ئەرمەنییان لە سیاسەتە نێونەتەوەییەکاندا دەنگیدایەوە. ئەرمەنییانی عوسمانی لەبەرئەوەی کەمینەی ئاینی بوون لە لایەن موسلمانانەوە زوڵم و ستەمیان لێ دەکرا[١٢٩]. شایەتیدانیان پەسەند نەدەکرا، وەکو رەعیەت سەیردەکران و هیچ پۆستێکی حکومی و ئیدارییان نەدەدرایە. باج و سەرانەیان لێ دەسەنرا.. سەرەڕای ئەمەش نزیکەی چوار سەدە لەگەڵ دەوڵەتی ئیسلامی عوسمانیدا ئیدارەیان کرد[١٣٠].

لە سەدەی نۆزدەیەمدا عوسمانی رووبەڕووی گۆڕان بووەوە. لە ساڵی ١٨٣٩ سوڵتان عەبدولمەجید هەندێك ریفۆرمی هێنایە گۆڕێ. بەڵام ئەم چاکسازییە تەنها سوپای گرتەوە و ئەرمەن و ئاشوورییان (مەسیحییەکان) لە مافی یەکسان لەگەڵ موسڵمانان بێ بەشبوون. لە ٨ فۆریەی ١٨٥٦ سوڵتان عەبدولمەجید فەرمانی چاکسازییەکی نوێی دەرکرد. دواتر لە پەیمانی پاریسدا (٣ مارس ١٨٥٦) بەڵێندرابوو کە لە عوسمانی رەوشی ئەرمەنییان گۆڕانی بەسەردا بێت و چاکسازی ئەنجام بدرێت. بەڵام ئەم پەیمانە و بەڵێنەکانی پشتگوێ خران و جێبەجێنەکران[١٣١].

ئەنجومەنی میللی ئەرمەنییان کە لە ساڵی ١٨٦٠ دا دامەزرابوو گەلێك شکاتی لە ویلایەتەکان کۆکردەوە. لەم شکاتانەدا باسی ستەمی کوردەکان، عوسمانییەکان و چەرکەزەکان دەکرا. ئەرمەن هیوادار بوون کە حکومەتی مەشروتەی عوسمانی کە چەند مانگێك دوای بە تەخت گەیشتنی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم هاتبووە ئاراوە، کۆتایی بە مەینەتی ئەرمەنییان بێنێ. بەپێچەوانەوە ستەمی عەبدولحەمید جێی بەڵێنەکانی گرتەوە. سەرکوت گەیشتە ئەوپەڕی خۆی. رەفتاری عوسمانییان لەگەڵ ئەرمەنەکاندا نامرۆیی بوو و لە هەموو مافێکی نەتەوەیی و دینیان بێبەش دەکران. بێ بەهانە لە خانوو وماڵیان دەردەکران، زیندان دەکران یاخود دەکوژران. بابی عالی کە بڕیاری دابوو لە ئەرمەنستانی رۆژئاوا ئەرمەن پاکسازی بکات، سیاسەتی دژە ئەرمەن

(١٢٩) د. الکساندر پادماگریان، گیو اقاسی، تاریخ سیاسی واجتماعی ارامنه ، انشارات پاد، تهران ١٣٥٢ ص٦٤.

(١٣٠) هەمان سەرچاوە ل٦٥.

(١٣١) هەمان سەرچاوە ل ٦٦.

(دژه مەسیحی) پەیڕەو دەکرد. رۆژ نەبوو لە گوندەکان ژمارەیەك دەرنەکرێن یاخود نەکوژرێن.

سیاسەتی تەنگی عوسمانی پەرچەکرداری ئەرمەنییانی لێکەوتەوە. لە هاوینی ساڵی ١٨٦٢ دا خەڵکی ناوچەی زەیتون لە کوێستانەکانی کیلیکیە (لە دەوروبەری مەرعەش) لە دژی بابی عالی راپەڕین و گەورەو بچووك و ژنو پیاو لەم راپەڕینەدا چەکیان هەڵگرت[١٣٢]. زەیتون لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا بووبووە ناوەندی خۆڕاگریی ئەرمەنییان لە دژی عوسمانی.

لە هاوینی ساڵی ١٨٧٥ لە دژی بابی عالی راپەڕین لە بۆسنیاو هەرزە گوڤینا بەرپابوو. لە ١٨٧٦ دا خەڵکی بولغارستان لە دژی بابی عالی چەکیان هەڵگرت. بەرەبەرە نەتەوەکانی تری ئەورووپای رۆژهەلاَت لە دژی عوسمانی سەریانهەڵدا. سولَتان عەبدوحەمید کە کەسێکی سەرەڕۆ و سەرکوتکار بوو، راپەڕینی خەڵکی بولغاری بەوپەڕی بێ رەحمی داپڵۆسی. سەرکوتی میللەتانی سلاڤ لە لایەن تورکانەوە هاودەردی رووسەکانی ورووژاند و وای کرد رووسیا پشتیوانی لەم گەلانە بکات بۆ ئەوەی قەڵەمڕەوی خۆی فراوان بکات[١٣٣]. لە ساڵی ١٨٧٧ دا رووسیا لە دژی عوسمانی جەنگی راگەیاند. باڵکان بووە مەیدانی سەرەکی جەنگی رووسیاو عوسمانی. رووسیا لە قەفقاز گەلێك بەشی ئەرمینیای رۆژئاوای داگیرکرد و لە عوسمانیەکانی سەندەوە. لە ساڵی ١٨٧٨ ویلایەتی ئەرزرۆمیشیان گرت کە بایەخێکی ستراتیژی هەبوو. ئەم رەوشە هەلێکی بۆ میللەتی ئەرمەن رەخساند بۆ ئەوەی لە دژی بابی عالی راپەڕن[١٣٤].

لە ساڵی ١٨٧٨ هێزەکانی رووس لە جەنگدا سەرکەوتن و شاری ئادریاناپۆل کە لە سی کیلۆمەتری ئەستەمبوڵدایە داگیرکرا. سەرکەوتنی رووس ورەی دایە بەر میللەتانی بندەست و بزاڤی رزگاری نەتەوەیی گەلانی سلاڤ لە دژی بابی عالی بووە بابەتی گرنگی رۆژ. ناوەندە سیاسییەکانی ئەرمینیای رۆژئاوا داوایان لە رووسیاکرد پشتیوانییان

---

[١٣٢] د. الکساندر پادماگریان، گیوأقاسی، تاریخ سیاسی واجتماعی ارامنه، انشتارات سازمان فرهنگی پاد، تهران ١٣٥٢، ص ٦٦.

[١٣٣] هەمان سەرچاوە ل ٦٦.

[١٣٤] نوری زاده، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمه،تهران ١٣٧٦، ص٨٢.

بکات بۆ ئەوەی ئۆتۆنۆمی لەبابی عالی وەربگرن. رووسیا ئەمەی بە قازانجی خۆی دەزانی و پشتیوانی لێ کردن.

دەوڵەتی عوسمانی کە شکستی خواردبوو داوای ئاشتی کرد. لە ٣ی مارسی ١٨٧٨ لە سان ستیفانۆ پەیمانی ئاشتی ئیمزاکرا. لەم پەیمانەدا بابی عالی سەربەخۆیی گەلانی باڵکانی بە رەسمی دەناسی و هەندێك لە قەڵەمڕەوەکەی خۆی بە رەسمی دایە رووسیا[١٣٥]. لە مادەی شانزدەیەمی ئەم پەیمانەدا باسی ئەرمەن دەکرێت[١٣٦]: "عوسمانی دەبێ دەستبەجێ لە ویلایەتە ئەرمەنەکاندا چاکسازی ئەنجام بدات و لە بەرامبەر کوردو چەرکەزەکاندا بیانپارێزێت". لەم سەروبەندەدا ئەرمەنییان لە جەنگدا یارمەتی سوپای رووسیان داو هەندێك لە سوپاسالارانی ئەرمەن لە سوپای رووسیا خاوەن پۆستی گرنگ بوون و رۆڵی باشیان گێڕا. لەبەر ئەمە بابی عالی دوای شەڕ فەرمانی بەتورك، کورد و چەرکەزەکان دا کە گوندە ئەرمەننشینەکان تالان بکەن[١٣٧].

پاش چەند مانگێك، ئینگلتەرە، نەمسا، هەنگاریا و ئەڵمانیا پەیمانی سان ستیفانۆیان هەڵوەشاندەوەو "پەیمانی بەرلین"یان ئیمزاکرد (١٣ی جولای ١٨٧٨). مادەی ٦١ی پەیمانی بەرلین بە کزی باسی ئەرمەنی کرد و هەموو لایەنەکان ئەرمەنییان پشتگوێ خست. ئەرمەنییانی ئەستەمبوڵ دەستیان بە چالاکی کرد. لە ساڵی ١٨٩٠ دا سوڵتان عەبدولحەمید لە کاردانەوەیەکدا بەرامبەر بە جموجۆڵی ئەرمەنییان فەرمانی دا "ئالاییەکانی حەمیدییە" واتە سوارەی حەمیدییە دابمەزرێت. سوارەی حەمیدییە لە سوارەی عەشایەری کوردو چەرکەز.. پێکدەهات. لە ساڵانی ١٨٩٣-١٨٩٤ دا سوارەی حەمیدییە راپەڕینی ئەرمەنییان سەرکوتکرد و کوشتار و تالانیان ئەنجام دا. هەمان ساڵ ئەرمەنییانی ئەستەنبوڵ، ئەرزرۆم، وان و مەرعەش دژ بەم کردەوانە سەریانهەڵدا. لە ساڵی ١٨٩٦ دا ژمارەیەك گەنجی ئەرمەن لە ئەستەنبوڵ "بانکی ئاتامان" یان داگیرکرد. لە ئەنجامی ئەم کردەوەیەدا بە فەرمانی سوڵتان عەبدولحەمید لە ساڵانی ١٨٩٢-١٨٩٦ دا نزیکەی ٣٠ هەزار ئەرمەن کوژران[١٣٨].

---

[١٣٥] نوری زاده، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمه،تهران ١٣٧٦، ص ٨٣.

[١٣٦] رۆژە، مامەند، تورکیاو دۆسیەی جینۆسایدی ئەرمەن، دۆسێی تورکیا، ژ ٣ ، نیسان ٢٠٠٦، ل١١٩.

[١٣٧] هەمان سەرچاوە ل ١١٩.

[١٣٨] د. الکساندر پادماگریان، گیو اقاسی، تاریخ سیاسی واجتماعی ارامنه، انشارات پاد، تهران ١٣٥٢ ص٦٣.

پرسی ئەرمەن لە وشیاری گەلی ئەرمەنەوە سەبارەت بە جیاوازی و تایبەتمەندیەکانیەوە سەرچاوەی گرت. هەروەها لەو ستەمە چەند قاتەوە هاتۆتە کایەوە کە ئەم میللەتەی بێ بەشکردووە لە مافە سروشتی و نەتەوەییەکانی کە بریتیین لە ژیانێکی ئازادو بە سەروەری لەسەر جیۆگرافیای خۆی[١٣٩]. ئەمەش خۆی لە خۆیدا کێشەیەکی کۆمەڵایەتیی لێکەوتۆتەوە کە "شەرعیەتی هێز" لەسیاسەتەدا خولقاندوویەتی.

بزووتنەوەی شۆڕشگێڕانەی ئەرمەن لە سەدەی نۆزدەیەمدا پاساودانەوەی ناسیۆنالیزمێکی پێشکەوتنخواز بوو بەرامبەر بەو چەوساندنەوەیەی کە دەرهەقی ئەنجام دەدرا. ئەم ناسیۆنالیزمە ئارەزوویەکی فراوانی هەیە بۆ سەربەخۆیی سیاسی. بۆیە لە چارەکی کۆتایی ئەو سەدەیەدا قۆناغێکی نوێ لە خەباتی رزگاری ئەرمەنستان هاتە کایەوە. ئەم قۆناغە قۆناغی مۆدێرن بوونی بزاڤی شۆڕشگێڕیی ئەرمەن بوو، واتە قۆناغی گواستنەوە بوو لە سەرداری سەرکردە و تاکەکان بۆ قۆناغی رابەرایەتی حزب. لە چارەکی کۆتایی سەدەی نۆزدەیەمدا پارتە ئەرمەنەکان پەیدابوون. لە ساڵی ١٨٨٥ دا گرووپێك خوێندکاری ئاینی و رووناکبیر پارتی (ئارمناکان) یان دامەزراند. ئەم پارتە پارتێکی راسترەوی ناسیۆنالیستی بوو. ئەمەش رێگەی خۆشکرد بۆ دروستبوونی گرووپی دیکە. لە ساڵی ١٨٨٧ لە ژنێڤ چەند گەنجێکیتر "پارتی شۆڕشگێڕی هنچاکیان" یان دامەزراند. ئەم پارتە یەکەم پارتی چەپ و سۆسیالیستی ئەرمەنان بوو[١٤٠].لە ساڵی ١٨٩٠ لە ئەنجامی یەکگرتنی چەند گرووپێك فیدراسیۆنی شۆڕشگێڕانی ئەرمەن (تاشناکسوتیۆن) دامەزرا. لەم سەردەمەدا گۆڕانی کۆمەڵایەتیی و ئابووری گۆڕانی سیاسیی هێنایە ئاراوە. ئەو هۆکارانەی بوونە هۆی ئەوەی ناسیۆنالیزمی رزگاریخوازی ئەرمەن سەرهەڵبدات بریتی بوون لە: رۆڵی دێر لە خەباتی نیشتمانی، چالاکیە میسیۆنەرییەکان، ئەرمەنە کوچبەرەکان و چالاکییە رۆشنگەرانەکانیان، کاریگەریی شۆڕشی فەرەنسا و ناپلیۆن لەسەر ئەرمەنان، رۆڵی بزاڤی رۆشنبیریو خاچاتۆر ئابۆڤیان لە بێداریی نەتەوەیی ئەرمەندا، رۆڵی کۆمەڵە کاسۆلیکی و پرۆتستانەکان لە ئەرمینیای رۆژئاوا، چاکسازییەکانی عوسمانی و پرسی ئەرمەن،

---

[١٣٩] یوسف ابراهیم الجهماني، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص١٥.

[١٤٠] رۆژە، مامەند، تورکیاو دۆسیەی جینۆسایدی ئەرمەن، دۆسێی تورکیا، ژ ٣ ، نیسان ٢٠٠٦، ل١٢٠.

پیشەوەران و خەلیفەگەری، دیمونستراسیۆنی ١٨٤٨، خوێندکارانی ئەرمەن و پەیڕەوی نەتەوەیی، خوێندن و پەروەردە، چاپ و ڕۆژنامەگەری، بانگەشەی شۆڕشگێڕانەو دامەزرانی پارتە سیاسییەکان و ڕۆڵی ڕاپەڕینە جەماوەرییەکانی ئەرمەنان...[١٤١]

- **ئیتیحادو تەرەقی و ئەرمەنییانی ڕۆژئاوا:**

لە ساڵی ١٩٠٨ دا تورکە لاوەکان واتە "ئیتیحادوتەرەقی" کۆدەتایان کرد و سوڵتان عەبدولحەمیدیان لابرد. ئەمانە سەرەتا بە ڕواڵەت داوای مافی نەتەوەکانی دیکەشیان دەکرد، بەڵام دواتر هەڵوێستیان گۆڕاو بە ئاراستەی ڕەگەزپەرستیدا ڕۆیشتن. بە پێی سەرچاوە مێژووییەکان ئەمانە لە ساڵی ١٩٠٩ لە کیلیکیە ٣٠ هەزار ئەرمەنییان کوشتووە[١٤٢]. لە ساڵی ١٩١٢ دا گەلانی بالکان لە دژی عوسمانی ڕاپەڕین و وڵاتانی ئەورووپیش دەستیان تێوەردا. ئەم حاڵەتە پرسی ئەرمەنی زەقکردەوە[١٤٣]. لە لایەکی دیکەشەوە، ڕووسیا دەیویست پێگەی خۆی لە ڕۆژهەڵات بەهێز بکات، بۆیە پشتیوانی لە ئەرمەنان دەکرد. لە ئەنجامدا لە ساڵی (١٩١٣) دا داوای لە ئیتیحادوتەرەقی کرد شەش ویلایەتی ئەرزڕۆم، بتلیس، دیاربەکر، خارپۆت و سیواس بکرێنە یەك و ژەنەراڵێکی مەسیحی بەڕێوەیان بەرێت. تورکەکان بە نابەدڵی لە جانیوەری (١٩١٤) دا بەڵێنی گۆڕینی ڕەوشی ئەرمەنییان دا، بەڵام کاتێك شەڕی جیهانی یەکەم (١٩١٤) دەستی پێکرد، پاشگەزبوونەوە.ئەم جارەیان کەڵکیان لە ئاڵۆزییەکانی شەڕ وەرگرت و بە بیانووی ئاژاوەنانەوەی ئەرمەنەوە فەرمانی کوشتارەکانی ١٩١٥ یان دەرکرد. دوای کوشتارەکان، پاشماوەی ئەرمەنەکانیان ڕاگواستەوە. لە کۆچەکاندا هەزاران ئەرمەن گیانیان لە دەستدا. جگە لەمەش ئەرمەنییان ئەرمەنستانی ڕۆژئاوایان لە دەستداو لە جیۆگرافیای مێژوویی خۆیان دوورخرانەوە بۆ میزۆپۆتامیا، سوریا، لوبنان و پاشان ئەوروپا و ئەمەریکا. لە ١٩١٤ دا ٣٥٠ هەزار ئەرمەن بەرەو قەفقاز و ئەرمینیای

---

[١٤١] ڕۆژە، مامەند، تورکیاو دۆسیەی جینۆسایدی ئەرمەن، دۆسیێی تورکیا، ژ ٣ ، نیسان ٢٠٠٦، ل ١٢٠.

[١٤٢] هەمان سەرچاوە ل١٢١.

[١٤٣] د. الکساندر پادماگریان، گیو اقاسی، تاریخ سیاسی واجتماعی ارامنه، انشارات پاد، تهران ١٣٥٢ ص٦٣.

هەواڵنامەی کتێب

ڕۆژهەڵات هەڵهاتن. بەم جۆرە ئەرمینیای ڕۆژئاوا لەسەر لاپەڕەی مێژوو سڕایەوە و ئەوەی بۆ ئەرمەن مایەوە ئەرمینیای ڕۆژهەڵات بوو[١٤٤].

- **ڕۆژهەلاتی ئەرمینیاو کۆماری سەربەخۆی ئەرمینیا :**

دوای ئەوەی شۆرشی فوریەی ١٩١٧ سەرکەوت، سیستەمی قەیسەری هەڵوەشایەوە. لە ئەرمینیاش وەکو شوێنەکانی تر نوێنەرانی دەوڵەتی کرنسکی جێی نوێنەرانی قەیسەریان گرتەوە. بەلاّم ئەمە هیچی لێنەکەوتەوە. دوای ماوەیەك دەوڵەتی نەتەوەیی ئەرمەنستان حوکمی بەدەستەوە گرت کە بە پێی ڕێککەوتنی نێوان حزبە نەتەوەییەکانی قەفقاز بە نێوی "سیم" وڵاتی بەڕێوە دەبرد. ئەم پەیمانە لە فوریەی ١٩١٨ دا ئیمزاکرابوو[١٤٥]. لە مانگی مەی ١٩١٨ دەوڵەتی تورکیا کەڵکی لە پشێوییەکانی پاش جەنگی جیهانی وەرگرت و بۆ ئەوەی قەفقاز داگیر بکات پەلاماری ئەرمینیای ڕۆژهەلاتی دا. جارێکی تر ترسی پاکسازیی ڕەگەزی خەڵکی ئەرمینیای داچڵەکاند. بۆیە خەڵکی ئەرمینیا بە گەورە و بچووکەوە بەرەنگاری تورکەکان بوونەوە و بەرگرییان لە خۆیان کرد. لە ٢١ی مەی سوپای تورك سەردارئابادی داگیرکرد و بە نیازی لێدانی یەریڤان بوون، بەلاّم سەربازانی ئەرمەن و خەڵکی ئاسایی بەرهەڵستی سوپای تورکیان کرد و تێکیان شکاند[١٤٦].لە ٢٦ی مەی ١٩١٨ دا پەیماننامەی سیم لەبەر ناکۆکی ناوخۆیی پارتەکانی قەفقاز هەڵوەشایەوە و لە ڕۆژی ٢٨ی مەی ١٩١٨ لە لایەن "ئەنجومەنی نەتەوەیی ئەرمەن"ەوە ئەرمینیا بە ناوی کۆماری سەربەخۆ ڕاگەیەنرا و حزبی داشناکسوتیۆن یاخود فیدراسیۆنی شۆڕشگێڕی ئەرمەن ئەنجومەنی نەتەوەیی ئەرمەنی بەدەستەوە گرت[١٤٧]. لە ٢٩ی نۆڤەمبەری ١٩٢٠ دا حکومەتی شورایی ئەرمینیا پەیوەست بە یەکێتیی سۆڤێتی بوو. کۆماری ئەرمەنستان ماوەی هەفتا ساڵ سیستەمی سۆسیالیستی بەڕێوەی دەبرد و یەکێك لە کۆمارەکانی یەکێتیی

---

[١٤٤] نوری زاده، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمه،تهران ١٣٧٦، ص٨٩.

[١٤٥] هەمان سەرچاوە ل٩٢.

[١٤٦] هەمان سەرچاوە ل٩٣.

[١٤٧] نوری زاده، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمه،تهران ١٣٧٦، ص ٩٣.

سۆڤیەت بوو. لە نیوەی دووەمی هەشتاکانی سەدەی بیستەمدا چەند هەنگاوێك بە ئاراستەی نوێسازی ئیداری نران و کۆماری سۆسیالیستی ئیمتیازو مافی زیاتری وەرگرت. لە ئەنجامدا لە کۆمارەکاندا کۆمەڵێك گرووپ سەریانهەڵدا کە داوای سەربەخۆییان دەکرد[١٤٨].لە ساڵانی ١٩٩٠-١٩٨٩ دا لە کۆماری ئەرمینیاش هەندێك هەنگاو بە ئاراستەی سەربەخۆییدا نران. دەوڵەتی ناوەندی یەکێتیی سۆڤیەت تێگەشتبوو کە پەیمانی ساڵی ١٩٢٢ وەلامگۆی قۆناغی تازە نییە و دەیەویست پەیمانێکی نوێ بهێنێتە کایەوە، بەلاّم دوای ئەوەی کودەتای رۆژانی ١٨-٢١ ی ئۆگۆستی ١٩٩١ شکستی خوارد، رەوتی هەڵوەشانەوەی یەکێتیی سۆڤیەت دەستی پێکرد و ئەرمەنستانیش وەکو کۆمارەکانی دیکە سەربەخۆیی خۆی لە رۆژی ٢١ ی سێپتەمبەری ١٩٩١ دا راگەیاند و ناوی لێنا "کۆماری سەربەخۆی ئەرمەنستان"[١٤٩].

هەواڵنامەی کتێب

---

[١٤٨] نوری زاده، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمه،تهران ١٣٧٦، ص ٩٤.

[١٤٩] هەمان سەرچاوە ل٩٤.

بەشی دووەم

جینۆسایدی
ئەرمەن و کورد

هەواڵنامەی کتێب

هەواڵنامەی کتێب

قۆناغەکانی جینۆسایدی ئەرمەن

قۆناغی یەکەم
عوسمانی و جینۆسایدی ئەرمەن

ئەرمینیای مێژوویی کە هەندێك لە گرووپە ناسیۆنالیستەکانی ئەرمەن داوای دەکەن رووبەرەکەی ٦١٩٨٤٠ کیلۆمەتری چوارگۆشەیەو لە قەیسەریەی کاپادۆکیەوە تاوەکو کەنارەکانی دەریای قەزوین لە رۆژهەلاّت دەڕوات. لە باشووری تفلیسی گورجستانەوە دەست پێدەکات و هەتاوەکو دەوروبەری گۆلی ورمێ دەڕوات. بەلاّم هاتنی تورکەکان بۆ ئاسیای بچووك و بانی ئەرمەنستان لە پرۆسەیەکی زەمەنی درێژخایەندا هاوسەنگی دیموگرافی کۆنی ئەم دەڤەرەی بەزیانی ئەرمەنەکان تێك دا[١٥٠].

لە سەردەمی سەلجووقییەکاندا کە تورکان توانییان دوای شەڕی مەلازگرد (١٠٧١) دەرگاکانی ئەرمینیا و تەنانەت بیزانسیش بە رووی خۆیاندا بکەنەوە، هاوکێشە سیاسی و دیموگرافییەکانی ناوچەکە درزیان تێکەوت. چونکە دوای ئەم شەڕە تورکان بەرەو ئاسیای بچووك پالّیان پێوەناو گۆرەپانەکانی جەنگیان گواستەوە بۆ ئەوێ. دیارە لەم گواستنەوەیەدا بەسەر ئەرمەنستاندا دەربازبوون و جگە لەوەی سەدان خێلّی کۆچەری تورکمانیان لە کوێستانەکانی ئەرمینیا جێگیر کرد، بۆ خۆشیان ئەرمەنستانیان کردە بەرەی پشتەو وەکو بەشێك لە قەلّەمڕەوی داگیرکراوی خۆیان سەیریان دەکرد. بەم جۆرە ئەرمەنستان لە سالّی ١٠٧١ وە کەوتە گەمارۆی تورکانەوە و بەرە-بەرە لە تۆڕی دنیای مەسیحی دابرا.

سەلجووقییەکان سیاسەتێکی نەرمیان هەبوو بەرامبەر بە پێکهاتە ئەتنی و دینییەکان. لەم ڕووەوە ئیمارەتە ئەرمەنەکان لە سەردەمی ئەواندا مانەوە و سەربەخۆییەکی رێژەییان هەبوو. لە ئەرمینیای گەورەدا پاشا محەلییەکان نفوز و قەلّەمڕەوی خۆیان

---

[١٥٠] یوسف ابراهیم الجهماني، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص١٥.

پاراستبوو. لە ئەرمینیای بچووکیشدا مەملەکەتی کیلیکیەی ئەرمەن بنیات نراو لە سەردەمی جەنگەکانی خاچدا بووبووە دەرگای مەسیحییەکان[١٥١].

لە سەردەمی حوکمی مەمالیکی میسردا بارودۆخی ئەرمەنەکان گۆڕانی بەسەردا هات و ئەم سەرزەمینە کرایە گۆڕەپانی تەراتێنی مەملوکی و مەغۆلەکان. هەروەها خێڵەکانی ئاق قۆینلو و قەرەقۆینلوش بەشێك لە ململانێیەکانیان لەسەر ئەرمەنستان بوو. ئەم لەشکرکێشییە پەیدەرپەیانەی تورکان زەبرێکی کاریی لە پێکهاتەی مرۆیی ئەرمەنستان وەشاند. هەر لە سەرەتای هاتنی تورکانەوە کۆچی ئەرمەنەکان لە ئەرمینیای گەورە و ئەرمینیای بچووکەوە بۆ قەڵەمڕەوی ڕۆمی ڕۆژهەڵات دەستی پێکرد[١٥٢]. هۆی سەرەکی ئەم گۆڕانە دیموگرافییەش دەگەڕایەوە بۆ ئەوەی ئەرمەنەکان لە ناوچەکەدا ناهۆمۆجین بوون لەگەڵ دراوسێیە موسڵمانەکانیاندا. بە واتایەکی تر ئەرمەنەکان لە دەوروپشتەوە بە حوکمداری تورکانی موسڵمان گەمارۆ درابوون.

سەرهەڵدانی دەوڵەتی عوسمانی پەڕەیەکی نوێی لە چارەنووسی ئەرمەنەکاندا کردەوە. لە سەدەکانی سەرەتای پەیدابوونی عوسمانیدا ڕەوشی ئەرمەنان باشتر بوو. عوسمانییەکان سیاسەتی سەلجووقییەکانیان پەیڕەو دەکرد و بوونی پێکهاتە جیاوازەکانیان پەسەند دەکرد و هەوڵی پاکتاوکردنو یەکپارچەسازییان نەدەدا. لە قۆناغەکانی دواهەم و دەیەکانی کۆتایی تەمەنی ئیمپراتۆرییەکەدا سیاسەتیان گۆڕا و تاڵاوی شکستی جەنگەکانی دەرەوەیان لە بەرامبەر میللەتە مەسیحییەکاندا بە ئەرمەنەکاندا ڕشت.

لە سەردەمی سەڵتەنەتی سوڵتان محەمەدی فاتحدا، کاتێك ئەستەنبوڵی داگیرکرد، ژمارەیەکی زۆر لە خانەوادە ئەرمەنەکانی لە ترابزۆن گواستەوە بۆ کۆنستانتین پۆلی پایتەخت. لە سەردەمی عوسمانییەکاندا یەکێتیی و یەکپارچەیی ئەرمەن کەلەبەری تێکەوت و پەراگەندە کران. سەرەڕای ئەمە، ئەم گەلە پەیوەندییە ناوخۆییەکانی خۆی پاراست. لەگەڵ ئەوەی عوسمانی فتوحاتی خۆی لە ئەرمەنستان پەرەپێدا لە سەدەی پانزدەیەم و شانزدەیەمدا، ژمارەی ئەرمەنەکانی ئیمپراتۆرییەکە زیادی کرد.

---

[١٥١] یوسف ابراهیم الجهماني، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص ١٥.

[١٥٢] هەمان سەرچاوە ل١٥.

جەنگەکانی سەفەوی - عوسمانی بەشێکیان لەسەر خاکی ئەرمینیا ئەنجامدران و کارەسات وماڵوێرانییان بۆ ئەرمەنان هێشتەوە. لەم شەڕانەدا بەشێك لە ئەرمەنان لە چوارچێوەی ڕێکخستنەی "دۆشمان"دا ڕێکخران و خرانە بەرەکانی شەڕەوە[153]. لەم شەڕانەدا گەلێك شارو گوندی ئەرمەنان چۆلکران و ئەرمەن ڕووبەڕووی کۆچی زۆرەملێ و چۆلکردنی جەبری بۆوە و خێڵە تورکمانەکان لە شار و گوندەکانیان نیشتەجێبوون[154].

لە سەدەی هەڤدەیەمدا ئەرمەن لە بارودۆخێکی خراپدا دەژیان و پەرتەوازە و پەراگەندە بوون. لە کۆتایی سەدەی شانزدەیەمدا ٦ ویلایەتی ئەرمەن نشین لەژێر دەسەلاتی عوسمانیدا بوون و ٧ ویلایەتیش لە قەرەباخ لەژێر فەرمانی ئێرانییەکاندا بوون. ئەمە و ئیمارەتەکانی ئانادۆڵ و کیلیکیە کە لەژێر حوکمی بابی عالیدا بوون... .

تێکڕای ئەم ناوچانە سیاسەتی هەلاوردنی ئاینی بەڕێوەی دەبردن. ئەم پەراگەندەیی و بندەستییە وای لە نوخبەکانی ئەرمەن دەکرد بیر لەوە بکەنەوە کە چۆن چۆنی کۆتایی بەم حاڵەتە بهێنن و میللەتەکەیان رزگار بکەن. هەروەها بیر لەوە دەکرایەوە کە بە پاڵپشتی ئەوروپاییەکان (میللەتە هاودینەکانی ئەرمەن) ئەرمینیا رزگار بکرێت. ئەمەش بووە سەرەتایەك بۆ هاتنی میسیۆنەر و شاندە دینیەکان بۆ ئەرمینیا. هەر ئەمەش بووە بەهانەی دەسوەردانی ڕووس لە کاروباری سیاسی ئەرمەندا. ئەم ئاڵوگۆڕە لە ژیانی سیاسی گەلی ئەرمەندا گۆڕانێکی قووڵی هێنایە ئاراوە و توێژێکی تازەی هێنایە کایەوە. واتە سەرکردە نوێیەکان جێی پیاوانی کڵێسەیان گرتەوە[155].

ئەرمەن لەناو ئیمپراتۆری عوسمانیدا کە لەشکرەکەی گەیشتبووە بەر دەروازەکانی ڤیەننا لە چوارلاوە لە لایەن کۆمەڵێك نەتەوەی جۆربەجۆرەوە دەورەدرابوون و تاقە گرووپ بوون کە بە شێوەیەکی رەسمی جیاوازییان لەسەر پەیرەو دەکرا و وەکو هاووڵاتی پلە دووەم رەفتاریان لەگەڵ دەکرا. لە ساڵی ١٨٣٥دا دەوڵەتی عوسمانی یەکەم فەرمانی رەسمی دەرکرد کە تێیدا دانی بە ئەرمەنە ئورسۆدوکسەکاندا نا. لە ساڵی ١٨٤٨، لەژێر

---

[153] يوسف ابراهيم الجهماني، تركيا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص ١٦.

[154] هەمان سەرچاوە ل١٦.

[155] هەمان سەرچاوە ل١٦.

کاریگەریی شۆڕشەکانی ئەوروپادا ئەرمەنییە گریگۆرییەکان چاپخانەیان بنیاتنا و ناویاننا "چاپخانەی ئەرمەن" و بە ئەلفبێی ئەرمەن گەلێك کتێبیان چاپکرد کە پەیوەندییان بە بابەتە دینیەکانەوە هەبوو. لەم سەروبەندەدا واتە لە ساڵی ١٨٥٦ دا تایفەی ئەرمەن لە قودس پارچە زەوییەکی بۆ کاروبارە دینیەکانی خۆی کڕی. لە ساڵی ١٨٧٢ دا لەم شوێنەدا دێرو کڵێسەیەکیان کردەوە. ئەم دێرە بارەگای پاتریارکی کاسولیکی ئەرمەنییە لە قودس[١٥٦].

لە سەردەمی عوسمانیدا تەنها دوو کڵێسای خەلقدونی و نەستوری رەسمییەتیان پێ بەخشرابوو بۆ ئەوەی لە بەرامبەر کاسۆلیکەکاندا بەکاریان بهێنن و نەکەونە ژێر کاریگەریی رۆماوە. سەرەڕای ئەمە کڵێسەی ئەرمەن توانی سەربەخۆیی خۆی بپارێزێت. دوابەدوای جەنگی کریمە لە ساڵی ١٨٥٣، حکومەتی عوسمانی لە سەرپەرشتیکردنی کڵێسەکان بایەخی زیاتری بە لاتین و ئورسۆدۆکسداو سیاسەتی هەلاواردنی پەیڕەوکرد. ئەم جیاوازییە بووە هۆی ئەوەی ئەرمەنەکان لە دژی دەوڵەتی عوسمانی دەست بدەنە خۆپیشاندان. ئەرمەنەکان درێژەیان بە نارەزایەتییەکانیاندا. میخائیل مکسیو ئەسکەندەری قبتی ئاماژە بە ئاگر تێبەردانی کڵێسای قیامە دەکەن لە ساڵی ١٨٠٣: "لەبەر گوێنەدانی ئەرمەن بە فەرمانی سوڵتان سەلیمی سێیەم کە لە ساڵی ١٨٠٣ دا دەری کردبوو، زیاتر بایەخی بە رۆم دابوو لەبەرئەو عەتفەی کە بەرامبەریان هەیبوو. ئەمە وای لە ئەرمەنان کرد کە هەست بەوە بکەن پشتگوێخراون. بۆ ئەمەش هەوڵی تۆڵەکردنەوەیان دا. بۆیە ئاگریان بەردایە کڵێسای رۆمە ئورسۆدۆکسەکان".

بەڵام ئەم کردارەی ئەرمەنان ئەنجامی نەبوو، چونکە سوڵتان زیاتر لە پێشان بایەخی بە رۆمی ئورسۆدۆکس دا.[١٥٧] لە لایەکی ترەوە لە رووی باج و سەرانەکانیشەوە ئەرمەنەکان هەستیان بە نایەکسانییەکی ئاشکرا دەکرد و باجی زیاتریان لێ دەسەنرا. شایەتیدانی ئەرمەنەکان لە دادگا شەرعییەکاندا پەسەند نەدەکرا و کاربەدەستانی عوسمانی نەیاندەهێشت کە خەڵکانی ئەرمەن چەك هەڵگرن. بەم جۆرە هیچ چەکێکیان

---

[١٥٦] یوسف ابراهیم الجهماني، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص ١٧.

[١٥٧] هەمان سەرچاوە ل١٨.

پێ نەدەبوو کە گیان و ماڵی خۆیانی پێ بپارێزن. هاوکات لەگەڵ ئەمەدا بابی عالی لەو فەرمانەی دەریکردبوو (١٨٥٣) تایفەی گریگۆری ئەرمەنە بەپلەی سێیەم دانا بوو دوای لاتین و رۆمی ئورسۆدۆکس. لەم رووەوە بۆ ئەوەی لە خزمەتی عەسکەری لەشکری عوسمانی ببەخشرێن دەبووایە باجێکی یەکجار زۆریان بژاردایە. هەروەها لەبەرئەوەی زۆرینەی ئەرمەن گوندنشین بوون و بەکاری وەرزێرییەوە سەرقاڵ بوون، گەلێك زوڵم و زۆریان لێ دەکرا. هەر منداڵێکی ئەرمەن کە لە دایك دەبوو یەکسەر دەبووایە باجی سەرانەی بۆ بدرایە. جگە لەمانە لە ویلایەتەکانی ئەنادۆڵی رۆژئاوادا قەدەغە کرابوو لێیان کە بە زمانی خۆیان قسەبکەن تەنیا مەگەر ئەو کاتانەی کە نوێژیان دەکرد.[١٥٨]

سەرەڕای ئەم نایەکسانییانەی لەسەر ئەرمەن پەیڕەو دەکران، دیسان هەتا ئەوکاتەی عوسمانی بەهێز و بەرفراوان بوو، لە ئاشتی و سەقامگیرییەکی رێژەییدا دەژیان. بەڵام کاتێك ژێرخانی ئیداری، ماڵی و سەربازی ئیمپراتۆرییەکە لەبەر گەندەڵی ناوخۆیی و دەسدرێژیی دەرەکی لەبەریەك هەڵوەشا (سەدەی هەژدەیەم و نۆزدەیەم) نەفرەت و بێزاربوون لە ئەرمەن پەرەی سەندو ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە دەست بە چەوساندنەوەی ئەرمەنییان بکرێت. ئیمپراتۆری عوسمانی بەرەبەرە رووەو هەڵوەشانەوە دەچوو، چونکە ململانێی سیستەمی سەرمایەداری رۆژئاوای پێ نەدەکرا و توانای خۆ نوێکردنەوەی نەبوو. لە ئەنجامدا چی سوپاکانی عوسمانی لە جەنگەکانی رۆژئاوا شکستی دەخوارد، دوو ئەوەندە باج و سەرانە دەخرانە سەر گوندنشینان. ئەم شێوازە رەفتارە، لە ساڵی ١٨٧٠ دا بابی عالی بە تەواوەتی داهێزراندو رێگەکان لە بەردەم زاڵبوونی راستەوخۆی سەرمایەی ئەوروپایی و هەڵلوشینی عوسمانی ئاوەلاّبوو (١٨٨١).

رووسیا لە قەفقاز درێژەی بە جەنگەکانی دەدا و دوای ئەوەی لە جەنگی ساڵەکانی ١٨٢٨-١٨٢٩ ی عوسمانی سەرکەوت، لە پەیمانی ئادریانۆپۆلدا ئەرمینیا بە رەسمی لە نێوان رووسیا، عوسمانی و ئێراندا دابەشکرا. زۆربەی ئەرمەنان لە تورکیا بوون و لە شەش ویلایەتی وان، بتلیس، ئەرزرۆم، دیاربەکر، سیواس و خارپوتدا دەژیان. دوای

---

[١٥٨] یوسف ابراهیم الجهماني، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص ١٩.

ئەوەی جەنگی رووس و عوسمانی لە پەیمانی سان ستیفانۆ (١٨٢٨) کۆتایی پێهات، پرسی ئەرمەنان لە سیاسەتە نێونەتەوەییەکاندا کەوتەڕوو لە گەلێك شوێن باسکرا. ئەرمەنستانی عوسمانی لە ساڵی ١٥١٤ و لە جەنگی چاڵدرانەوە لە لایەن تورکانی عوسمانییەوە داگیرکرابوو[١٥٩].

عوسمانییەکان بە خەڵکە غەیرە موسڵمانەکانی خۆیان دەگوت "روعایا" واتە "مێگەل" و زیاتریش مەبەستیان ئەرمەنەکان بوو. کۆمەڵگەی ئەرمەن لە لایەن پاتریارکی قوستەنتەنیەوە بەڕێوە دەبرا. ئەم پۆستە دینییە جگە لەوەی خەڵکی بەڕێوەدەبردو سەرپەرشتی دابونەریتی دینیانی دەکرد، لە لایەن بابی عالیشەوە بە رەسمی دەناسرا. تا سەدەی نۆزدەیەم پاتریارك خەڵکی ئەرمەنی بەڕێوەدەبرد. بەڵام دواتر کاسۆلیك و پرۆتستانەکانی ئەرمەن دوبەرەکی کەوتە نێوانیان و لێك جیابوونەوە.

ئەو ئەرمەنانەی ژێر دەستەی عوسمانی بوون، لەبەر مەسیحی بوونیان ستەمێکی زۆریان لێ دەکرا. جگە لە باجو سەرانەی زۆر، لە کاروباری دەوڵەتی و سوپاییدا ئەرکیان پێنەدەدرا و لە لایەن خێڵە کۆچەرە کورد و تورکمانەکانەوە پەیتاپەیتا پەلامار دەدران[١٦٠]. سەرەڕای ئەم هەموو ستەمە نزیکەی چوارسەدەی تەواو دەسەڵاتی عوسمانییان تەحەمول کرد و تانیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەم لە دژی بابی عالی رانەپەڕین[١٦١].

لەو فەرمانەی کە سوڵتان مەجید بە دەستوخەتی خۆی لە ٦/٨ ی فۆریەی ١٨٥٦ دا دەریکرد، وادەی چاکسازی دابوو. ئەم چاکسازییە دەرئەنجامی ئەو بەڵێنانە بوو کە عوسمانی لە پەیمانی پاریسدا (١٨٥٦) دابووی بە ئەوروپاییەکان. بەڵام کەس گوێی بەم فەرمانە نەداو تەنانەت ئەو بەندانەشی کە بە دەستوخەتی هومایونی نووسرابوون سەبارەت بە ئازادی ئاین و مەزهەبەکان، زیاتر لە جاران پێشێل کران[١٦٢].

لە ساڵی ١٨٥٦ سوڵتان عەبدولمەجید بۆ جاری دووەم فەرمانێکی بە دەستوخەتی خۆی دەرکرد گوایە دەست بە چاکسازی نوێ دەکات و مافی مەسیحییەکانی قەڵەمڕەوەکەی

---

(١٥٩) د. الکساندر پادماگریان، گیو اقاسی، تاریخ سیاسی واجتماعی ارامنه، انشارات پاد، تهران ١٣٥٢ ص٦٤.

(١٦٠) هەمان سەرچاوە و ارنولد توین بی، کشتاریك ملت، ترجمه محمد فاضل ملك نیا، انتشارات پرسش، اصفهان ١٣٧٤.

(١٦٢) هەمان سەرچاوە ل٦٦.

دابیندەکات. ئەم فەرمانەش بۆ ئەوە بوو هەتاوەکو بەڵێنەکانی خۆی بەرامبەر بە پەیمانی پاریس (٣ مارسی ١٨٥٦) بهێنێتەدی. لە پەیمانی پاریسدا گوشار خرایە سەر بابی عالی هەتاوەکو لە پرسی ئەرمەنەکاندا چاکسازی بکات. بەڵام دەستوخەتی هومایونی هیچ گەرەنتییەکی جێبەجێکردنی بەدواوە نەبوو و بە ئاشکرا پێشێلکارییەکان دەستیان پێکرایەوە. پرسی ئەرمەن بە شکاتنامەکانی پاتریك خیریمیان هاتۆتە ئاراوە. ناوبراو لە دژی بێبەڵێنییەکانی سوڵتان ئەو شکاتنامانە ڕێکدەخات. لەم مێژووەوە بەدوا پرسی ئەرمەن لە عوسمانی ستاتۆیەکی حقوقی وەردەگرێت[١٦٣].

لەم ڕووەوە ئەنجومەنی نەتەوەیی ئەرمەن لە ئەستەنبوڵ لە ساڵی ١٨٦٠ گەلێك سکاڵای ئەرمەنییانی ویلایەتەکانی کۆکردەوە. لەم شکات و سکاڵایانەدا ئاماژە بە زوڵم و ستەمی کوردەکان، تورکەکان و چەرکەزەکان کرابوو. ئومێدێك دروستبووبوو کە حکومەتی دەستووری (مەشروتە) عوسمانی کە چەند مانگێك دوای بە دەستەوەگرتنی حوکم لە لایەن سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمەوە هاتبووە کایەوە، ڕەوشی ئەرمەنەکان بگۆڕێت. بەڵام بە داخەوە سەرەڕۆیی عەبدولحەمید کۆتایی بە مەشروتییەت هێنا. بەم جۆرە بارودۆخی ئەرمەنەکانی عوسمانی زیاتر تێك چوو[١٦٤].

لە ساڵی ١٨٦٢ بە پێی هەمان فەرمانی هومایۆنی، ئەرمەنەکان بە پێی ڕاوێژکردن لەگەڵ کاربەدەستانی عوسمانی دەستووری تایبەت بە خۆیان نووسییەوە. لە چوارچێوەی ئەم دەستوورەدا ئەرمەنەکان ئەنجومەنی نوێنەرانی تایبەت بە خۆیان دامەزراند کە نوێنەری ئەرمەنەکانی هەموو ویلایەتەکانی عوسمانی لە خۆدەگرت و ٢٤٠ ئەندامی هەبوو. هەروەها ئەنجومەنێکی جێبەجێکردنیش بە پێی ئەنجومەنی نوێنەران دەهاتە کایەوە. لە ٢٧ی ئۆکتۆبەری ١٨٦٢ دا ئەم دەستوورە پەسندکرا. بە پێی ئەم دەستوورە دەسەڵاتەکان لە نێوان دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێکردندا دابەشکرانو پاتریارکی ئەرمەنی ئەستەنبولیش هەردوو ئەنجومەنەکەی بەڕێوەدەبرد[١٦٥].

---

(١٦٣) د. الکساندر پادماگریان، گیو اقاسی، تاریخ سیاسی واجتماعی ارامنه، انشارات یاد، تهران ١٣٥٢ ص٦٦. Tarik zafer Tunaya, Turkiyede siyasal partiler, cilt 1.Iletisim yayinlari, .Istanbul1998

(١٦٤) هەمان سەرچاوە ل٦٦.

(١٦٥) یوسف ابراهیم الجهماني، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص٢٠.

ئەم ئەنجومەنانە سەرپەرشتی کاروباری ناوخۆیی ئەرمەنییان دەکرد. پاتریارکی ئەرمەن بۆ ئەنجامدانی کارەکانی کۆمەڵێك دیوانی دامەزراند کە هاوشێوەی وەزارەتی ئەمڕۆیی بوون وەکو دیوانی رۆحی، دیوانی سیاسی، دیوانی ئیداری و دیوانی خاریجی.. هەر دیوانەو بەڕێوەبەری تایبەتی خۆی هەبوو و کۆمەڵێك کارمەندیش کاروبارەکانیان رادەپەڕاند.

لەم سەروبەندەدا شۆرشی پیشەسازی و سیاسی گەلانی ئەوروپا کاریگەریی سەختیی لەسەر عوسمانی هەبوو. لە جەنگە دەریاییەکاندا چیتر سوپای عوسمانی دەرەقەتی سوپا رۆژئاواییەکان نەدەهات و پەیتاپەیتا دەشکا. لەم نێوانەدا نەتەوەپەروەرە تورکەکان گەیشتبوونە ئەو بڕوایەی هیچ ناکرێ مەگەر چاکسازی و گۆڕانی ئیداری ئەنجام بدەن. هەر ئەمانە بوون کە هاندەری ئەو فەرمانە چاکسازییانە بوون کە لە ١٨٣٩-١٨٧٦ دا دەرکران. بەلاّم ئەم فەرمانانە بێ ئەنجام بوون، چونکە چینە محافزەکارەکان بە توندی کۆسپیان دەنایەوە(١٦٦).

لە هاوینی ١٨٧٥ دا لە بۆسنیاو هەرسەگوڤینا لە دژی بابی عالی راپەڕین بەرپابوو. لە ساڵی ١٨٧٦ میللەتی بولغار چەکیان هەڵگرت و بەرەبەرە ولاّتانی بالکان و ئەوروپای رۆژهەلاّت لە دژی عوسمانی هەستان. سوڵتان عەبدلحەمید کە پیاوێکی سامناکی خۆسەر و ملهوڕ بوو لە ساڵی ١٨٧٦ دا هاتبووە سەرتەخت، توندوتیژییەکی سامناکی بەکارهێناو بێ بەزەییانە شۆرشی بولغارەکانی سەرکوتکرد و کوشتاری لێکردن. پێکدادانی بابی عالی و میللەتانی سلاڤ، هەستی هاودەردی رووسەکانی وروژاند. ئیمپراتۆری قەیسەری بۆ جێبەجێکردنی سیاسەتە پەلهاوێژییەکانی، خۆی بە بەرگریکەری نەتەوە سلاڤییەکان لە قەڵەمدا. ئەسکەندەری دووەم کۆمەڵێك خواستی خستە بەردەم سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم. عەبدولحەمید لێبراوانە رەتی کردنەوە. لە ئێپریلی ١٨٧٧ دا رووسیا لە دژی عوسمانی جەنگی راگەیاند. سەرزەمینەکانی بالکان بوونە گۆڕەپانی سەرەکی جەنگەکان. هێزەکانی رووس لە قەفقاز، بەشێکی زۆر لە

---

(١٦٦) نوری زاده، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمه،تهران ١٣٧٦، ص٨٢.

ئەرمینیای رۆژئاوایـان داگیرکـرد. لـە سـاڵی ١٨٧٨ ئـەرزرۆمیان گـرت کـە گـرنگترین ناوەندی ستراتیژی هەرێمەکە بوو[١٦٧].

ئەرمەنەکان تا ئەم کاتـە نەیاندەویـست لـە عوسمـانی جیاببنـەوە و داوای چاکسازییان دەکرد. بەڵام کاتێـك سـتەم سـنووری بەزانـد و لـە لایـەکی دیکەشـەوە هـەڵی جـەنگی رووسیا ــ عوسمانی هاتەپێشەوە یەکسەر دەستیان دایـە چـەك و لـە دژی بـابی عـالی راپەڕین. لـە بـەرەی رۆژئـاوا هێزەکـانی رووس بالکانیـان رزگـارکرد (١٨٧٨). سـوپای عوسمانی شکستێکی قورسی خوارد. ئەم شکستە زەمینەی سەرهەڵدانی بزاڤی رزگاریی گەلانی باڵکانی خۆشکرد. هەروەها ئەم هەلومەرجە جارێکی دیکە پرسی ئەرمەنی لـە نێوەندە سیاسییە جیهانییەکاندا خستەڕوو کردیە بابەتی رۆژ.

گرووپەکانی پێشەوای بزاڤی رزگاریی ئەرمینیای رۆژئاوا داوایـان لـە رووسـیا کـرد کـە پشتی ئەرمەنان بگرێت بـۆ ئـەوەی ئۆتۆنـۆمی بـە دەسـت بهێـنن. رووسـەکان کـە ئـەم خواستەیان بە گوێرەی بەرژەوەندییەکانیان دەدیت پـشتگیریی ئـەم داوایـەیان کـرد. لـە ساڵی ١٨٧٨ دا لە سان ستیفانۆسی نزیکـی ئادریانـاپۆلیس پـەیمانی ئاشـتی لـە نێـوان رووس و عوسمانیدا مۆرکرا. بە پێی ئەم پەیمانە بابی عالی سەربەخۆیی گەلانی باڵکانی پەسەند کرد و دانی بەوەدا نا خودموختاری بداتە بولغارەکان و هەندێك ناوچەش بخاتـە سەر قەڵەمڕەوی رووسیا. لە مـادەی شانزدەیەمی ئـەم پەیمانـەدا باسـی ئەرمەنـستانی رۆژئاوا کرابوو تێیدا داوا لە عوسمانی کرابوو لە ویلایەتە ئەرمەن نشینەکاندا چاکسازی ئەنجام بدرێ و لە بەرامبەر دەسدرێژیی کورد و چەرکەزەکاندا بیانپارێزێت:

"عوسمانی دەبێ دەستبەجێ لـە ویلایەتـە ئەرمەنەکانـدا چاکـسازی ئـەنجام بـدات و لـە بەرامبەر کوردو چەرکەزەکاندا ئەرمەن بپارێزێت.." [١٦٨] (٣ی مارسی ١٨٧٨).

لەم جەنگەدا هەندێك لە سوپاسالارانی ئەرمەن لەناو سوپای رووسیادا پۆستیان هـەبوو لـە جەنگەکـەدا بەشـداربوون. عوسمانییـەکان پێیـان وابـوو کـە ئەرمەنـەکانی رۆژئـاوا پشتیوانی رووسەکان دەکەن. هێزەکانی ئەرمەن سەر بە سوپای رووسـیا لـە شـەڕەکاندا

---

[١٦٧] نوری زادە، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمە،تهران ١٣٧٦، ص ٨٢.

[١٦٨] رۆژە، مامەند، تورکیاو دۆسیەی جینۆسایدی ئەرمەن، دۆسێی تورکیا، ژ. ٣، نیسان ٢٠٠٦، ل١٢٠.

بێبەزەییانە دەستیان دایە کوشتار و تالانکردنی گوندە کوردنشینەکانی سەرحەد. سوپا سالارەکانی رووس ڕێگەیان لە بەردەم ئەم کردەوانەی سەربازە ئەرمەنەکاندا کردبۆوە. سەربازو سوپاسالارە ئەرمەنەکانی سوپای رووس لە گەلێك شوێن گوندییە کوردەکانیان لە زێدی خۆیان دەرکرد و بەشێکیان کوشتار کرد. (پ ی. ئەڤیریانۆڤ ، کورد، لاپەرەکانی ٥٨-٦٨-٧٣-٨٣). ئەم گومانە بووە هۆی دروستبوونی گرێی دوژمنکاری لە لای عوسمانییەکان. سولتان عەبدولحەمید پەرچەکردار دەنوێنێ و لە قسەیەکی مێژوویی خۆیدا دەڵێ: "تاقە چارە بۆ ئەرمەن لە کۆلکردنەوەیانە" (ارنولد توین بی، کشتاریك ملت) کاتێك سوپای رووس ئەرمینیای رۆژئاوای جێهێشت بابی عالی فەرمانی بە کورد و چەرکەزەکاندا هەتاوەکو گوندە ئەرمەن نشینەکان تالان بکەن. بەم جۆرە کوردە دەمارگرژە دینییەکانی لایەنگری بابی عالی لە هەندێك شوێنی ئەرمەناندا جێگیربوون و ماڵ و سامانی ئەرمەنانیان تالانکرد (توین بی ص١٨). لەم سەروبەندەدا رەوشی ئەرمەنەکانی رۆژهەلات کە لە لایەن رووسەوە داگیرکرابوو تا رادەیەك باش بوو، بەلام دوای جەنگ رەوشی ئەرمەنەکانی عوسمانی رۆژبەرۆژ خراپتر دەبوو. لە ساڵی ١٨٧٨ دا پاتریارکی ئەرمەن لە ئەستەنبوڵ تۆماری شکاتی ٤ هەزار کەسی ویلایەتەکانی ئەرمەنستانی رۆژئاوای نارد بۆ دیاسپۆرای ئەرمەن لە وڵاتانی رۆژئاوا. لە یەکێك لەم تۆمارانە کە ئیمزای ٤ هەزار لە دانیشتوانی ئەرمەنی پێوەیە ئاوا هاتووە[١٦٩]:

"ئێمە سەدان ساڵە ژێر چەپۆکەی تورکانین و بە ترس و خۆف
دەژین. لە لایەن حوکمدارانی عوسمانی و خێڵە کوردەکانەوە دەچەوسێنرێینەوە
و پشتمان لەژێر باری باجەکاندا چەماوەتەوە.... دەستدرێژی دەکەنە
سەر ماڵ و ناموسمان و شەرەفی مێینەکانمان دەڕووشێنن... خوێنی
منداڵ و پیرمان دەرژێنن... سووکایەتی بە دابونەریت و دێر و کڵێساکانمان دەکەن.
گەلێك جار سکالامان لەم حالەتە کردووە و بەرزمان کردۆتەوە بۆ

---

(١٦٩) یوسف ابراهیم الجهماني، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص٢٢. و پ. ئەڤیریانۆڤ ، کورد، وەرگێڕانی د. ئەفراسیاو هەورامی، مەکەتەبی بیروهۆشیاری، سلێمانی ٢٠٠٤، لاپەڕەی ٢٧،٣٧،٤١، ٥٦،٥٨، ٢٤٠.

وەزیرەکان، بەڵام بە هیچ کلۆج وەڵامیان نەبووە و
بە دەمانەوە نەهاتوون".

لە هەمان ساڵدا (١٨٧٨) ڕۆژنامەی ئەرمەنی "مشاك" نامەیەکی خەڵکی وانی چاپکرد:

بێگومان ڕۆژی ١٣ی دیسەمبەری ١٨٧٦ لاپەرەیەکی ڕەشە لە مێژووی شاری واندا. لە یەك شەودا شار ئاگری تێ بەردرا و تاڵانکرا. لە نیوەشەودا ترس ئەرمەنەکانی گرتەوە، چونکە دیتیان کە چەکدارانی عوسمانی و پۆلیس و سوارەی کورد کۆبوونەتەوە و مەشخەڵ بە دەست شار دەپشکنن... دوکان و بازاڕو ماڵی ئەرمەنان تالان دەکەن... و دەیانڕووخێنن... ئەرمەنە کاربەدەستەکانیش هیچیان پێ نەدەکرا و تەنها تەماشایان دەکرد... هەندێك لە ئەرمەنەکان چیتر نەیانتوانی بێدەنگ بن و بەرەنگاری تاڵانکەران بوونەوە. بەڵام ڕووبەڕووی مەرگ بوونەوە، چونکە سەربازان بە قونداغە تفەنگ دایاندەپلۆسین.. گەلێکیان برینداربوون و بوورانەوە... هەندێکشیان لێوەبوون و سەری خۆیان هەڵگرت[١٧٠].

لە ڕۆژی ٢٢ی ئۆگۆستی ١٨٧٧ ڕۆژنامەی تایمزی بەریتانی دەنووسێت:

"ڕەوشی ناوچە ئەرمەن نشینەکانی کە سەربازانی سوپای ئیسلام پاشا حوکمی دەکەن هەتا دوا ڕادە کارەساتبار و دڵتەزێنە. ١٢٢ گوندی دۆڵی ئەلەشکیرت کە هەمووی ئەرمەنن بە یەکجاری کاولکراون. تەنها ٩ گوند بە سەلامەت دەرچوون. دانیشتوانی مەسیحی ئەم گوندانە بە کۆمەڵ کوژراون. هەندێك لە گوندەکان بە یەکجاری ئاگریان تێ بەردراوە. ئەم حاڵەتە هەندێك گوندی ئەرمەن نشینی قەزای موشیشی گرتۆتەوە و کەللەی دانیشتوانییان بە شمشێر پەڕاندووە. ئەم کوشتارە گوندەکانی شاری بایەزیدیشی گرتۆتەوە و خەڵکەکەی کوشتارکراوە. بەو پەڕی بێ ڕەحمی ژنان و منداڵان و پیاوانی گوندەگانیان کوشتووە.. ".

بەم جۆرە سوڵتان عەبدوحەمید نەك گوێی بە بەڵێنەکانی پەیمانەکانی نەداو ڕەوشی ئەرمەنی نەگۆڕی، بەڵکو دەستی بە پرۆسەیەك کرد کە دواتر و لە قۆناغەکانی دیکەدا قڕان و بڕانەوەی ئەرمەنی لێ کەوتەوە. لە ئەرمەنستانی ڕۆژئاوا سوڵتان عەبدولحەمید

---

[١٧٠] يوسف ابراهيم الجهماني، تركيا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ل٢٢.

لـه شـەڕەكانی باڵكـان ئـەزمونی وەرگرتبـوو سـەبارەت بـە ویلایەتـەكانی ڕۆژهـەڵاتی ئیمپراتۆرییەكەی دەمارگرژی ئـاینی بـەكارهێناو كـورد و ئەرمـەنی كـرد بـە گژیەكـدا (تویـن بی ص٢٠). ئەوەی جەسارەتی بە سوڵتان دا هەڵوێستی وڵاتانی ئەوروپایی بـوو. چەند مانگێك دوای مۆركردنی پەیمانی سـان سـیتفانۆ، بریتانیـا، نەمسـا، هـەنگاریا و ئەڵمانیا ئەم پەیمانەیان دایە كۆنگرەی هێزە ئەوروپاییەكان بۆ ئـەوەی پێیدابـچنەوە. لـە كۆنگرەی بەرلیندا بەڵێنەكانی سەبارەت بە چاكسازی لە ئەرمەنستاندا كـە لـە مـادەی ١٦دا ئاماژەی پێكرابوو، لە مادەی ٦١ ی پەیمانی بەرلیندا گۆڕانی بەسەردا هات و لە ١٣ی جولای ١٨٧٨ بە شێوەیەك دارێژرایەوە كە زیانی بۆ ئەرمەن هەبوو[١٧١].

بەر لەوەی كۆنگرەی بـەرلین كۆتـایی پـێ بێـت، بریتانیـا و عوسمـانی بـە نهێنـی چـەند دانیشتنێكیان لە قوبرس بەڕێوەبرد (جونی ١٨٧٨). لە ناكاو بڕیارەكانی ئەم كۆنگرەیە ڕاگەیەنران. لەم كۆنگرەیەدا دەوڵەتی ئالی عوسمانی بەڵێنی بـە بریتانیـا دابـوو كـە لـە ئـەرمینیا چاكـسازی پێویـست ئـەنجام دەدات. لەسـەروبەندی بەڕێوەچـوونی ئـەم كۆنگرەیەدا، كوردەكان كەڵكیان لەو هەلە وەرگرت كە سوپای ڕووس ئەرمەنستانی چۆڵ دەكرد و گوندە ئەرمەنەكانیان تاڵانكرد و لە گەلێك شوێن نیشتەجێ بوون. كوردەكان و سیركاسییانەكان ئەمن و ئاسایشیان تێكدابوو كەشێكی بێ یاساییان خوڵقانـدبوو. ئـەم حاڵەتە ترسناكە هەزاران ئەرمەن ناچاركرد كە بەرەو ڕووسیا كۆچ بكەن[١٧٢]. بەم جۆرە ئەرمەنـەكان تێگەیـشتن بـەڵێنی چاكـسازی درۆ بـووە و ئەورپاییـەكان ئەرمەنـەكانیان پشتگوێ خستووە.

لە پەیمانی بەرلیندا ئاوا ئاماژە بە پرسی ئەرمەن كرابوو:

"بابی عالی دەبێ بێ دواكەوتن لە ویلایەتە ئەرمەنەكاندا بە گـوێرەی پێویـستییەكانی ناوچەكە هەندێك چاكسازی ئەنجام بدات و ئەمنی ئەرمەنەكان دابین بكـات و سـەبارەت بـە هەوڵـەكانی ڕاپـۆرت بداتـەوە بـە دەوڵەتـە بەشداربووەكانی كـۆنگرەی بـەرلین كـە چاودێریی پەیمانەكە دەكەن".

---

[١٧١] د. الكساندر پادماگریان، گیو اقاسی، تاریخ سیاسی واجتماعی ارامنه، انشارات پاد، تهران ١٣٥٢ ص٦٨.

[١٧٢] هەمان سەرچاوە ل٦٨.

پەیمانی سان ستیفانۆ پرسی ئەرمەنی خستبووە دەست دەوڵەتی رووس و عوسمانی. بەڵام پەیمانی بەرلین ئەم پرسەی خستبووە دەست ٦ دەوڵەتی ئەوروپایی. لەوە بە دوا پرسی ئەرمەن لە گەلێك نێوەندی ناونەتەوەییدا باسکراو بووە گەمەیەکی دیپلۆماتی وڵاتە گەورەکان. بریتانیا، ئەڵمانیا و نەمسا بە راشکاوانە دژی چارەسەرکردنی دادگەرانەی ئەم پرسەبوون و سەرەنجام ئەم گەمە گەورەیە کارەساتی تراژیکی بەدوادا هات.

سوڵتان عەبدولحەمید کە بە سوڵتانی سوور ناوبانگی دەرکردبوو، دوای ئەم رووداوانە سیاسەتێکی توندوتیژی لە دژی ئەرمەن پەیڕەوکرد. بێگومان بریتانیا لە پەلهاویشتنی رووسیاو گەورەبوونی دەترسا، بۆیە بە نهێنی پشتی عوسمانیی دەگرت نەبادا رووسیا دەست بەسەر تەنگاوە گرنگەکاندا بگرێت. باجی ئەمەش بە پلەی یەکەم پرسی ئەرمینیای رۆژئاوابوو. لە بەرامبەردا دوورگەی قوبرسی لە تورکەکان وەرگرت. بریتانیا توانی قەیسەری رووس ئیقناع بکات و بەندەکانی پەیمانەکە کەم بکاتەوە. سوڵتان کەڵکی لە پەیمانی بەرلین وەرگرت و لە بەرامبەر داواکاری ئەرمەنەکاندا زنجیرە کوشتوبڕی ساڵەکانی ١٨٩٤-١٨٩٦ی بەڕێوەبرد[١٧٣].

لە ساڵی ١٨٨٠ وە دوژمنایەتیی سوڵتان عەبدولحەمید لەگەڵ ئەرمەن گەیشتە ئەوپەڕی خۆی. قوتابخانەکانی ئەرمەن داخران. رۆژنامەکانی ئەرمەن قەدەغەکران[١٧٤]. رووناکبیر، نووسەر و بیرمەندانی ئەرمەن لە پەستا ئاخنرانە زیندانەکانەوە. گوشار لەسەر گوندنشینەکانی ئەرمەن زیادیکرد. وردە - وردە لە نێوەندە سیاسییەکانی عوسمانیدا چپەوسرتەیەك دەستی پێکردبوو کە دەبێ پرسی ئەرمەن بە سڕینەوەی فیزیکی چارەسەر بکرێت[١٧٥].

لە لایەنی بزاڤی رزگاری ئەرمەنستانیشەوە چالاکیی شۆڕشگێڕانە دەستی پێ کرد و پارت و گرووپی سیاسیی شۆڕشگێڕ سەریانهەڵدا. لە ساڵی ١٨٨٥ هەندێك لە شۆڕشگێڕانی ئەرمەن لە شاری وان پارتی "ئارمناگان"یان دامەزراند و مگردچ

---

[١٧٣] نوری زاده، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمه،تهران ١٣٧٦، ص٨٤.

[١٧٤] یوسف ابراهیم الجهمانی، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص٢٥.

[١٧٥] نوری زاده، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمه،تهران ١٣٧٦، ص٨٤.

پۆرتەکالیان پێشەوایی دەکرد. ئارمناگان وەك پارتێکی راست دەناسرا. لە ساڵی ١٨٨٧ لە جنێڤ لە لایەن ئەو خوێندکارە ئەرمەنانەی لە فەرەنسا خوێندنیان تەواوکردبوو، پارتی هنچاکیان دامەزرا.

ئەم پارتە لە لایەن ئەرمەنەکانی رووسیاوە دامەزرا و سەر بە سۆسیال دیموکراتە. لە ساڵی ١٨٩٤ ئەرمەنەکانی رووسیا لە شاری تفلیس فیدراسیۆنی شۆڕشگێڕانی ئەرمەن (تاشناکسوتیون) بنیاتدەنێن کە بە تاشناك دەناسرێت. (Turkyede siyasal partiler. S13.14.15) هەر لەم سەروبەندەدا سوڵتان عەبدولحەمید بۆ ئەوەی بەرنامەکانی پیادە بکات و پرسی ئەرمەن کۆتایی پێ بهێنێ سوپایەکی نوێی پێکەوەنا بە ناوی "حەمیدییە ئالایی لاری" واتە سوارەی حەمیدییە و کوشتارو سەرکوتکردنی ئەرمەنانی بەم سوپایە سپارد. سوارەی حەمیدییە لە خێڵە کوردەکان و چەکدارانی چەرکەزو ئالبان پێك دەهات. دەسەڵاتێکی زۆر درابوو بە سالار و سەرکردەکانی ئەم سوپایە.

لە یەکەم هەنگاودا بابی عالی بڕیاریدا پرسی خەڵکی ساسۆن یەکلایی بکاتەوە کە یەکێك لە ناوەندە سەرەکییەکانی بزاڤی ئەرمەن بوو. لە ساڵی ١٨٩٣ سوارەی حەمیدییە و چەکدارە خێڵەکییەکان هێرشیان کردە سەر خەڵکی ساسۆن. بەڵام کاتێك رووبەڕووی خۆڕاگریی خەڵکی ئەرمەن بوونەوە، کشانەوە. لە هاوینی ١٨٩٤ لەشکری چوارەمی عوسمانی بە فەرماندەیی زەکی پاشا لەگەڵ سوارەی حەمیدییە کە ژمارەیان دەگەیشتە ٤٠ هەزار کەس، پەلاماری ساسۆنیان دا. لەم پەلامارەدا توانییان بەرخۆدانی ئەرمەنەکان تێك بشکێنن و نزیکەی ١٠ هەزار کەس لە ئەرمەنەکانیان کوشت و ماڵ و سامانەکانیشیان بە تالان برد[١٧٦]. بەشێك لە کوردەکان کە لە سوارەی حەمیدییەدا نەبوون، پشتیوانییان لە ئەرمەنە لێقەوماوەکان کرد. گەلێك لەم کوردانە دووچاری هەمان چارەنووسی ئەرمەنەکان بوونەوە. (علاقة الاكراد بمذابح الأرمن ص١٦). سوڵتان عەبدولحەمید وەکو بولگاریای دووەم سەیری ئەرمینیای دەکرد و دەیویست بە یەکجاری قەلاچۆیان بکات.

---

[١٧٦] نوری زادە، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمە،تهران ١٣٧٦، ص ٨٥. لەگەڵ (محمد خلیل امیر، علامة الأكراد بمذابح الأرمن، ص١٦)

لەگەڵ ئەم کوشتوبڕەدا سیاسەتێکی دیکەشی دەست پێکرد و خێڵە کوردەکانی لە ئەرمینیا نیشتەجێ دەکرد[١٧٧]. ئەرمەنەکان لە بەرامبەر ئەم سیاسەتەدا وەستانەوە. ئەمەش وای لە دەوڵەتانی ڕۆژئاوا بە تایبەت بریتانیا کرد کە داوا لە عوسمانی بکەن کۆمیسیۆن پێك بهێنرێ بۆ ئەوەی لەم ڕووداوانە بکۆڵێتەوە. ئەمەو کوشتاری خەڵکی ساسۆن دەنگدانەوەیەکی گەورەی هەبوو لە نێوەندەکانی جیهاندا. بۆیە بە هەماهەنگی بریتانیا، فرەنسا و ڕووسیا "کۆمیسیۆنی لێکۆڵینەوە" پێکهات و لە جانیوەری ١٨٩٥ وە کارەکەی خۆی دەست پێکرد. ئەم کۆمیسیۆنە دوای ٦ مانگ لێکۆڵینەوە ڕایگەیاند کە کوشتارێکی بەربلاو لە ساسۆن ڕوویداوە و گەورە و بچووك کوژراون. بەم جۆرە جارێکی تر پرسی ئەرمەن لە نێوەندە جیهانییەکاندا کەوتەوە ڕوو داواکرا لەم هەرێمەدا چاکسازی بکرێت[١٧٨].

لە مانگی مای ١٨٩٥ بالوێزانی بریتانیا، فرەنساو ڕووسیا لە ئەستەنبوڵ پرۆگرامی چاکسازیی ئەرمینیای ڕۆژئاوایان ئامادەکرد و پێشکەشی سوڵتان عەبدولحەمیدیان کرد. ئەم پرۆژەیە بە "ریفۆرمەکانی مانگی مای" ناوبانگی دەرکردووە. سەرەڕای ئەمە، ئەم ریفۆرمانەش بێ ئەنجام بوون، چونکە سوڵتان عەبدولحەمید فرتوفێڵی دیپلۆماسی ئەوروپاییەکانی دەناسی. بە ڕواڵەت ئەم ریفۆرمانەی پەسەند کرد، بەڵام بە پەنهانی خۆی ئامادە دەکرد بەرنامەکانی جێبەجێ بکات.

ریفۆرمەکانی مانگی مای کە کۆمیسیۆنی وڵاتە ئەوروپاییەکان ئامادەیان کردبوو بریتیبوون لە:

١-دەبێ دەستبەجێ ئەو حوکمە سیاسییانەی کە دژی ئەرمەن دەرکراون بووەستێنرێن و لێخۆشبوونیان بۆ دەربکرێت.

٢-ئاوارەو دەرکراو و دوورخراوەکان بگەڕێنەوە زێدی خۆیان.

٣-زیندانی و گیراوەکان بەربدرێن.

---

[١٧٧] یوسف ابراهیم الجهماني، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص٢٥.

[١٧٨] هەمان سەرچاوە ل٢٥.

٤-لیژنەیەکی هەمیشەیی بۆ چاودێرییکردنی چاکسازییەکان پێك بهێنرێت کە بارەگاکەی لە ئەستەنبوڵ بێت[179].

کاتێك ئەرمەنەکان بێداربوونەوە، تێگەیشتن کە لە خشتە براون. لەم کاتەدا پاتریارکی ئەرمەن و پیاوانی کڵێسا دەستەودامێنی بابی عالی بووبوون و دەپاڕانەوە کە لە ئەرمەن خۆشبن. لە بەرامبەردا وەچەیەکی نوێ پەیدابووبوو ئەقڵیەتێکی نوێی دەگرتەبەرو بانگەوازی بەرخۆدانیان دەکرد. گوندییەکانی ساسۆن بە پیر ئەم بانگەوازەوە چووبوون و خۆیان لە باجی فیۆداڵە تورك و کوردەکان دەبوارد. ئەم خۆبواردنەیان بووە هۆی ئەوەی دەرەبەگە کوردەکان دنەی پاشاکانی عوسمانی بدەن و ئاگری شەڕ هەلایسێنن. سەرەنجام لە کوشتاری ساسۆندا کە سوپای چوارەمی عوسمانی و یەکینەی سوارەی کوردی لە سوارەی حەمیدییە ئەنجامیان دا، سەرەڕای ئەوەی بەڵێنی لێخۆشبوونیاندا بەرامبەر بە خۆبەدەستەوەدانی بەرگریکەرانی ئەرمەن، کەچی کاتێك کۆسپەکانیان بەلاوەنا، بەزەییان بە تەمەن و رەگەزدا نەهاتەوە و گەورەو بچووکیان کوشتن. هەروەها سەدان کەسیان لەدارداو ماڵ ومولْکی خەڵکەکەشیان تالانکرد[180]. لە هەڵمەتەکانی یەکەمدا ٤٠ گوندی ئەرمەنی ساسۆن وێرانکران و ١٠ هەزار کەسیش کوژران.

لە مانگی ئایار-مایۆی ١٨٩٥ دا بریتانیا، فەرەنساو رووسیا داوایان لە بابی عالی کرد کە ویلایەتە ئەرمەنەکانی عوسمانی لە چوارچێوەی یەکەیەکی ئیداری تایبەتدا بەڕێوە بچێ و قەرەبووی زیان لێکەوتووان بکرێتەوە و ئاوارەکان بگەڕێنەوە شوێنی خۆیان و گیراوەکان بەربدرێن و تیپەکانی حەمیدییەش بێ چەك بکرێن. گوشارەکان سوڵتان عەبدولحەمیدیان ناچارکرد بەڵێنی چاکسازی بداتەوە. ئەمە دڵخۆشییەکی زۆری لای ئەرمەنەکانی ئەستەنبوڵ دروستکرد. کاتێك لە ئۆکتۆبەری ١٨٩٥ دا سوڵتان خەریك بوو بەرنامەی چاکسازی تازەی رابگەیەنێ، کوشتاری ئەرمەنەکانی تەرابزون و ئەرمینیای رۆژئاوا هەموولایەکی سەرسام کرد!

---

[179] یوسف ابراهیم الجهماني، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص ٢٥.

[180] هەمان سەرچاوە ل٢٧.

له سەپتەمبەری ١٨٩٥ لە ئەستەنبوڵی پایتەختدا ٥ هەزار ئەرمەن کوشتوبڕکران. پاشان کوشتارەکە گوێزرایەوە بۆ شارەکانی رۆژئاوای ئەرمەنستان وەکو مەرعەش و دیاربەکر و هتد. تالان و کوشتن و ئەتك کردنی ژنان گەیشتە ئەوپەڕی. ئەو زیانانەی کە لەم قەتلوعامانەدا کەوتنەوە بە دووملیۆن لیرەی عوسمانی مەزەندە کراون. بە پێی ئامارەکانی رووسیا ژمارەی ئەو منداڵانەی کە لەم جەنگەدا مردن یان لەبارچوون گەیشتۆتە ٥٠ هەزار کەس[١٨١]. سوڵتان بە داخ لە دڵییەکی زۆرەوە ئەرمەنەکانی پایتەختی کوشتار کرد، چونکە خۆپیشاندانی ئەرمەنەکانی پایتەخت سوڵتانی قوشقی کردبوو کە داوایان لێ دەکرد ریفۆرمەکانی مانگی مای جێبەجێ بکات. لە١٤ی ئۆگۆستی ١٨٩٦ دا ژمارەیەك گەنجی چەکداری ئەرمەن کە ئەندامی گرووپی تاشناکسوتیون بوون، بە مەبەستی راکێشانی رای گشتی ئەوروپاییەکان بۆ پرسی ئەرمەن، بانکی ئاتامانی عوسمانیان لە ئەستەنبوڵ داگیرکرد. تاشناکەکان هیواداربوون ئەوروپاییەکان بە دەنگیانەوە بچن و گوشار بخەنە سەر بابی عالی هەتاوەکو چاکسازییەکان ئەنجام بدات.

ژمارەی ئەم گەنجانە ٢٦ کەس بوون و دەرگاکانی بانکیان لە ناوەوە داخست. داوایان کرد کۆتایی بە کوشتاری ئەرمەنان بێت و ریفۆرمەکان جێبەجێ بکرێن. پاشان هەڕەشەیان کرد ئەگەر بێتوو ئەم خواستانەیان نەهێنرێنە دی ئەوا بانکەکە بە یەکجاری دەتەقێننەوە. باڵوێزانی ئەوروپایی دەستیان بە ناوبژیوانی کرد و بەڵێنیاندا خواستی ئەم لاوانە بێننەدی و داوایان لێ کردن بانکەکە چۆڵ بکەن و لە تورکیا بچنە دەرەوە. ئەم رووداوە بیانووی دایە دەست سوڵتان تا بە شێوەی بەربلاوتر ئەرمەنان کوشتار بکات. فەرمانی کوشتنی ٥ هەزار ئەرمەنەکەی ئەستەنبوڵ لەم رووداوەوە سەرچاوەی گرت[١٨٢].

لە ئەنجامی کۆمەڵکوژییەکانی ساڵانی ١٨٩٤-١٨٩٦ دا نزیکەی ٣٠٠ هەزار ئەرمەن کوژرانو سەدان شارو گوندو ئاوەدانی ئەرمەن نشین کاولکران. بەکارهێنانی توندوتیژی لە لایەن سوڵتان عەبدولحەمیدەوە بە مەبەستی پاراستنی رەوشی یاسایی و هاوسەنگی

---

[١٨١] یوسف ابراهیم الجهماني، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص ٢٧.

[١٨٢] نوری زاده، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمه،تهران ١٣٧٦، ص٨٦.

لاوازی بوو لە بەرامبەر پەلاماری دەرەکی و سەرهەڵدانە ناوەکییەکاندا. لەم ماوەیەدا کێشەکان لە نێوان سوڵتان و ژۆن – تورکەکاندا سەریهەڵدا. سوڵتان بەم کوشتارانە دەیویست ژێرخانی دەوڵەتەکەی بپارێزێت و بۆ ئەمەش دەیویست لە کوشتاری ئەرمەنەوە دەست پێ بکات(١٨٣). کوشتاری ٥٠ تاوەکو ٣٠٠ هەزار ئەرمەن زیانێکی گەورەی گەیاندە پێکهاتەی دیموگرافی ئەرمەنان. هەروەها ئەم کوشتارە بووە هۆی ئەوەی بەشێکی زۆر لە گوندو شارەکانی ئەرمەن نشین چۆڵ بکرێ و کوردەکان و تورکمانەکان و چەرکەزەکان جێیان بگرنەوە. خاڵێکی گرنگ لەم کۆمەڵکوژییەدا هەیە کە پێویستە جەختی لەسەر بکرێتەوە، ئەویش ئەمەیە:

کوردەکان لە چوارچێوەی سوارەی حەمیدییەدا بەشدارییەکی بەرچاویان هەبوو لە کۆمەڵکوژی و تالان و داگیرکردنی گوندو شارە ئەرمەن نشینەکاندا.

لێرەدا پرسیارێك دێتە ئاراوە:

ئایا بەشداری کوردەکان دەچێتە خانەی ئەوەی کوردەکان بە ئیرادەی سیاسی خۆیان ئەم کوشتارەیان ئەنجامدابێت یاخود بەشداری کوردەکان بەشدارییەکی کرێگرتە بووە و لە دەرەوەی ئیرادەی گەلی کوردەوە بووە! وەلامدانەوەی ئەم پرسیارە لێکۆلینەوەیەکی زۆر هەڵدەگرێت، لە بەشەکانی دیکەی ئەم کتێبەدا بەدوای وەلامەکەیدا دەگەڕێین.

---

(١٨٣) یوسف ابراهیم الجهماني، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص٢٨.

قۆناغی دووەم
ئیتیحادو تەرەقی و جینۆسایدی ئەرمەن

سوڵتان عەبدولحەمید نەیتوانی هاوسەنگییە کۆنەکان بپارێزێت. لە لایەکی دیکەشەوە چیتر نەتەوە بندەستەکانی عوسمانی بڕوایان بە بەڵێنی چاکسازییەکانی سوڵتان نەمابوو، چونکە چەندی دەچوو، ئەم بەرنامانە وەك حیبری سەر کاغەز دەمانەوە و گەرەنتی جێبەجێکردنیان نەبوو. سەرەنجام لەژێر گوشاری هێزە نیشتمانییەکان و بە تایبەت تورکە لاوەکاندا، سوڵتان عەبدولحەمید ناچار بوو لە ساڵی ١٩٠٨ دا دەستووری عوسمانی رابگەیەنیت. ئەم هەواڵە دڵخۆشییەکی لای هەمووان دروستکرد و شۆڕشگێڕانی دوورخراوەی عەرەب، ئەرمەن و کوردی راکێشایەوە بەرەو ئەستەنبوڵ. پۆل - پۆل لە جنێڤ و پاریس و لەندەن هاتنەوە بۆ ئەستەنبوڵ. ئەم دەستوورە وادەی یەکسانی مافەکانی هەموو گەلانی دابوو بێ جیاوازی دین، نەژاد و رەگەز(١٨٤).

سوڵتان هەوڵیدا لە ویلایەتەکاندا وای بڵاوبکاتەوە گوایە تورکە لاوەکان دەیانەوێ دەزگای خەلافەت هەڵدێرێنن. مەبەستی ئەوەبوو حوکمی دیکتاتۆریی پێشووی بگێڕێتەوە. لە چوارچێوەی ئەم هەوڵە نوێیەیدا کارەساتێکی نوێی لە دژی ئەرمەنەکانی کیلیکیە قەوماند کە کوژرانی ٣٠ هەزار ئەرمەنی لێکەوتەوە. ئەم کارەساتە درێژەی هەبوو، هەتا ئەو کاتەی تورکە لاوەکان کۆدەتایان کرد و حوکمیان لە سوڵتان وەرگرتەوە و نەفیان کرد.

ئیتیحادو تەرەقی لە سەرەتادا بۆ ئەوەی پشتیوانی خەڵك بەدەست بهێنێ، مانۆڕی شۆڕشگێڕانەی دەدا و بانگەشەی دەکرد کە خوازیاری سەربەخۆیی و ئۆتۆنۆمی هەموو نەتەوە غەیرە تورکەکانە. لەبەرئەمە گەلێك لە پارت و رێکخراوە ئەرمەنییەکان پشتیوانییان لەم گرووپە کرد. بەڵام زۆری نەخایاند کە تورکە لاوەکان لە دەموچاویان لابرد و رووخساری راستەقینەی خۆیان دەرخست. ئینجا دەرکەوت دوژمنایەتیی ئەم گرووپە رەگەزپەرستە لەگەڵ نەتەوە غەیرە تورکەکان لە دوژمنایەتیی سوڵتان توندترە(١٨٥).

---

(١٨٤) یوسف ابراهیم الجهمانی، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص٢٨.

(١٨٥) هەمان سەرچاوە ل٢٥ و ارنولد توین بی، کشتاریك ملت، ترجمەی محمد فاضل ملك نیا، انتشارات پرسش، اصفهان ١٣٧٤.

بێگومان لە مانگی ئێپریل و مایۆی ١٩٠٩ دا تورکە لاوەکان رۆڵێکی سەرەکییان هەبوو لە کوشتارەکانی کیلیکیە کە کوژرانی ٣٠ هەزار ئەرمەنی لێکەوتەوە. تورکە لاوەکان دەیانەویست لە چوارچێوەی پان-تۆرانیزمدا یەکپارچەیی تورکەکانی ئاسیای بچووك، قەفقاز و ئاسیای ناوەڕاست بەدی بهێنن. ئەمانە هەوڵیان دەدا سلاڤ، کورد، ئەرمەن، جو، یۆنانی و عەرەبەکان لە بوتەی نەتەوەی یەکپارچەی تورکدا بتوێننەوە و یەکسانسازییەکی ئەتنی و رەگەزی بهێننە ئاراوە. بێگومان لە دەستدانی رۆمانیاو یۆنان بۆ ئیتیحادوتەرەقی زۆر گرنگ نەبوو، چونکە تورکەکان لەوێ کەمینە بوون و ئەو سەرزەمینانەش لە کەناری عوسمانی بوون نەك لە ناوەند. بەڵام پرسی ئەرمەن و کوردیان لاگرنگ بوو، چونکە سەرزەمینەکانی ئەم دووپێکهاتەیە دەکەوتنە چەقی ئیمپراتۆرییەکە و لە دەستدانیان کارەساتی لێ دەکەوتەوە.

لە ساڵی ١٩٠٢ دا یەکەم کۆنگرەی عوسمانییە ئازادیخوازەکان بەستراو بیرمەندانی تورك، ئەرمەن، عەرەب، یۆنانی و ئەلبان بەشدارییان تێداکرد. لەم کۆنگرەیەدا بڕیاردرابوو کە چاکسازییەکان جێبەجێ بکرێن و یەکسانی بهێننە ئاراوە و حکومەتێکی پارلەمانی دابمەزرێنن. رووداوەکانی دوایی ئاراستەی گۆڕانکارییەکانی گۆڕی و رەگەزپەرستی تورکە لاوەکان، رووی سوڵتان عەبدولحەمیدی سپی کرد. بێگومان ئەرمەنەکان بە تەواوەتی پشتیوانیی تورکە لاوەکانیان کرد. دواتر کاتێك زانرا تورکە لاوەکان دەیانەوێ ئیمپراتۆرییەکی تۆرانی دابمەزرێنن، ئەوجا لەگەڵ عەرەبەکان و هەندێك لە کوردەکان پەنایان بردەوە بۆ ئەوروپاییەکان و داوای چاکسازییان لێکردن.

پێشتر ئەڵمانیا ئیمتیازی هێڵی شەمەندەفەری بەرلین – بەغدای لە عوسمانی وەرگرتبوو، تورکە لاوەکان درێژەیان پێداو دەیانەویست قۆنیەو بەغدا و پاشان کەنداو - تورکیا و بەگشتی لە بەرلین تا بەغداد پێکەوە ببەستنەوە. لە ساڵی ١٩١١ دا رووسیا رایگەیاند کە لاری نییە لە جێبەجێکردنی ئەم پرۆژەیە. دواتر بریتانیا و فرەنساش هەڵوێستی هاوشێوەیان دەربڕی. دیارە ئەم وڵاتانە دەیانویست لە بەشکردنی میراتی پیاوە نەخۆشەکە (عوسمانی) هەرکامەو بەشی خۆی بەرکەوێت. لەم میانەدا هەڵوێستی بریتانیا، فرەنساو رووسیا پتر لێك نزیك دەبۆوە. دواتر هەرسێ لایەنی ناوبراو لەسەر دابەشکردنی ئاسیای بچووك پەیمانێکی نهێنییان مۆرکرد. ئەم رووداوە کاریگەریی کردە سەر پرسی گەلی ئەرمەن(١٨٦).

پێشتر ئاماژەمان بەوەکرد کە ئەرمینیا لە نێوان رووسیاو عوسمانیدا دابەشکرابوو. بێگومان ئەم دیاردەیە دەبووە هۆی ئەوەی هەردوو وڵات دوو سیاسەتی جیاوازیان هەبێت سەبارەت بە

---

(١٨٦) یوسف ابراهیم الجهمانی، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص ٣٤.

گەلی ئەرمەن. ئەرمەنەکان و پارتە سیاسییەکانیان ژێربەژێر لەگەڵ رووسەکان رێك دەکەون. ئەرمەنەکانی رووس بەشێکی زۆریان لەگەڵ سوپای رووس هاوکاریی دەکەنو لە بەرەی قەفقازدا واتە بەرەی باکووری رۆژهەڵاتی ئیمپراتۆری عوسمانی رۆڵی سەرەکی دەگێڕن. (د. ئەفراسیاو هەورامی، کورد لە ئەرشیفی رووسیاو سۆڤێتیدا، ل٢٠-٢١) . ئەرمەنەکان باش لەم راستییە گەیشتبوون و لە تەموزی ١٩١٤ کۆنگرەی ئەرزرۆمیان بەڕێوەبردو هەوڵیان دا ئەمە چارەسەر بکەن. بڕیاریاندا لە کاتی جەنگدا، ئەرمەنەکانی هەر وڵات پابەند بە وڵاتی خۆی بێت بۆ ئەوەی لە کوشتار بپارێزرێن. ئەمەش چەند هەفتەیەك بەر لە دەستپێکردنی جەنگی جیهانی یەکەم هاتە ئاراوە. تورکەکان شاندێکیان ناردە لای کۆنگرەی ئەرمەن و داوایان لێکردن لە جەنگی دژە رووسدا بەشداربن و وەکو فیدایی بچنە بەرەکانی قەفقازەوە. لە بەرامبەردا دوای شەڕ تورکەکان وادەی دەوڵەتێکی سەربەخۆیان دایە ئەرمەن. ئەمە لە بەڵێن زیاتر لە بیانوو دەچوو!

لەساڵی ١٩١٢ دا جەنگی نێوان وڵاتانی باڵکان و عوسمانی هەڵایساو عوسمانی شکستی خوارد. وڵاتە ئەوروپاییەکان بە گوێرەی بەرژەوەندی خۆیان لەم شەڕەدا بەشداربوون و لە دژی تورکیا هەڵوێستیان وەرگرت. شکستهێنانی تورکیا بووە هۆی ئەوەی جارێکی دیکە "پرسی ئەرمەن" لە نێوەندە سیاسییەکانی جیهاندا بکەوێتەوە ڕوو.

رووسیا لەم ساڵانەدا دەیویست پێگەی خۆی لە رۆژهەڵات بەهێزبکات، بۆیە خۆی کردە پشتیوانی ئەرمەنان و لەجونی ١٩١٣ دا بەرنامەیەکی پێشکەش کرد کە شەش ویلایەتی ئەرمەن نشینی ئەرزرۆم، وان، بتلیس، دیاربەکر، خارپوت و سیواس بخرێنە سەر یەك و بەڕێوەبردنیشی بدرێتە دەست ژەنەراڵ یاخود پارێزگارێکی مەسیحی کە لە لایەن تورکیاو بە پشتیوانی وڵاتانی ئەوروپایی هەڵبژێردرێت. تورکیاو پشتیوانەکەی واتە ئەڵمانیا بە توندی ئەم پێشنیارەیان رەتکردەوە. ئەڵمانیا دەیویست تورکیای هاوپەیمانی بپارێزێ، بۆیە دژایەتیی مافی ئەرمەنەکانی دەکرد.

سەرەنجام لە رۆژی ٢٦ی جانیوەری ١٩١٤ دوای گفتوگۆیەکی چڕوپڕ لە نێوان رووسیا و تورکیا رێککەوتنامەیەك ئیمزاکرا بۆ ئەوەی رەوشی ئەرمەنەکان چاك بکرێت و هەندێك گۆڕانی ئیداری – کۆمەڵایەتیی بێنە ئاراوە بۆ ئەوەی مافەکانی ئەرمەن دابین بکرێن. بەڵام لە هاوینی ١٩١٤ دا جەنگی یەکەمی جیهانی هەڵگیرساو تورکیا ئەم پەیمانەی هەڵوەشاندەوە

و هەر لە رۆژە سەرەتاییەکانی ئەم جەنگەوە تورکە لاوەکان بەرنامەی کوشتاری بە کۆمەڵی ئەرمەنییان ئامادەکرد[١٨٧].

♦ جینۆسایدی خەڵکی ئەرمینیای رۆژئاوا (١٩١٤-١٩١٦):

ساڵی یەکەمی جەنگی یەکەمی جیهانی گەلی ئەرمەن گەورەترین تراژیدیای مرۆیی بە خۆیەوە بینی و گۆڕانکارییەکی گەورە لە ژیانی ئەم گەلەدا هاتەکایەوە. لەم ساڵانەدا گەلی ئەرمەن رووبەڕووی پرۆسەی پاکتاوی رەگەزی بۆوە و کۆمەڵکوژییەکی لەسەر پەیڕەوکرا کە مرۆڤایەتی کەمتر وێنەی بە خۆیەوە دیوە. چەند هەفتەیەك بەر لە شەڕ گرووپی تاشناکسوتیونی ئەرمەن (فیدراسیۆنی شۆڕشگێڕی گەلی ئەرمەن) لە ئەرزرۆم کۆنگرەی خۆی بەست. لەو کۆنگرەیەدا تاوتوێی حاڵەتی بەر لە شەڕیان کرد و بە پێی بارودۆخی شەڕ پێگەو هەڵوێستی گەلی ئەرمەنییان هەڵسەنگاند. رووسەکان ئومێدیان دابوو بە هەندێك لە ئەرمەنەکان کە دوای شەڕ یارمەتی ئەرمەنەکان دەدەن بۆ پێکەوەنانی دەوڵەتی سەربەخۆی ئەرمینیا. (ئەفراسیاو هەورامی، کورد لە ئەرشیفی رووسیاو سۆڤیێتیدا ل١٨-٤٠). هەندێکی دیکەشیان هێشتا چاوەڕوانی دەرەنجامەکانیان دەکرد و نیگەران بوون لەوەی رووبەڕووی کوشتاری بە کۆمەڵ ببنەوە[١٨٨]. لەم سەروبەندەدا ژۆن-تورکەکان داوایان لە تاشناك کرد کە یارمەتی ئۆردووی تورك بدەن و بانگەواز بکەن بۆ ئەرمەنەکان کە لە بەرەی قەفقازدا راپەڕنو پشتیوانی لە ئۆردووی تورك بکەن. بەڵام گرووپی تاشناکسوتیون ئەم داوایەی ژۆن = تورکەکانی رەتکردەوە. دیارە سەرانی ئیتیحادو تەرەقی خۆیان لە بیانوو دەگەڕان و ئەم هەڵوێستەی تاشناك و سەرانی ئەرمەن پەڵپ و بەهانەی پێ خۆشکردن.

هاوکات لە بەرەی قەفقاز هەندێك لە ئەرمەنەکان لە ئۆردووی رووسدا پۆستی بالایان وەرگرتبوو سوپاسالاری ئۆردووی رووس بوون. ئەرمەنەکانی بەری قەفقازیش ئومێدێکی زۆریان بە ئۆردووی رووس هەبوو هێزە ئەرمەنەکانی سەر بە سوپای رووس رۆڵی چالاکانەیان لە شەڕەکانی بەرەی قەفقازدا دەگێڕا. ئەمانە ناوچەکانیان دەناسی.

---

[١٨٧] نوری زاده، احمد، تاریخ و فرهنگ ارمنستان، نشر چشمه،تهران ١٣٧٦، ص٨٨.

[١٨٨] د. الکساندر پادماگریان، گیو اقاسی، تاریخ سیاسی واجتماعی ارامنه، انتشارات فرهنگی پاد، تهران ١٣٥٢.

هەروەها لەم شەڕانەدا دەستێکی بالاّیان هەبوو لە کوشتاری کوردەکان و چۆلّکردنی ناوچە کوردنشینەکاندا. ئەمە وای لە سەرانی ئیتیحادو تەرەقی گەیاندبوو، گۆیا ئەرمەن پشتگیری سوپای رووس دەکەن. لەسەروبەندی جەنگی یەکەمی جیهانی رووسەکان بەیاننامەیەکیان بلاّوکردەوە و تێیدا داوایان لەگەلی ئەرمەن کردبوو کە لە دژی ئۆردووی تورك راپەڕن و پشتیوانی لە سوپای رووس بکەن[١٨٩]. لەم بەیانەدا رووسەکان بەڵێنی دەوڵەتێکی سەربەخۆیان بە ئەرمەن دابوو. ئەمەو ژۆن-تورکەکانیش ئەو دەمەی داوایان لە تاشناك کرد لە بەرەی قەفقاز لە دژی رووس بجەنگن، بەڵێنیان دابوو دوای جەنگ، مافە نەتەوەییەکانی گەلی ئەرمەن دەستەبەر بکەن. هەردوولا دەیانەویست گەلی ئەرمەن لە جەنگدا بە لای خۆیاندا راکێشن. دیارە لێرەدا خودی رابەرانی سیاسی ئەرمەنیش خواست و بەرژەوەندی جیاواز و تایبەت بە خۆیان هەبوو، بەلاّم هاتنی رووسەکان زیاتر ئومێدەواری کردن.

دوای جەنگەکانی بالّکان ولاّتە ئەوروپاییەکان (رووسیا، ئینگلتەرە و فەرەنسا) پرۆژەیەکیان دابوو بە تورکیا بۆ ئەوەی لەمەڕ پرسی ئەرمەن چاکسازی بکات لە ترابزۆن و ٦ ویلایەتەکەی وان، دیاربەکر، بتلیس، ئەرزرۆم، سیواس و خارپوت، دوو هەرێمی ئیداری ئەرمەن نشین دروست بکات کە ئوتۆنۆم بن و لە لایەن ئەوروپاییەکانەوە پشتیوانی بکرێت. ئامادەکارییەکان کران و تورکیاش بەڵێنی ئەم چاکسازییەیدا بەلاّم وا پێدەچوو دانوستانەکان پتر بۆ وەدەستهێنانی کات بێ تاکو چاکسازی.

لە هاوینی ١٩١٤ دا ئاگری جەنگی یەکەمی جیهانی هەلاّیساو رەوتی چاکسازی گۆڕی و نائومێدییەکی زۆری لای سەرکردەکانی ئەرمەن دروستکرد. ئەرمەنەکان لەم جەنگە دەترسان و بۆیان گرنگ بوو تورکیا لایەنی کام بەرە دەگرێت. پاشان سیناریۆی پاش جەنگیش بۆ ئەوان گرنگ بوو. نەیاندەزانی کێ سەردەکەوێ و پێویستە ئەرمەن لایەنی کام لا بگرێت هەتاوەکو بەرژەوەندییە نەتەوەییەکانی دەستەبەر ببێت. لە ئۆگۆستی

---

[١٨٩] هەمان سەرچاوەو ارنولد توین بی، کشتاریك ملت، ترجمەی محمد فاضل ملك نیا، انتشارات پرسش، اصفهان ١٣٧٤. لەگەلّ (د. ئەفراسیاو هەورامی، کورد لە ئەرشیفی روسیاو سۆڤێتیدا، دەزگای موکریانی، هەولێر ٢٠٠٧، ل٢٠-٤٠

١٩١٤ دا عوسمانی ژێربەژێر لەگەڵ ئەڵمانیا ڕێککەوت و پەیمانی مۆرکرد. تورکە لاوەکان ئومێدی ئەوەیان هەبوو بە هاریکاریی ئەڵمانیای زلهێز بتوانن خەونی تۆرانیزم بەدی بهێنن کە لە تورکیاوە دەستی پێدەکرد و قەفقازی دەگرتەوە و دەگەیشتە ئاسیای ناوەڕاست. لەم کاتەدا ئەنوەرپاشا وەزیری جەنگ، تەلعەت پاشا وەزیری ناوخۆ و جەمال پاشا سوپاسالاری قوستەنتەنییە، پێکەوە سێکوچکەی دەسەڵاتی ئیتیحادو تەرەقییان پێکهێنابوو. لە شەوی ٢٤/٢٣ ی ئێپریلی ١٩١٤ حکومەتی عوسمانی پیاوانی ئاینی و ڕووناکبیر و بیرمەندانی ئەرمەنی ڕەشبگیر کرد و ڕایگواستنەوە بۆ ئەنادۆڵی ناوەڕاست و لە ناوەڕاستی بیابان لە سوڵتانیە کۆیکردنەوە. پاشان لە مانگی مایۆی هەمان ساڵ تێکڕای کوشتن. تەلعەت پاشای وەزیری ناوخۆ ڕایگەیاند کە متمانە بە ئەرمەن ناکرێ و لەوانەیە یارمەتی ئۆردووی دوژمن بدەن و لە پشتەوە خەنجەرمان لێدەن. ئەمانە لە وڵاتێکدا دەژین کە لە بەردەم تەقینەوەی قەومی و ئاژاوەی تایفیدایە. بۆیە فەرمانیدا بە ڕاگواستنەوەی ئەرمەن لە زێدو نیشتمانیان بەرەو بیابانەکانی سوریا و دەشتەکانی میزۆپۆتامیا و بەرەو حەلەب و دێرەزۆر ڕاپێچی کردن[١٩٠]. ئەنوەرپاشا لە وەڵامی د. جۆهانس لیسیۆسی ئەڵمانیدا کە هەوڵی ناوبژیوانی دەداو دەیویست سەرکردەکانی تورکیا لە کوشتارو ڕاگواستنەوەی ئەرمەن پەشیمان بکاتەوە گوتی: "لەوەتی من و هاوەڵەکانم حوکممان بە دەستەوە گرتووە، چیمان لە دەست هاتووە کردوومانە بۆ ئەوەی ئەرمەن مافەکانیان وەربگرن. ئێمە دەمانەوێ دادگەری ڕەها پیادەبکەین. بە داخەوە هاوڕێیانی ئەرمەنت لێمان یاخی بوون و دوژمنایەتییان کردین. سەرەتا بەڵێنیاندا کە ڕاستگۆبن لەگەڵمان، کەچی بەشەو و ڕۆژ پەیمانەکەی خۆیان شکاند. چەندی هەوڵماندا نەکرا. گوتمان گەلی تورک باڵادەستە و کەس ناتوانێ هیچی پێبکات، وانییە؟ کە جەنگ دەستی پێکرد، دەستیان بە خیانەت کرد، لە ئوردو ڕایانکرد پاشان بە ڕەسمی یاخی بوونی خۆیان ڕاگەیاند. ئێمەش ناچاربووین پێش بەم تاوانانە بگرین و ئیجرائاتی پێویست بکەین"[١٩١].

---

[١٩٠] یوسف ابراهیم الجهمانی، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص٣٦ و ارنولد توین بی، کشتاریك ملت، ترجمەی محمد فاضل ملك نیا، انتشارات پرسش، اصفهان ١٣٧٤، ص ٢٠-٥٩-٦٠.

[١٩١] هەمان سەرچاوە ل ٣٨.

د. لیسیۆس لێیدەپرسێ:
ئایا دڵنیایت خیانەتیان کردووە؟ سەرکوتی خیانەت دیاردەیەکی یاساییە؟.. پاشان پێی دەڵێ ئیمپراتۆریای عوسمانی بێ ئەرمەن لە رووی ئابورییەوە تێکدەچێ، چونکە هەموو ئابووری و پیشەوەری و هەناردەکاری ٩٠٪ی بە دەست ئەرمەنە. ئەرمەن لە ئەوروپا چەندین کۆمپانیاو کارخانەیان هەیەو خێروبێریان بۆتان دەبێت و کشتوکاڵی تورکیا مۆدێرن دەکەن..
ئەنوەرپاشا بە گوێیدا ناچێ و پلانەکەی خۆی دەباتە سەرو هەوڵ دەدا تۆوی گەلی ئەرمەن لە تورکیا ببڕێتەوە. ئەم پلانە لە لایەن ئەنوەر پاشا، تەلعەت پاشا، جەمال پاشا، د. نازم پاشاو د. بەهائەدین پاشاو عەزیز بەگ و عاتف رەزا بەگەوە کە هەموویان سەرکردەی ئیتیحادو تەرەقی بوون، رێکخراو ئاوا پۆلێن کرابوو[١٩٢]:
١-گواستنەوەی لاوانی ئەرمەن لە شارو گوندەکانیان و بردنیان بۆ ئۆردووگاکانی کار و دروستکردنی هێڵی شەمەندەفەرو جادەسازی.. بۆ ئەوەی لە زێدیان دووربخرێنەوە.
٢-پەلاماردانی ناوچە ئەرمەن نشینەکان و بێ چەك کردنی پیاوانیان.
٣-راگواستنەوەی کەسانی گومانباریان و ئەوانەی خراپەکارن لە ناوچەکە بۆ شوێنی دیکە.
٤-رەشبگیری نوخبەی رووناکبیر و بیرمەندی ئەرمەن و سەرنگۆن کردنیان بە نهێنی لە لایەن "رێکخستنی تایبەتەوە" کە لەو زیندانییە تاوانبارانە پێکدەهات کە حکومەت بەریدابوون. بۆ نموونە دوو نایبی ئەرمەن گریگۆر زوهراب و وارتاکیس بە دەستی تاوانبارێکی ناسراو (ئەحمەد سەری) کوژران کە پێشتر زەکی پاشای کوشتبوو بێ تۆڵەو قەرەبوو بەریاندابوو.
٥-کوشتنی ئەولاوە ئەرمەنییانەی توانای چەك هەڵگرتنیان هەبوو برابوونە ریزەکانی ئۆردووەوە.
٦-کۆچی زۆرەملێی پیران و پەککەوتووان و ژنان و منداڵان و دواتر کوشتنیان لە چەم و دەریاچەو دەشتەکاندا.. دواتر ناوی ئەم کوشتارەیان نابوو "رێگەی بەرەو جەهەننەم".!

---

[١٩٢] یوسف ابراهیم الجهمانی، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص ٣٨.

٧-تالانكردنی ئەو ماڵ و داراییانەی ئەرمەنان کە دوای راگواستنیان لێیان بەجێ دەمان وپاشان کاولکردن و سووتاندنی خانووەکانیان.
٨-داگیرکردنی موڵکی ئەرمەنەکان بە پێی یاسایەکی تایبەتی حکومی کە ناویان لێنابوو "ئەملاکی مەتروکە".
٩-فەوتاندن و سڕینەوەی شوێنەوارە مێژووییەکانی شارستانی ئەرمەن و گۆڕینی ناوی شوێن و شارو گوندەکان.. بۆ ئەوەی بە هیچ جۆرێك مۆرکی گەلی ئەرمەنییان پێوە نەمێنێ و بەم جۆرەش شوێنەوارە مێژوویی و شارستانییەکانی ئەرمەن لە رەگ و ریشەوە هەڵبکەنرێن[193]..

وەزارەتی ناوخۆ ئەم پلانەی جێبەجێکرد. سەرەتا لە هەموو گوندو شارە ئەرمەنییەکاندا خەڵکیان بانگکرد بۆ دارولحکومە. پاشان رامالیان دان و کۆمەڵ - کۆمەڵ دەسگیریان کردن. ئەم خەڵکە ئاگایان لە هیچ نەبوو لە زیندانەکان کۆکرانەوە. پاشان لەوێوە دەستە - دەستە لێکیان بڕکردن و ئەوجا بە کۆمەڵ رایاندان بەرەو بیابانەکانی سوریا و عێراق. بەرەو بەغدادو موسڵ دایانماڵین. پیاوەکانیان بە گوریس پێکەوە بەستەوە و بێ نان و ئاو بە بیابانەکاندا رایاندەکێشان. دوای ئەوە دەستە دەستە لە بیابانەکاندا دەیانکوشتن. ئیتیحادو تەرەقی دەمارگرژی موسڵمانەکانی بەکارهێنا، لە کاتێکدا موسڵمانەکان ئەم کردارەیان پەسند نەکرد و مەرامی ئیتیحادییەکان تەنها دەمارگرژی رەگەزی بوو. ئیتیحادییەکان بۆ کۆکردنەوەی ئەرمەنەکان کەڵکیان لە تاوانبارو رێگرە بەردراوەکان وەرگرت. پیاوان و لاوەکانیان بە ناوی بانگهێشتی سەربازی کۆکردەوە. ئەوجا ژنان و بەساڵاچوانیان لێ جیاکردنەوە. دواتر لەم لاو لەولا پێیان گوترا تاقە رێگای دەربازبوونتان دەستبەرداربوونی دینەکەتانە. گەلێك لە پیاوان بۆ رزگارکردنی خێزانەکانیان ئاینی خۆیان گۆڕی.
هەندێك لە منداڵانی ئەرمەنییان سپاردە خێزانە تورکەکان و دابەشیان کردن. سەرچاوەکان دەگێڕنەوە ئەندامێکی ئیتیحادو تەرەقی ١٠ کچی تازەپێگەیشتوی ئەرمەنی نارد بۆ خانەیەکی فەساد لە ئەستەنبوڵ (توین بی ص٣٣). بە پێی

[193] یوسف ابراهیم الجهمانی، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص ٣٩. لەگەڵ (ارنولد توین بی، کشتاریك ملت، ترجمەی محمد ملك فاضل نیا، انتشارات پرسش، اصفهان ١٣٧٤، ص٣١).

تەلەگرامێك كە بۆ بۆخارستیان ناردوە دەڵێن چوار شەمەندەفەریان پڕكردووە لە منداڵی هەتیو و دواتر دابەشیانكردوون (توین بی ص٣٣). لە گوندی گەبەن، لە كاتێكدا ژنان لە تەشتەكانیاندا جلیان دەشوشت، یەكسەر پەلاماری گوندەكە دەدەن و ناهێڵن كەس هیچ هەڵبگرێت و هەموویان دەدەنە بەر (توین بی ص٤٠).

لە كاروانەكاندا ژنان منداڵە ساواكانیان فڕێدەدا (توین بی ص٤٠). لە ڕێگاكاندا هەندێك لە كوردان كاروانەكانیان رووت دەكردەوە (توین بی ٥٥). ٤٥٠٠ ئەرمەنییان ناردە سەری كانی (راس العین). لە مەرزەوە ٢٠٠٠یان ناردە دیاربەكر، بتلیس و ماردین و موسڵ. ١٥ هەزاریان بەرەو دێرەزۆر بەرێكرد. (توین بی ص٦٠). لە زۆنگاوەكانی حەلەبدا ئۆردووگایەكیان بۆ كردنەوە. دواتر لە دەوروبەری دێرەزۆردا كۆچەرە عەرەبەكان كاروانەكانیان تالانكرد. (توین بی ص٦٢). توركان دێری دیموتیكایان داگیركرد. دوو هەفتە مۆڵەتیان دایە ئەرمەنەكانی مالگاراو توركی سربیایان تێدا جێگیر كرد. (توین بی ص٦٢).

لە كۆكردنەوەی ژنان و منداڵاندا پێیان دەگوتن ئەگەر دوابكەون و نەیەنە ناو كاروانەكانەوە ئەوا دووچاری چارەنووسی پیاوەكانیان دەبنەوە. خۆ ئەگەر نەشكوژرێن ئەوا لە برسان دەمرن. سەرچاوەكان دەڵێن كاروانەكان نزیكەی ٢٠٠-٣٠٠ كاروان دەبوونو كاتێك بە گوندە تورك نشینەكاندا دەربازیان دەكردن، گوندنشینەكان پەلاماریان دەدان و بێڕێزییان پێ دەكردن. ئەوانەی لە كاروانەكان جێدەمان، لە پردەكان فڕێیان دەدانە خوارەوە یاخود لە كێڵگەكاندا دەیانكوشتن. سەرچاوەكان دەڵێن گەلێكیان سووتاندن و پاشان خستیاننە ناو چەمی فوراتەوە.

شاری حەلەب خاڵی پێكگەیشتنی هەموو كاراوانەكان بووە. پاشان لەوێوە دابەشكران بۆ ناوچەكانی دەوروبەری وەكو دێرەزۆر و رەقە. بەم جۆرە ئەرمینیای رۆژئاوا لە ئەرمەن بەتاڵكرا[١٩٤]. كیلیكیە یەكەم شوێن بوو كە بەم دەردە برا. توركە لاوەكان لەماوەی ٦ هەفتەدا ئەرمەنەكانی ئەنادۆڵیان راگواست. ناوچەكانی بتلیس، موش، ساسۆن رانەگوێزرانەوە بەڵكو بە كۆمەڵ لە ناوبران. لە ناوچەكانی باكووری رۆژئاواش لە ڕێگەكاندا ژنان و منداڵە دوورخراوەكانیان تێكڕا قڕكرد. سەرەڕای ئەم تاوانە گەورە

---

[١٩٤] یوسف ابراهیم الجهمانی، تركیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص ٣٩.

و مرۆییەی رووبەڕووی ئەرمەن کرایەوە، دیسان لە گەلێك شوێندا توانییان بەرەنگاری تورکەکان ببنەوە:

یەکەم: لە ناوچەی قەرەحەسار گەنجەکان یەك مانگی رێك خۆڕاگرییان نواند و گەلێکیان بە چالاکی خۆکوژی وەلاّمی تورکەکانیان دایەوە. (تەموز-یۆلیۆی ١٩١٥). کەس لەم شەڕگەیە رزگاری نەبوو، چەند ژن و منداڵێکی لێ دەرچێت. گەلێك لە کچان خۆیان ژەهراوی کرد، لە پرد خۆیان هەڵداشت و خۆیان کوشت بۆ ئەوەی نەکەونە دەست تورکە موسڵمانەکان.

دووەم: خۆڕاگریی ئورفا چوار مانگی خایاند (تا سێپتەمبەری ١٩١٥). لێرە لەبەرئەوەی لە سنووری سوریا نزیك بوو هەزاران ئەرمەن خۆیان رزگارکرد و پەنایان بردە دێرەزۆر و رەقە.

سێیەم: لە جەبەل موسای سویدا لە نزیك ئەنتاکیە، بەرخۆدان چل رۆژی خایاند. ٥ هەزار کەس خۆیان رزگار کرد. ئەم بەرخۆدانە ویژدانی نووسەری بەناوبانگ فرانزڤێرفەلی تەکاندا کە دواتر کتێبی "چل رۆژ لە جەبەل موسا"ی نووسی و ئەم بەرخۆدانە دەگێڕێتەوە.

چوارەم: لە شاری وان بەرخۆدان لە هەلومەرجێکی باشتر بەڕێوەچوو. هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی ئەم شارە لە سنوورەکانی ئەرمینیای رۆژهەلاّت نزیکبوو. سوپای رووس و هێزە خۆبەخشەکانی ئەرمەن بەپەلە بەرەنگاری هێزەکانی خەلیل پاشا بوونەوە کە دەیەویست خۆی بگەیەنێتە هێزەکانی جەودەت بەگ کە لەناو شاری وان گەمارۆ درابوون. لەم شارەدا جەنگێکی توندوتیژ و خوێناوی قەوما. هێزە خۆبەخشەکانی ئەرمەن بە سەرکردەیی فیدایی ئەنترانیك، توانییان گەمارۆی تورکەکان تێکبشکێنن و پاشان لەم رێگەیەوە نزیکەی ١٦٠ هەزار ئەرمەن خۆیان رزگار کردو کشانەوە بۆ کەرتی رۆژهەلاّتی ئەرمینیا.

پێنجەم: هێزە خۆبەخشە ئەرمەنەکانی قەفقاز خۆیان گرتەوە و دواتر هەزاران کۆچبەریشیان لەگەڵ کەوت. ئەمانە دەستیان بە چالاکی تۆڵەسێنانە کردو زەبری کاریگەریان لە هێزەکانی تورك وەشاندو لە ناوچەکانی ئەرمینیای رۆژهەلاّت بالاّدەست بوون و گیانی هەزاران ئەرمەنییان رزگارکرد.

شەشـەم: لـە فەلەسـتین "کەتیبـەی ئەرمـەن" پێکهـات و لەگـەڵ گرووپـە چـەکدارە عەرەبیەکانی ژەنەراڵ ئەلنبی بەشدارییان کرد لـە جـەنگی بـەناوبانگی ئەلعەرعـەرەی باکووری فەلەستین لە دژی تـورك و ئەڵمانـەکان کـە جـەمال پاشـاو کۆلـۆنێلی ئـەڵمانی "کەرس کرسنشتین" سەرکردایەتییان دەکرد. کەتیبـەی ئەرمـەن قارەمانـەتی بێوێنـەی نواند. مێژوونووسی کۆچکردو یوسف ئیبراهیم یەزبەك ئەم رووداوە دەگێڕێتەوە[(١٩٥)].

لەسـەروبەندی شۆرشـی ئۆکتۆبـەری ١٩١٧ دا سـوپاکانی قەیـسەر بـۆ دامرکاندنـەوەی شۆرشی بەلشەڤیەکان کشانەوە بۆ ناوخۆی رووسیا. ئەمە بووە هـۆی ئـەوەی ئـەرمینیا بـێ پـشتیوان بمێنـێ. پاشـان کاتێـك بەلـشەڤیەکان حوکمیـان بەدەسـتەوە گـرت، کۆمیـسیاریای گـەلی سـۆڤیەت بـەیانێکی دەرکـرد و تێیـدا دانـی بـە مـافی چـارەی خۆنووسینی گەلان ناو لەناویشیاندا مافەکانی گەلی ئەرمەنیـشی بـە رەسمی ناسـی بـە دامەزراندنی دەوڵەتیشەوە.

لـە ١١ی یـەنایری ١٩١٨ دا حکومـەتی سـۆڤیەتی بڕیـارێکی دەرکـرد سـەبارەت بـە ئەرمینیای تورکیا. لەم بەیانەدا پشتیوانی خۆی بۆ ئەرمەنەکان دەربڕی و داوای مافـە نەتەوەییەکانی ئەرمەنی کرد. ئەنجومەنی کۆمیـساریای سـۆڤیەتی بـۆ گـەرەنتییکردنی سەربەخۆیی ئەرمەنەکان ئەم بەندانەی پەسەند کرد:

١-سوپای رووسیا دەبـێ لـە سـنوورەکانی ئـەرمینیا بکـشێتەوە و سـوپای میلیـشیای ئەرمەن پێکەوە بنرێت.

٢-دەبێ تێکڕای ئاوارەو پەنابەرانی ئەرمەنی تورکیا بگەڕێنەوە بۆ زێدی خۆیان.

٣-دەبـێ ئـەو ئەرمەنانـەی لـە کـاتی جەنگدا لـە لایـەن تورکەکانـەوە دەرکـراون، بـێ گیروگرفت بگەڕێنەوە بۆ شوێنەکانی خۆیان.

٤-پێویستە لە رێگەی هەڵبژاردنەوە حکومەتێکی کاتی گەلی ئەرمەن دابمەزرێت.

رووسە شۆڕشگێڕەکان لەم بەڵگەنامەیەدا دانیان بە دەوڵەتی سـەربەخۆی ئەرمەنـدا نـا. بەڵام دواتر کاتێك سوپاکانیان کێشایەوە، بە کردەوە ئەرمینیای رۆژئاوایان تەسـلیم بـە سوپای تورك کرد.

(١٩٥) یوسف ابراهیم الجهمانی، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص ٤٢.

له٣ی مارسی ١٩١٨ سۆڤیەت پەیمانی بریست لیستۆڤسکی لەگەڵ ئەڵمانیا مۆرکرد. لەم پەیمانەدا رووسەکان لە توێی ئەم مادەیەدا بەڵگەنامەکەی پێشوویان هەڵوەشاندەوە:
"رووسیا دەستبەجێ هێزەکانی لە ویلایەتەکانی رۆژهەڵاتی تورکیا و ئەنادۆل دەکێشێتەوە و پارێزگاکان دەسپێرێتەوە بە تورکیا بە تایبەت پارێزگاکانی ئاردەهان، قارس و باتوم". بەم جۆرە تورکیا توانی ئەو ویلایەتانە بگێرێتەوە ژێر قەڵەمڕەوی خۆی کە لە پەیمانی ستان ستیفانۆ (١٨٧٨) لە دەستیدابوون[١٩٦].
لەم کاتە ناسکەدا هێزە ئەرمەنە خۆبەخشەکان و ئەوانەشی بەشێك بوون لە سوپای رووسیا، ناچاربوون بە تەنیاو بێ پشتیوان بەرەنگاری داگیرکەرانی تورك ببنەوە و زیاتر له٨ مانگ خۆڕاگریی بکەن. ئەم هێزانە بەپیر بانگەوازی فەرماندەی ناسراوی ئەرمەن "نازار"ەوە چوون کە بانگی هەڵدا:
"ئەگەر نەیسەلمێنن کە ئێمە میللەتێکین دەتوانین بەرگری لە ولاتەکەمان بکەین و شەرەف و ئازادیمان بپارێزین، ئەوا دەبێ دەمودەست بۆ جیهانی دەربخەین کە ئێمە خەلکێکین شایستەی ژیان نین".
بە کردەوە هێزەکانی ئەرمەن توانییان لە مایۆی ١٩١٨ دا لەشکری تورك بشکێنن و پاشان سەربەخۆیی ئەرمینیا رابگەیەنن و ناوی بنێن "کۆماری ئەرمینیا". دوابەدوای ئەوە ئەنجومەنی نیشتمانی ئەرمەن شاندێکی نارد بۆ بەشداربوون لە گفتوگۆی ئاشتی لەگەڵ تورکەکان کە لە شاری باتۆم بەڕێوە دەچوو. پەیمانی باتۆم له٤ی یۆنیۆی ١٩١٨ دا لە نێوان کۆماری ئەرمینیا و عوسمانیدا مۆرکرا و تێیدا عوسمانی دانی بە سەربەخۆیی ئەرمینیادا ناو لە مادەی ٢ی ئەم پەیمانەشدا سنوورەکانی ئەرمینیای ئاوا دەستنیشانکرد:
"ئاردەهان، ئوچمیادزین، ئەلکساندر پۆل، نەخجەوان".
هێشتا چەند مانگێك بەسەر مۆرکردنی پەیمانی باتۆمدا تێنەپەڕیبوو کە سوپای تورك لەبەر ئەو شکستانەی لە هاوپەیمانان خواردبووی، لە ١٥ی یۆنیۆی ١٩١٨دا پەیمانەکەی پێشێلکرد و باکۆی داگیرکرد. بەلاّم لەبەر ئەوەی لە پەیمانی مۆدرۆس (ئۆکتۆبەری ١٩١٨) ئەڵمانیا و تورکیا رێککەوتنی هودنەیان لەگەڵ هاوپەیمانان ئیمزاکردبوو،

---

[١٩٦] یوسف ابراهیم الجهمانی، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص ٤٣.

هێزەکانی کۆماری ئەرمینیا دژە هێرشیان دەستپێکرد و ئالکساندەرپۆل، قارس و ئاردەهانیان لە تورکەکان وەرگرتەوە و خستیانەوە سەر قەڵەمڕەوی کۆمارەکەیان. لە ٢٠ی یەنایری ١٩٢٠ دا کۆماری ئەرمینیا وەك "ئەمری واقع" ئیعترافی پێکرا. لە مانگی ئۆگۆستیشدا ئەم ئیعترافە رووخساری رەسمی پێبەخشرا(١٩٧).

لە ١٠ی ئۆگستی ١٩٢٠ دا و لە پەیمانی سیڤەر تورکیا لە مادەی ٨٨دا دانی بە سەربەخۆیی ئەرمینیادا نا. لەم سەروبەندەدا سەرۆك ویلسۆن هەوڵیدا کە لایەنەکانی کێشەکە (ئەرمنیا، تورکیاو ئەوانی تر) رێك بخات و پەیمانی ئاشتەواییان پێ ئیمزابکات و سنوورەکانی ئەرمینیاش دیاری بکات. بێگومان پەیمانی سیڤەر بوو بەهۆی ئەوەی کە ئەرمەن تا ئەمڕۆ بىن بە خاوەن دەوڵەتی سەربەخۆ. بەڵام بە سەرهەڵدانی کەمالییەکان لە تورکیا رەوشەکە گۆڕانی بەسەرداهات. سوپای تورکیای کەمالی پەلاماری ئاردەهان، قارس و ئالکساندەرپۆلی داو داگیری کردنەوە. ئەو لایەنانەشی پەیمانی سیڤەریان ئیمزاکردبوو، بەرامبەر بەم پێشێلکارییە متەقیان لە دەم دەرنەهات. ئەم رەوشەش وای لە کۆماری ئەرمینیا کرد کە لە ٢ی دیسەمبەری ١٩٢٠ دا پەیمانی ئالکساندەرپۆل ئیمزا بکات و چاو لە ناوچە داگیرکراوەکانی بپۆشێت. بێگومان مۆرکردنی پەیمانی ئەلکساندەرپۆل دەرئەنجامی شکستی ئەرمەنەکان بوو لە بەرامبەر تورکەکاندا.. ئەرمەنەکان چاویان لە رووسەکان بوو کە فریایان بکەون، بەڵام نەیاندەزانی کە رووسەکان ژێربەژێر لەگەڵ کەمالییەکاندا رێککەوتوون! کۆمارە سەربەخۆکەشیان تەمەنێکی وای نەبوو، چونکە بە ماوەیەکی کەم دوای ئەم پەیمانە خرایە سەر یەکێتیی سۆڤیەت.

مەینەتەکانی گەلی ئەرمەن لە ژمار نایەن، ئایا ئەم هەمووە کارەساتە دەرئەنجامی لەعنەتی مێژووە یاخود بەرئەنجامی هەڵکەوتی جیۆگرافیایە کە هەمیشە بۆتە هۆی تەماحی هێزە گەورەکان و بەردەوام گەردەلولی داگیرکەری چەشتووە؟ ئەمە هەمان ئەو دەردەیە کە گەلی کوردیش لەبەر هەڵکەوتە جوگرافییەکەی تووشی بووە. جیۆگرافیای ئەم دوو میللەتە بۆتە راڕەوی هێزە مەزنەکان و لە هەمان کاتیشدا هەمیشە گۆرەپانی

---

(١٩٧) یوسف ابراهیم الجهمانی، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص ٤٤.

ململانێی ئەم هێزانەش بووە. بۆیە مێژووی هەردوو میللەت پڕیەتی لە تراژیدیا و کارەساتی پەیدەرپەی.

جینۆسایدی گەلی ئەرمەن لە ١٩١٦ دا کۆتایی پێهات. لە ئەنجامی ئەم کارەساتە گەورەیەدا تاقە ئەرمەنێکیش لە ئەرمینیای رۆژئاوا نەمایەوە و شوێنەوارەکانی مێژوو و شارستانی ئەرمەنییان لێ سڕیەوە. بەڵام شۆڕشگێڕانی ئەرمەن درێژەیان بەپەیامەکەی خۆیاندا. شۆڕشگێڕانی ئەرمەن حوکمی کوشتنیان بۆ د. بەهائەدین شاکر پاشا دەرکرد کە رۆڵێکی گەورەی هەبوو لە کوشتاری ئەرمەنەکاندا.

لە ١٦ی یۆنیۆی ١٩٢١ دا سۆگۆمۆن تەهلیریان، تەلعەت پاشای لە بەرلین کوشت. لە ئێبریلی ١٩٢٢ دا د.شاکریش بە هەمان چارەنووس برا. لە تفلیس پایتەختی جۆرجیا لە ٢١ی یۆلیۆی ١٩٢٢ دا جەمال پاشا لە لایەن شۆڕشگێڕانی ئەرمەنەوە کوژرا.

سەرەنجام لە ١٨ی ئۆگۆستی ١٩٢٢ دا ئەنوەر پاشا لە تورکستان لە لایەن مەلکومیانی ئەرمەنەوە کوژرا. ناوبراو برووسکەی بۆ سەرکۆماری گەنجی ئەرمینیا ئەلکساندەر میانسیکیان نارد و لەو برووسکە مێژووییەیدا نووسیبوی: "ئێوارەی دوێنی هەواڵی تیرۆرکردنی ئەنوەر پاشامان پێگەیشت. بەم جۆرە ئەندامێکی دیکەی ئیتیحادو تەرەقی لەناوبرا. ئیتر کۆتایی بەو رۆحە ترسناکە هات کە رەگەزپەرستیی لە تورکیا چاند. تورکیای ئاژاوە، تورکیای ئیمپریالی و تورکیای شەرەنگێز و پۆلیس. ئا بەم جۆرە یەك لە دوای یەك تۆویان بڕایەوە: تەلعەت پاشا، د. بەهائەدین، شاکرو جەمال پاشاو پاشان ئەنوەرپاشا... ئەو ناوە خۆپەرست و خوێنڕێژانەی رابردووی نزیکی ئێمەیان دیاریکرد... ئێستاش بەوپەڕی زەبوونییەوە گۆڕبەگۆڕ دەکرێن"[١٩٨].

♦ ئامارو سەرژمێری قوربانییەکان:

ئەو دەمەی لە ٢ی ئۆکتۆبەری ١٩١٤ دا، ئیمپراتۆری عوسمانی گیرۆدەی جەنگی یەکەمی جیهانی بوو، حکومەتی عوسمانی هەندێك ئاماری لەسەر ژمارەی ئەرمەنەکانی عوسمانی بڵاوکردەوە. بۆ نموونە ئامارەکانی ئەودەمە دەریدەخەن کە ژمارەی ئەرمەن لە عوسمانی دەگاتە ١,٢٩٥,٠٠٠ کەس، ئەمە لە کاتێکدا کە

---

[١٩٨] یوسف ابراهیم الجهمانی، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص ٤٨.

سەرژمێری پاتریارکی ئەرمەنی ئورسۆدۆکس لە ئەستەنبوڵ ژمارەکە بە ٢,١٠٠,٠٠٠ دەخەملێنێ. بیانییەکان و میسیۆنەرەکانیش سەرەڕای لایەنگرییان لە ئەرمەن ژمارەیەك لە نێوان ئەم دووانەدا مەزەندە دەکەن. ئامارەکانی پاتریارکی ئەرمەن ویلایەتەکانیش دەگرێتەوە. بە گوێرەی ئەم ئامارانە نزیکەی ١,٦٠٠،٠٠٠ ئەرمەن لە خاکی مێژوویی ئەرمینیادا دەژین.

لەمانە ١,٢٠٠،٠٠٠ یان لە ویلایەتەکاندا دەژین و ٤٠٠,٠٠٠ یان لە کیلیکیە ژیان دەبەنەسەر. ئەرمەنە کۆچبەرەکانی دیکەش لە ئەنادۆل و بەشی ئەوروپایی تورکیا دەژین. بە تایبەتی لە ئەستەنبوڵ ژمارەی ئەرمەنەکان دەگاتە ١٥٠,٠٠٠ کەس. بە گشتی زۆربەی هەرە زۆری ئەرمەنەکان لە ویلایەتەکانی رۆژهەڵاتی تورکیا دەژین. لە ٨٥-٩٥٪ ی ئەم خەڵکە لە وەرزێر و بازرگانە وردەکان پێکدێن. بێگومان ئەرمەن بناغەی ئابووری کشتوکاڵ و بازرگانی و پیشەو سەنعەتی وردبوون.

لە کۆتایی ساڵی ١٩١٦ دا شاری حەلەب تەنها ٤٥٠٠٠ ئەرمەنی تێدا ژیاون کە پاشماوەی ئەرمەنە ئاوارەکانی ئەرمینیا بوون. کونسۆڵی ئەمەریکی موسڵیش رایگەیاندبوو کە ژمارەی ئەو ئەرمەنانەی لە کوشتار رزگاریان بووە و گەیشتبوونە موسڵ تەنها ٨٠٠٠٠ کەس بووە. کۆنسوڵی ئەڵمانی دیمەشقیش نووسیویەتی کە ئەرمەنە ئاوارەکانی دیمەشق ٣٠,٠٠٠ کەس بوون. ئەو رێکخراوە خێرۆمەندانەی کە لەژێر چاودێری کۆنسوڵی ئەمەریکی، ئەڵمانی و نەمساییدا هاتبوونە هانای ئەرمەنە ئاوارەکانەوە، ژمارەی ئەرمەنە راکردووەکانی مەرعەش بە ٢٠,٠٠٠ کەس لە قەڵەمدەدەن. هەزاران ئەرمەن بە شارەکانی سوریادا بلاوبوونەوە، جگە لەو ١٥٠ هەزار ئەرمەنەشی کە لە ئەستەنبوڵ مابوونەوە، لە شوێنەکانی تر ئەرمەنێکی ئەوتۆ نەماوە. ئەو ئەرمەنانەش کە رایانکرد بۆ بەری قەفقاز و رزگاریان بوو، ژمارەیان ٦٠٠,٠٠٠ کەس بووە.

بێگومان لەم راگواستن و کوشتارە ژمارەیەکی زۆر لە ئەرمەن و منداڵانی ئەرمەن لە لایەن خانەوادە کورد و تورکییەکانەوە پەنا دران. تا ئێستاش کەس نازانێت ژمارەی ئەمانە دەگاتە چەند. جگە لەوە ژمارەیەکی زۆریش وەك بێگار، کەنیزەك و نۆکەر رادەگیرێن. ژمارەی ئەمانە بە ٢٠,٠٠٠ کەس مەزەندە دەکرێت. بە پێی هەندێك لێکدانەوە لە ژمارەی ٢,١٠٠,٠٠٠ ئەرمەن عوسمانی، تەنها ٦٠٠,٠٠٠ کەسیان

رزگاریان بووە و ئەو دواشی تێداچوون. لە ویلایەتەکانی رۆژهەلاتی تورکیا ٦٠٠،٠٠٠ کەسیان کوژراون و نزیکەی ٦٠٠,٠٠٠ کەسێکیشیان لە کاروانە بە کۆمەڵەکان و لە رێگاکاندا بێ سەروشوێن کراون[١٩٩].

سەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە نزیکەی ٢٠٠,٠٠٠ ئەرمەن لە کەسایەتییاندا گۆڕانی زۆرەملی هاتۆتە ئاراوە و لەناو کوردو تورکە موسڵمانەکاندا ناچاربوون بۆ مانەوەیان ئاین و زمانی خۆیان بگۆڕن. دیارە ئەم ئامارو ئەژمارانە مەزندەوشیمانەن، چونکە کوشتار و جینۆسایدی گەلی ئەرمەن بە نهێنی کراون و بەڵگەیەکی نووسراوی ئەوتۆی لێ نەماوەتەوە.

حکومەتی تورك تەنها بە کوشتارو راگواستنی گەلی ئەرمەنەوە نەوەستا، بەڵکو هەوڵی سڕینەوە و گۆڕینی شوێنەوارو شارستانی ئەم گەلەشیدا. بە یەکجاری ناوی ئەرمینیای لە بەڵگەنامەو نەخشە رەسمییەکانی ولاتدا سڕیەوە. ئەگەر بە رێکەوتیش ناوێك لە کتێب یان بەڵگەنامەیەکدا هێنرابێ، ئەوا دەسەلاتداران بە پەلە خڕیان کردۆتەوە. ئەگەر لە نەخشەی بیانییەکانیشدا باسی ئەرمینیا کرابێ، ئەوا بە داواکاریی رەسمی نارەزایەتییان دەربڕیوە.

حکومەتی تورك لەمەش زیاتر رۆیشتووە و بە کۆمەڵێك فەرمانی رەسمی ناوی گوند، شارو چەم و چیاکانی ئەرمینیای گۆڕیوە. لە پەنجاکان و شەستەکاندا هەنگاوی وانران. بۆ نموونە رۆژنامەی رەسمی "یوناتێد ستەیتس گازەتێر" لە ساڵی ١٩٥٨ باسی ناوی هەندێك شوێن دەکات کە دەکەونە رۆژهەلاتی عەنتاب.... کەچی ئەمڕۆ هیچ نیشانەیەك لەو ناوانە لەسەر جیۆگرافیای ئەم هەرێمەدا نەماوە! بە دەربڕینێکی دیکە رژێمی تورك بەشێوازێکی ناشیرین ناوی لەسەدا (٩٢٪) ی گوندو شارەکانی ئەرمینیای گۆڕیوە. تەنها ناوی شاری گەورەی وەکو وان، بتلیس و ئەرزرۆمیان پێ نەگۆڕاوە....

ئێستا وەچە تازەکانی ئەرمەن لەو جیۆگرافیاو مێژووە دابڕاون و نایانناسنەوە!.

ئەمڕۆ لە ئەرمینیای رۆژئاوا ژمارەیەکی یەکجار کەمی لێ دەرچێ، ئەرمەنێکی ئەوتۆ نەماوەتەوە.ئەو ئەرمەنانەشی ماونەتەوە ئەمڕۆ بە زۆری لە ئەستەنبوڵ یەکانگیر بوون و سەرەڕای هەموو جۆرە کوشتن و ئازارێك درێژە بە ژیانی خۆیان دەدەن. تورکەکان

---

[١٩٩] یوسف ابراهیم الجهمانی، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص ٥٠.

لەوێ گەمارۆیان داون.. دیارە ئەرمەن لێرە مەترسی نین بۆ تورکیا، چونکە ئەستەنبوڵ شارێکی ئەرمەن نییەو ئەرمەن هیچ ئیدیعایەکی جیۆگرافیان لەسەر ئەم شارە نییە.

رژێمی تورکیا هەندێك شێوازی گرتۆتەبەر بۆ تێکدانی ژێرخانی شارستانی و مادیی ئەرمەن:

١-تێکدانی دەسانقەستی کڵێسا و دێرەکان و بینا مەدەنییەکان لە کاتی کوشتارەکاندا (١٩١٦-١٩١٥).

زۆربەی شوێنە گرنگەکان زیانیان بەرکەوت. لە ناوچەی وان و موش تۆپخانەی تورکیا لە ساڵی ١٩١٥ دا زیاتر لە ٣٠ دێی رووخاند. بە پێی گەواهیدانی د. نیکۆل تیری و د. جان میشیل تیری کە خەریکی رووپێوی مەیدانی بوون لە ساڵی ١٩٦٤ لە دەشتی موش، هەتاوەکو ویلایەتی بینگۆل هیچ شوێنەوارێك لە کڵێساو دێرەکانی ئەرمەن نەمابۆوە!.

بەپێی لێکۆڵینەوەکانی ١٩٣١، زۆربەی دێرەکانی ئەرمەن لە کاتی کوشتارەکانی ١٩١٥-١٩١٦ دا تێکرا روخێنران. هەروەها نزیکەی ٦٩١ بینای ئاینی تێکدراون. سەرچاوە مێژووییەکان ئاماژە بە هەزاران دێرو کڵێسای ئەرمەن دەکەن. لە ساڵی ١٩١٤ پاتریارکی ئەرمەن ئەستەنبوڵ لەمەڕ ژمارەی دێرو کڵێسا ئاوەدانەکانی ئەرمەن زانیاری دەداتە دەستەوە:

"لە ئەرمینیای رۆژئاوا ٢١٠ دێر و ٧٠٠ کڵێسای روهبانی و ١٦٣٩ کڵێسای ئەبرەشی لە ئارادابوون. باشترین نموونەش بۆ ئەمە دێرو کڵێساکانی شاری وان بوون".

٢-بە ئەنقەست تێکدانی نووسراوی مێژوویی و کڵێسا کۆنەکان و کەلاوە دێرینەکان بە دینامیت یاخود تۆپخانە: کڵێساکانی ئەرمەن شوێنی باش بوون بۆ مەشق و راهێنانی تۆپخانەی تورکی لەرۆژهەڵاتی تورکیا. باشترین نموونەش بۆ ئەمە: کڵێسای دیگۆرە (کە لە سەدەی چواردەو پانزدەوە مابۆوە) هەروەها دێر خەتزکونك (سەدەی ١٣) و کڵێسای سەیدەی عەدرا (لە شاری ئانی-هی سەدەی ١٣یە) و کڵێسای باکاران (سەدەی

هەفتەم) و کڵێسای پێغەمبەران (سەدەی چواردەیەم). ئەمانە بەهۆی تۆپخانەی لەشکری تورکەوە تێکدراون و کاول بوون[٢٠٠].

راپۆرتی مافی کەمینەکان لە ژمارەی ٣٢ دا ئاماژە بە ئەرمینیا دەکات (لەندەن ١٩٧٦) و دەڵێ تورکیا بەڵگەنامەو پەیمانە نێونەتەوەییەکانی سەبارەت بە کەمینەکان پێشێل دەکات و شارو شارستانییان دەشێوێنێ. لەم راپۆرتەدا هاتووە:

"شوێنەوارە تەلارسازییەکانی ئەرمەن لە رۆژهەڵاتی تورکیا لە مەترسیدان. ئێمە حکومەتە رۆژئاواییەکان و یۆنسکۆ ئاگادار دەکەینەوە کە گوشار بخەنە سەر تورکیا ئەو شوێنەوارانە نەفەوتێنێ و بیانپارێزێت. ئەگەر دامودەزگا نێونەتەوەییەکان نەکەونە خۆ ئەوا ئەم شوێنەوارە مێژووییانە تێك دەدرێن"[٢٠١].

هەواڵنامەی کتێب

---

[٢٠٠] یوسف ابراهیم الجهمانی، ترکیا و الارمن، دار حوران، دمشق ٢٠٠١، ص ٥٢.

[٢٠١] هەمان سەرچاوە ل٥٣.

قۆناغی سێیەم

بەشداریی کورد لە کوشتاری ئەرمەن و بەشداریی ئەرمەن لە کوشتاری کورددا

کوردو ئەرمەن دوو نەتەوەی دراوسێن. جیۆگرافیای ئەم دوو میللەتە لە گەلێك شوێندا تێکەڵە و ئەو شاروگوندانەی ئەرمەن بەهی خۆیانی دەزانن گەلێك کوردی تێدا ژیاوە و بە پێچەوانەشەوە ئەو شوێنانەی کوردی لێ بوون بەهەمان شێوە ئەرمەنی تێدا ژیاوە. بەشی باکووری کوردستان لە ٦٠٪ی ئەم دۆخەی تێدابووە. ئەگەر سەیری جیۆگرافیای ئەرمینیای رۆژئاوا بکەین کە ویلایەتەکانی وان، بتلیس، قارس، ئەرزرۆم، دیاربەکر، دەرسیم و خارپوت و سیواس دەگرێتەوە، ئەوا دەبێ ئەم راستییەش بزانرێ کە ئەم شارو ویلایەتانە بە زۆری کوردیان تێدا بووەو تێیدان و بەوڵاتی خۆیانی دەزانن. پێکەوە ژیانی ئەم دوو میللەتە دەگەڕێتەوە بۆ زیاتر لە ٢ هەزار ساڵ. کوردەکان لە رووی ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتییەوە بە شێوەی کۆچەری و شوانکارەیی ژیاون و کاری سەرەکیان ئاژەڵداری بووە. ئەرمەنەکان بەزۆری خەریکی کشتوکاڵ بوون و بەشێکی دیکەشیان لە شارەکان خەریکی پیشەوەری و بازرگانی بوون.

دوو رووداوی گرنگی مێژوویی لێك ترازانێکی گەورەی لە نێوان دوو میللەتەکەدا دروستکرد. ئەرمەنەکان لە ساڵی ٣٠١ دا ئاینی مەسیحییان پەسەند کرد، بەم جۆرە لە رۆژهەڵات دابڕان و بە ئاراستەی رۆژئاوادا چوون، کوردەکان بە زۆری زەردەشتی بوون و هەندێکیشیان مانەیی بوون. بەر لەوە ئەرمەن ببن بە مەسیحی، لە سەردەمی ئەشکانییاندا پێکەوە ژیانی کوردو ئەرمەن لە ئاستێکی بەرزدابوو. دوابەدوای پەسەندکردنی ئەم دینە ئەرمەنەکان و کوردەکان کە لەبەر کەوتە نێوانیان. چونکە کوردەکان هێزی سەرەکی بوون لە ئیمپراتۆریای ساسانیدا و لەو شەڕانەی پاشاکانی ساسانی رێکیان دەخست بۆ داگیرکردنەوەی ئەرمینیاو برەوپێدانی ئاینی زەردەشت، رۆڵی باڵایان هەبووە. دواتر کاتێك لە ٦٤٠ دا عەرەبەکان کوردستانیان داگیرکرد بەشێکی زۆر لە کوردەکان ئاینی ئیسلامیان پەسەند کرد. پەسەند کردنی ئاینی ئیسلام

لە لایەن کوردەکانیشەوە بووە خاڵێکی وەرچەرخان لە مێژوویاندا. لە ئیمپراتۆری عەباسیدا کوردەکان بەشدارییەکی بەرچاویان هەبوو، نەخوازە کوردەکان لە سوپاکەی ئەبوو موسلیمدا رۆڵی کاریگەریان هەبوو بۆ رووخاندنی دەوڵەتی ئومەوی.

ئەم کوردانە دواتر لە بەرەکانی رۆمدا شەڕیان دەکرد بۆ برەوسەندنی ئاینی ئیسلام. لێرەدا ئەرمەنەکان مەسیحی بوون و کوردەکان موسڵمان. بێگومان ئەرمینیای رۆژئاوا و کیلیکیە مەیدانی شەڕەکان بوو، بۆیە وا پێدەچێ جیاوازی ئاینی لەم سەردەمەدا بووبێتە سەرەتایەك بۆ ناکۆکییەکانی نێوان هەردوو میللەتەکە. لە ساڵی ١٠٧١ دا تورکمانە سەلجووقییەکان لە شەڕی مەلازگرددا رۆمییەکانیان تێکشاند و بەشێکی زۆریان لە ئەرمینیا داگیرکرد. لەم شەڕەدا کوردەکان بەشداربوون و پشتیوانییان لە سوپای سەلجووقی کرد. دوابەدوای ئەوەی ئەرمینیا داگیرکرا، کۆچەرە تورکمان و کوردەکان کوێستان و زۆزانەکانی ئەرمینیایان بەکارهێناو کردیانە لەوەڕگای ماڵاتەکانیان. بەم جۆرە لە نێوان کوردە کۆچەرە موسڵمانەکان و ئەرمەنە دینشینە مەسیحییەکاندا ناتەباییەکی قووڵ هاتە ئاراوە. بە دەربازبوونی زەمان جۆرە پێکەوە ژیانێکی ئاسایی و ئارام لە نێوانیاندا پەیدابوو. ئەم بارودۆخە تا سەدەی نۆزدەیەم درێژەی هەبوو.

لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا رەوشی ئەرمەنەکان گۆڕانی بەسەردا هات. بەهۆی جەنگەکانی نێوان عوسمانی و وڵاتانی ئەوروپایی و بە تایبەتی رووسیاوە، عوسمانی پەیتا - پەیتا شکستی دەخوارد و پاشەکشەی دەکرد. رووسەکان لە بالکان و لە قەفقاز گەلێك پێشڕەوییان کردو سەرزەمینێکی زۆریان لە عوسمانی داگیرکرد. ئەمە بووە هۆی توندبوونی رۆحی دژە مەسیحی لەناو تورکەکاندا. تاقە میللەتێك کە بە رێژەیەکی زۆری بڕوامەندی مەسیحی لەناو جەرگەی عوسمانیاندا دەژیان، گەلی ئەرمەن بوو. (ئەمە بێجگە لە ژمارەی کەمی ئاشووری و سوریانییەکان). لەم رووەوە بەپەرەسەندنی رۆحی دژە مەسیحی، ئەرمەنەکان لەناو جەرگەی ئیمپراتۆرییەکەدا بوونە ئامانج. لە لایەکی دیکەشەوە خودی ئەرمەنەکانیش بزاڤی رزگاری نیشتمانییان دەست پێکردبوو. لە گەلێك شوێن جموجۆڵ و چالاکیی رزگارییان ئەنجام دەدا. هەندێك لە سەرانی ئەرمەنیش ئومێدیان بە سوپای رووسیا بەستبوو. لە ریزەکانی ئەم سوپایەدا پۆستیان وەرگرتبوو لە دژی سوپای تورك دەجەنگان.

ئەمە وای لە تورکان کرد تالاَّوی شکستەکانیان بە ئەرمەنەکاندا بڕێژن و کەشی دژە ئەرمەن بێننە ئاراوە. لەم ڕووەوە تورکان جگە لەوەی ڕاپەڕینی زەیتون، وان، ساسۆن و ئەرزرۆمیان سەرکوتکرد، خۆیان ئامادە کرد بۆ ئەوەی بە یەکجاری ئەرمەنان قڕ بکەن. لە سەرەتای سەدەی پێشووەوە لە گەلێك سەرچاوەدا باس لەوە دەکرێت کە کوردەکان ڕۆڵیان هەبووە لە کوشتاری ئەرمەنەکاندا. ئەم بۆچوونە لە لایەن ئەرمەنەکان و ئەوروپاییەکانەوە برەوی پێ دراوە. تورکەکانیش زیاتر پەرەیان بەم ناوزڕاندنە داوە، بۆ ئەوەی تاوانەکانی خۆیان پەردەپۆش بکەن. بەم دواییە دژەبۆچوونی ئەم بۆچوونە دەرکەوتووە. د. ئەفراسیاو هەورامی کە لە رووسیا دەژی، گەلێك بەڵگەنامەی گرنگی رووسیاو سۆڤیەتی دەستکەوتوە کە تێیدا ئاماژە بە تاوانکاری ئەرمەنەکانی سوپای رووسیا دەکرێ لە دژی کوردەکانی سەرحەد.

ئەرمەنەکان لە سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمەوە کە ئەرمینیا لە لایەن رووسیای قەیسەرییەوە داگیر دەکرێت، تێکەڵ بە سوپای رووسیا دەبن. لە ساڵانی سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا لە ۲۰-۲۱ی مانگی ئەیوندا پۆلیسە ئەرمەنەکانی سوپای رووسیا زیاتر لە ۲۰۰۰ هەزار کوردی سەرحەد دەکوژن. پۆلیسە ئەرمەنەکان تەنها بۆ تۆڵە کردنەوە و سەربڕینی کوردەکان بەشداری شەڕەکان دەبن (ئەڤیرنانۆڤ ل٨٥).

کوردان دەیانەوێ هاوکاریی رووسیا بکەن، سەرکردەکانیان نامە بۆ جەنەراڵ پاسکەڤیچ دەنێرن، ناوبراو لەبەر ئەرمەنەکان وەڵامی کوردان ناداتەوە. (ئەڤیریانۆڤ ل٨٨). لە ئۆپەراسیۆنی ساڵانی ۱۸۲۸دا سوپای رووس و هێزەکانی ئەرمەن پەلاماری هەوارگەی کوردان دەدەن لەچیاکانی کلیچ، گیرۆك و کەشمیر و سەدان کورد دەسگیر دەکەن (ئەڤیریانۆڤ ل۹۰).

لەیەریڤان حوکمداری هی کوردان بوو. بەهاتنی رووس حوکمداری دەدرێتە ئەرمەن و ئەمانەش بەهەموو شێوەیەك کورد دەچەوسێننەوە (ئەڤیریانۆڤ ل ۹٦). فەرماندەی رووس یەزپالکۆڤینك هەڕەشە لە کوردان دەکات ئەرمەن ئازار نەدەن (ئەڤیریانۆڤ ل۱۱۲). دواتر پەلاماری کوردان دەدەن و ۱۱گوند، ۳۰۰ رەشماڵ و دوئاش کاول دەکەن و ئەرمەن و قازاقەکان هەموو سامانی کوردەکان تالاَّندەکەن (ئەڤیریانۆڤ ل١٤٥).

تورکان بۆ سەرکوتکردنی ڕاپەڕینی زەیتون، وان و ساسۆن کەڵکیان لەسەرۆك خێڵ و بەگە کوردەکان وەرگرت. ئەمانە بەهاوپشتی پاشاکان رۆڵێکی کارایان هەبوو

لەداپلۆساندنی بزاڤی ئەرمەنە یاخییەکاندا. بێگومان ئەو شوێنانەی باسکران لە چوارلاوە بە خێڵە کوردەکان گەمارۆ دراون. هەندێك لە کوردەکان لەگەڵ تورکمان و چەرکەزەکاندا بەشداربوون لە تێکشاندنی ئەرمەنەکاندا و دوای شکاندنیشیان ماڵ و سامانیان بە تالاّن بردن. لەو شوێنانەشی ئەرمەنەکان چۆڵیان کرد کوردەکان و تورکمانەکان داگیریان کردو تێیدا نیشتەجێبوون. بابی عالی و پاشاکان دنەی سەرۆك خێڵ و بەگە کوردەکانیان دەداو بە وروژاندنی هەستی ئاینی و پێبەخشینی تالاّنی و لەوەڕگاکان کوردە کۆچەرەکانیان دەکرد بەگژ ئەرمەنەکاندا.

دیارە گەلی کوردو ئەرمەن زیاتر لە ٢ هەزار ساڵە دراوسێن و پێکەوە ژیانێکی ئارامیان هەبووە. بە تایبەت ئاوێتەبوونی هەردوو گەلەکە لە شارو گوندەکان هاوبەشێتی جوگرافی و مێژوویی هێنابووە ئاراوە.. گوندنشینە کوردەکان لە پەنای دڕندەیی سەرۆك خێڵ و کوردە کۆچەرەکاندا لە دژی گەلی ئەرمەن، زیاتر هاودەردیان بۆ ئەرمەنەکان نواند. لەتەنیشت کوشتاری سەرۆك خێڵ و بەگە کوردەکاندا، دینشینانی کورد داڵدەی ئەرمەنەکانیان دا و لە گۆشە و کەنارەوە و بە شێوەی جۆربەجۆر بەهانایانەوە چوون. ئێستاش ڕووداوی ئەم بەپیرەوە چوونە لە لای گوندییە کوردەکان دەگێڕدرێتەوە و سەدان نموونەی زیندووی لەبەردەستان.

لەهەمان حاڵدا فیوداڵەکانی کورد کردارێکی پێچەوانەیان هەبوو و ئەوانەیان کە تێکەڵ بە ژیانی دەربار و پاشاکان بووبوون، بەشداربوون لە قڕکردنی ئەرمەنەکاندا. بێگومان کاتێك ئاماژە بەوە دەکەین کە چینی سەرەوەی کۆمەڵگەی کوردی لە کوشتاری ئەرمەندا بەشدار بووە، مانای حوکمێکی ڕەها نادات. هەر لەو سەروبەندەدا کە بەشێك لە فیۆداڵە کوردەکان شان بەشانی سوپای عوسمانی و سوپای ئیتیحادو تەرەقی بەشداری کوشتاری ئەرمەنییان دەکرد، بەشێکی دیکە لە فیوداڵەکانی کورد کە لە دژی عوسمانی و دواتر ئیتیحادو تەرەقی ڕاپەڕیبوون، لەگەڵ ڕێکخراوە ئەرمەنەکاندا پەیمانی کاری هاوبەشیان مۆر دەکرد بۆ ئەوەی لە دژی عوسمانی و ئیتیحادو تەرەقی خەبات بکەن. لە لایەکی دیکەشەوە بەشێکی زۆر لە میرو شێخ و بەگەکانی کورد شانبەشانی ڕێکخراوە ئازادیخوازەکانی ئەرمەن، لە دژی عوسمانی ڕاپەریبوون و داوای پێکەوەنانی قەوارەیەکی سەربەخۆیان دەکرد. لەبەرئەمە کاتێك باسی بەشداربوونی کورد دەکەین لە

کوشتاری ئەرمەندا، پێویستە بە شێوەیەکی میتۆدی بۆی بچین و هەردوولایەنی ئەم کێشەیە هەڵسەنگێنین.
هەروەها کاتی ئەوە هاتووە وەکو کورد لێبڕاوانە دان بەوەدا بنێین کە هەندێك کورد ڕۆڵیان هەبووە لە کوشتوبڕی ئەرمەناندا. ئەمەش دیاردەیەکی بابەتی و مێژووییەو دان پێدانانی لە شان و شکۆی کورد کەم ناکاتەوە. بەم دواییانە لێکۆڵەرەوانی کوردیش ئاوڕیان لەم پرسە داوەتەوە و هەوڵ دەدەن لە دەوری کورد بکۆڵنەوە. هەرچەند هەتا ئێستاش زۆربەی ئەو سەرچاوانەی ئاماژە بە ڕۆڵی کورد دەکەن لە کوشتاری ئەرمەندا، سەرچاوەی بیانین، بەلاّم لە ٣٠-٤٠ ساڵی رابردووەوە خودی کوردیش خەریکە ئەم دیاردەیە تاوتوێدەکەن(٢٠٣).
کوردەکان لە دوولایەنەوە بۆ ئەم بابەتە چوون. هەندێکیان دژە بۆچوونی کوشتاری ئەرمەن لە لایەن کوردیان سەلماندوە. هەندێکی دیکەشیان وەك هەندێك لە بیانییەکان دان بەوەدا دەنێن کە بەڵێ کورد لە کوشتاری ئەرمەندا دەستی هەبووە. بەم دواییە د. ئەفراسیاو هەورامی کۆمەڵێك بەڵگەنامەی خستۆتەڕوو کە دەیسەلێمنن ئەرمەنەکان لە سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمەوە تا سەرەتای سەدەی بیستەم بە هاوکاریی سوپای رووسیا دەستیان هەبووە لە کوشتارو تالاّنکردن و چۆڵکردنی ناوچە کوردنشینەکاندا.
لەئۆکتۆبەری ١٨٠٥ ژەنەراڵ مایۆر تسی تسیانۆڤ هەڵدەکوتێتە سەر گوندی موستاری و تالین و بە هاوکاریی ئەرمەنەکان تالاّنیان دەکات. ٥ هەزار مەڕوماڵاّتیان دەبات و گوندەکانیان دەسووتێنێ. دواتر گوندەکانی شاگردیان و مەلا بایەزید کاولدەکات. (ئەڤیریانۆڤ). لە ١٨٠٦ کنیاز تسی تسیانۆڤ کوردەکان سەرکوت دەکات. لە ساڵی ١٩١٥ دا دوو هەزار مەڕوماڵاّتیان بەتالاّن دەبرێت. دوای شکستی قاجار لە ١٨٢٧دا کوردەکان داوا لە گراف پاسکەڤیچ دەکەن بێنە ریزی سوپای رووسەوە. قەشەی ئەرمەن بەناوی نەرسیس ئەم داوایە تێکدەدات و رووسەکان سارد دەکاتەوە (ئەڤیریانۆڤ ل٥٨). ژەنەراڵ لیتیانت بەقسەی دەکات و لەهەرێمی یەریڤان جیاوازی لە نێوان کورد و ئەرمەندا دادەنێ.

(٢٠٣) مظهر، کمال، کردستان، مطبعة المجمع العلمی الکردی، ص١٢.

لە هەموو شوێنێك بەڕێوەبەرێتی دەدرێتە ئەرمەن (هەمان ل٥٨). نەرسیس لەبەرچاوی رووسەکان کوردەکان ناشیرین دەکات. لە ساڵی ١٨٢٨وە حوکمدارانی ئەرمەن گوشار دەخەنە سەر کوردان (ئەڤیریانۆڤ ل٦٨). رووس و ئەرمەن لە ٢٤ی مانگی دەی ١٨٢٨ دا بەهێزێکی ٤٠٠ کەسی و ٤ تۆپەوە پەلاماری گوندی کوردی سلێمان گومبەت دەدەن و تێکڕا دەیسوتێنن (ئەڤیریانۆڤ ل٧٣).

فەرماندەی رووس گراڤ پاسکەڤیچ داوا لە ئیمپراتۆری رووس دەکات کە بۆ راکێشانی کوردەکان١٠٠ هەزار چیرڤۆنی بۆ بنێرێت. دواتر ٩٦ هەزار چیرڤۆن لەم پارەیە دەدرێت بە ئەرمەنە ئاوارەکان و تەنها ٤ هەزار چیرڤۆنی دەدرێت بەکورد (ئەڤیریانۆڤ ل٧٣). لە شەڕی ئەرزرۆمدا ژەنەراڵ مایۆر سەرکیەڤ بە ئاشکرا لەسەر ئەرمەنەکان دەکاتەوە. رووس و ئەرمەن لە مارتی ١٨٢٩دا لەبایەزید، تۆپراخ قەلعەودیادین کوردان دەکوژن و ئەوەشی دەمێنێ شاربەدەری دەکەن (ئەڤیریانۆڤ ٨٣).

لە لایەکی ترەوە دکتۆر کەمال مەزهەر لەکتێبی "کوردستان لە ساڵەکانی جەنگی یەکەمی جیهانیدا" ئاماژە بەم دیاردەیە دەکات و بەراشکاوی ئەوە دەردەخات کە کوردەکان بەشداربوون لە کوشتاری ئەرمەندا. ناوبراو بە شێوەیەکی ئەکادیمی کۆمەڵێك سەرچاوە و بەڵگەنامەی وردی لێکداوەتەوە و لە ئاکامدا ئەوەی هەڵێنجاوە کە کوردەکان بەشداربوون لە کوشتاری ئەرمەندا. لە هەمان کاتیشدا ئەوەش روونەکاتەوە کە گەلێك کوردیش داڵدەی ئەرمەنییان داوە. جا ناوبراو کوشتار و داڵدەدان یەك دەخات و لە توێی هەردوو حاڵەتەکەدا بەباشی رۆڵی کورد هەڵدەسەنگێنێ.

مێژوونوسی بابەتی ناتوانێ خۆی لەم دیاردەیە لابدات و بەرگری لە گەلەکەی بکات، پێویستە پشت بە بەڵگەو بابەت ببەستێ و نەهێڵێ "خود" کاریگەریی بکاتە سەر لێکۆڵینەوەکانی. "لەو پرسانەی کە ناوی کوردیان زڕاندووە، یەکێکیان رۆڵی کوردە لە کوشتاری ئەرمەنەکاندا لە سەروبەندی حوکمی سوڵتان عەبدولحەمید و کوشتارەکانی جەنگی یەکەمی جیهانی"[٢٠٤]. پرۆفیسۆر پۆل ئەمیل دەنووسێت:

"لە تورکیا هەموو لایەك بەشداربوون لەو شەڕەدا، لە سەربازەکانەوە بگرە هەتاوەکو جەندرمە و کوردەکانو هتد. رێگەکانیان دەگرت و ئەرمەنەکانیان دەکوشت. گەلێك

---

[٢٠٤] مظهر، کمال، کردستان، مطبعة المجمع العلمی الکردی، ص ١٥.

پیاو و گەنجیان کوشت و باقی کۆچپێکراوانیشیان ناچارکرد لە وڵاتی خۆیان رابکەن"[٢٠٥]. لۆقا زۆدۆ لە کتێبەکەیدا دەنووسێ: "...... لە سەردەمی سوڵتان عەبدولحەمید دا، بۆ کوشتاری ئەرمەنەکان پەنابرایە بەر کوردەکان کە مەیلێکی سروشتییان بە کوشتوبڕ هەیە. بەم جۆرە شەڕێکی ئاینی بێ ئامان هەڵایسا کە هەتا ئێستاش دەنگدانەوەی لە ویژدانی مرۆڤایەتیدا ماوە"[٢٠٦].
مێژوونوس و لێکۆڵەرە بیانییەکان لە گەلێك لایەنەوە پەیوەندییەکانی کوردو ئەرمەنییان لێکداتەوە.. نووسەری ئینگلیزی "کیلنگ" کە لەسەروبەندی جەنگی یەکەمی جیهانیدا لە تورکیا و رووسیا گەڕاوە، لە کتێبەکەی بە ناوی "مغامرات في ترکیا و روسیا" دا دەڵێ کە بە چاوی خۆی بینیویەتی لە کاتی کوشتارەکاندا گەلێك کورد پەنایان داوەتە ژنان و منداڵە ئەرمەنەکان و حەواندوویاننەوە و تەنانەت بەمرۆڤی خۆیانیان لە قەڵەمداون بۆ ئەوەی نەکەونە دەست تورکەکان[٢٠٧]. ناوبراو لە ١٩٢٤ دا بینین و بەڵگەکانی خۆی خستەڕوو باسی پێکەوەژیانی کوردو ئەرمەنی کرد. هەروەها دەڵێ سوڵتان عەبدولحەمید سوارەی حەمیدییەی بۆ ئەوە دروستکرد کە ئەم پێکەوە ژیانە لە رەگەوە هەڵتەکێنێ:
"ئەم کارە (پێکەوەنانی سوارەی حەمیدیە) بۆ تەفرو توناکردنی ئەرمەن بوو. چونکە لە نێو کورداندا زەمینەی کوشتنو رێگری هەر لەکۆنەوە هەبووە"[٢٠٨].
بێگومان کوردو ئەرمەن دوو نەتەوەی دراوسێی دێرینی یەکن. لێرەدا گەلێك هۆکار هەن هەردوو میللەتەکەیان لێك نزیك کردۆتەوە، کەچی لەهەمان کاتیشدا گەلێك هۆکار هەن بوونەتە هۆی لێکدابڕینی هەردووکیان لەیەکتر. بۆ وێنە ئاین یەکێکە لە هۆکارە جیاکەرەوەکان. ئەم جیاوازییەش گەلێك ناکۆکیی بەدوای خۆیدا هێناوە. هۆکارێکی دیکەش جیاوازیی ئاستی پێشکەوتنی نێوان هەردووکیانە. ئەرمەنەکان لەکوردەکان پێشکەوتوتر بوون. ئەم گەلە بەر لە کورد قۆناغی کۆیلەداری و

---

[٢٠٥] پرۆفیسۆر پۆل ئەمیل، مێژوی ئەرمینیا، وەرگێڕانی شوکری عەلاوی، بەیروت ص٥٣.
[٢٠٦] لوقا زودو، المسأله الكردية والقوميات والعنصرية في العراق، بيروت ١٩٦٦ ص٨٠.
[٢٠٧] الدكتور كمال مظهر، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، مطبعة المجمع العلمى الكردى، ١٩٧٧، ص١٦.
[٢٠٨] هەمان سەرچاوە.

دەربەگایەتیی بڕیوە، لە کاتێکدا کورد لە شوانکارەوە یەکسەر دەربازی قۆناغی نوێ بووە. ئەرمەن شارستانییەکی دێرینی دەوڵەمەندی بنیاتناوە[٢٠٩]. لەکوردستان پیشەوەری و بازرگانی لەشارەکان بەدەست ئەرمەنەکانەوە بووە، لە کاتێکدا کوردەکان زۆرتر بەکاری شوانکارەییەوە خەریك بوون.

لێرەدا هەندێك هۆکاری تریش هەن هەردوو میللەتەکە لێك نزیك دەکەنەوە. بە تایبەت جەماوەری گەلی هەردوولا گەلێك ئاوێتەن. بێگومان گرنگترین هۆکاری هاوبەشی هەردوولا هاوچارەنووسیی ئەم دوو میللەتەیە کە وەکو یەك لە لایەن پاشایانی سەفەوی و سوڵتانەکانی عوسمانییەوە چەوسێنراونەتەوە. ڕەنجدەرانی ئەم دوو میللەتە وەکو یەك باج و سەرانەیان بە حوکمدارانی تورك و ئێرانی داوە. لە ١٣ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩١٢ دا یەکێك لەپیاوانی ئاینی ئەرمەن نامەیەك بۆ پاتریارکی گەورەی کاسۆلیك دەنووسێ و تێیدا ئاماژە بەوە دەکات کە ڕەنجدەرانی کورد و ئەرمەن لەژێر تیری باجی سوڵتاندا وردوخاش بوون:

"زوڵم و ستەمیان لە سنوور تێ پەڕیوە....ئەمانە وەرزێرانی کورد و ئەرمەن بەباج تالان دەکەن"[٢١٠]. یەزدانشێر لە ساڵی ١٨٥٥ کاتێك دەست بەراپەڕین دەکات نامە بۆ رووسەکان دەنێرێ، رووسەکان وەڵامی نادەنەوە. سەرچاوەکان دەڵێن ئەرمەنەکان پێش بەمە دەگرن. کوردان لە ساڵی ١٨٧٨ دا لە ڕۆژی ١٣ی ئەیوندا دێری موناستری تالان دەکەن، مایۆرکرەپیڤەی رووس پەلاماریان دەدات و ٣٧ کەس لەشێخ و بەگەکانی کورد ڕەشبگیر دەکات و دەستبەجێ دەیانسووتێنێ. (ئەڤیریانۆڤ ل٣٧). دواتر فەرماندەی ئیسکادرۆنی دووەمی رووس نیژگەرودسکی کارنگۆزوڤ گوندی خەلیل چاوەش گەمارۆ دەدات و بەسەر وماڵەوە پاکتاوی دەکات. (ئەڤیریانۆڤ ل٢٢٧). لەوەڵامی ئەمانەدا سوڵتان عەبدولحەمید ئیسماعیل حەقی پاشای کورد دەکاتە فەرماندەو والی هەرێمە کوردنشینەکان. ناوبراو کوردەکان هاندەدات ئەرمەنەکان تالان

---

[٢٠٩] الدكتور كمال مظهر، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، مطبعة المجمع العلمي الكردي، بغداد، ١٩٧٧، ص٢٣٧.

[٢١٠] هەمان سەرچاوە ل٢٤٠. لەگەڵ (محمد خليل امير، علاقة الاكراد بمذابح الارمن ص١٠-٢٦).

بکەن. لە ساڵی ١٨٧٨وە حەقی پاشا حوکم بەدەستەوە دەگرێت و لە بەرەکاندا ڕۆڵێکی کارای دەبێت (ئەڤیریانۆڤ ل٢٣٦).

لە ساڵی ١٨٧٨ەوە سوڵتان سیاسەتی خۆی بەرامبەر بە کورد دەگۆڕێ. لایەنگری ئەرمەن لە ڕووس سوڵتان دەورووژێنێ. کورد لەهێزی سوپایی رادەکەن، بۆیە سوڵتان بەپێشنیاری شاکیر پاشا بیر لەپێکەوەنانی سوپایەکی میلیشیایی نارێکوپێك دەکاتەوە. بەم جۆرە سوارەی حەمیدییە دادەمەزرێ کە بەشی زۆری سوارەی کورد بوون. لە ساڵی ١٨٩٩ دا لەسەدا ٥٠,٥٪ سوارەی حەمیدییە کورد بوون ٢١٠٠ سوتنی (واتە ٢١٠٠٠ کەس) لە کوردان پێکهاتوون. لە ساڵانی ٩٥-١٨٩٤ دا بە فەرمانی سوڵتان سوارەی حەمیدییەیان بۆ سەرکوت کردنی ئەرمەن بەکارهێنا (ئەڤیریانۆڤ ل٢٧٧). دوای ئەمە دەسەڵاتێکی بێ سنوور بە حەمیدییەکان درا. ئەمانە حساب بۆ قایمقام، مدیر ناحیەو زابت ناکەن و بە کەیفی خۆیان دەسووڕێنەوە (ئەڤیریانۆڤ ل٢٨٨).

لە بەرامبەردا ڕووسەکان لە سوپاکەیاندا ڕۆڵی زیاتر بە ئەرمەن دەدەن. گەلێك لە حەمیدییەکان بە سوارەکانیانەوە دەچنە ریزی سوپای ڕووسەوە، دواتر دەست بەجێ و بەفیتی ئەرمەنەکان لەداردەدرێن. بۆیە کوردەکان متمانەیان بەڕووس نامێنێ. کاتێك ڕووسەکان داوا لە ڕەشیدبەگی کەسکانلی و حەسەن خانی بادلی دەکەن کە یارمەتییان بدەن، پێیان دەڵێن هەتا ئێوە دەسەڵات بەئەرمەن بدەن، ئێمە نایەینە لاتان (ئەڤیریانۆڤ ل٣٠٦).

سەرچاوە مێژووییەکان ئەوە ڕوون دەکەنەوە کە سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم لە ناوچە کوردنشین و ئەرمەن نشینەکاندا دەسەڵاتی دەرەبەگە کوردەکانی فراوان کردووە. سوڵتان عەبدولحەمید سەلاحیەتی بێ سنووری بە ئاغەواتی کورد بەخشیووە، بۆ ئەوەی گوشار بخەنە سەر گەلە ناموسڵمانەکان. دەرەبەگە کوردەکان بەفەرمانی سوڵتان جۆرێك باجیان دەخستە سەر ئەرمەنەکان کە لەدنیادا نموونەی نەبووە، ئەوەش "باجی کفر"[٢١١] بووە.

---

[٢١١] الدکتور کمال مظهر، کردستان في سنوات الحرب العالمیة الاولی، مطبعة المجمع العلمي الکردی، بغداد، ١٩٧٧، ص ٢٤٠.

هەندێك بەڵگەنامە باس لەوە دەکەن کە لە هەندێك ناوچەدا وەرزێرانی ئەرمەن بەمولکی دەرەبەگە کوردەکان لە قەڵەمدرابوون[٢١٢]. ئەکادیمی بەناوبانگ ڤ. گردلیڤسکی کە گەشتێکی بەکوردستاندا کردووە باس لەزوڵمی دەرەبەگە کوردەکان دەکات لەسەر وەرزێرانی ئەرمەن و دەنووسێت "وەرزێری ئەرمەن وەکو کاڵا دەکڕدرێ و دەفرۆشرێت،... ناچارە بێگاری بکات، بۆ ئاغەواتی کورد... لێرەدا بەندەییەکی سەیر دەبینرێت"[٢١٣]. گردلیڤسکی ئاماژە بەوە دەکات کە فیوداڵە کوردەکان ناکۆکییان لە نێوان کوردو ئەرمەندا دەنایەوە، بۆ ئەوەی زیاتر بیانچەوسێننەوە. بێگومان پێویستە ئێمەی کورد سەر لە نوێ مێژووی خۆمان بخوێنینەوە و پەی بە رۆڵی باپیرانمان بەرین لە کوشتوبڕی ئەرمەنەکاندا.

گەلێك بەڵگەنامەی ئەورووپایی باس لەم بەشداربوونە دەکەن، ئەمەش بمانەوێ و نەمانەوێ کاریگەریی کردۆتە سەر ناوبانگی گەلی کورد. لەبەرئەمە بووە گەلێك نووسەری ئەورووپایی کوردیان بە "خوێنڕێژ"، تاڵانکەرو دەسدرێژکەر وەسفکردووە[٢١٤].

بێگومان لە ململانێیەکاندا خودی ئەرمەنەکانیش رۆڵیان هەبوو. گەلێك لە دەستە بژێرەکانی ئەرمەن لە جەنگی رووس-عوسمانیدا بەشداربوون. ئەم دیاردەیە سوڵتانی ورووژاندووە. بۆیە سوڵتان عەبدولحەمید هەوڵی داوە گەلە ناموسڵمانەکان و بە تایبەت ئەرمەنەکان گەمارۆ بدات و "پشتوێنەیەکی ئیسلامی" یان بە دەوردا دروست بکات. کۆنسوڵی رووسی لە بەیروت لە نامەیەکیدا کە لە ساڵی ١٨٩٨ بۆ باڵیۆزی رووسی لە ئەستەنبوڵی نوسیوە ئاماژە بەم بابەتە دەکات. کوشتاری یەکەم لە ساڵی ١٨٩٤ و لە ساسۆن هاتە ئاراوە کە دەرەبەگە کوردەکانیش تێیدا بەشدار بوون، بە تایبەت سوارەی حەمیدییە رۆڵیان بەرجەستەبووە.

دەستدرێژیی ئەرمەنەکانی سوپای رووسیا، دەبێتە هۆی نزیك بوونەوەی هەندێك لە کوردەکان لە سوڵتان (ئەڤیریانۆڤ ل٣٤٠). ئەرمەنەکان لە شەڕەکاندا گەلێك زەوی و زاری کوردان داگیردەکەن. لە یەریڤان کە دوای کوردان، ئەرمەن بەڕێوەبەرێتی

---

[٢١٢] M.S.Lazarev, The Kurdish Question..pp40,381

[٢١٣] الدكتور كمال مظهر احمد، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى ، بغداد، ١٩٧٧، ص٢٤٣.

[٢١٤] هەمان سەرچاوە ل٢٤٤.

بەدەستەوە دەگرن، کوردان دەچەوسێننەوە. کورد نەخوێندەوار و یاسا نەزانن، ئەمەش وایان لێدەکات پتر ستەمیان لێ بکرێت (ئەڤیریانۆڤ ل٣٤٣). لەبەر ئەم دۆخە سەختە کاتێك قاسم خانی کورد دەچێتە لای سوپای رووس تاقە مەرجی ئەوە دەبێت نەخرێتە ژێر دەستی ئەرمەنەکانەوە (ئەڤیریانۆڤ ل٣٧٣).

کاتێك سوپای رووس پەلاماری سەرحەد دەدات، لەو بەیاننامانەی کە بۆ خەڵکی دیادین و بایەزیدی ناردوون یەکێك لە مەرجە هەڕەشەئامێزەکانی ئەوە بووە و داوا لە خەڵکەکە دەکات، دەست لەئەرمەن نەوەشێنن. مێژوونوسان ئەم سیاسەتەی رووس بەلایەنگری ئەرمەن دەزانن (ئەڤیریانۆڤ ل٣٨٤). کاتێك هێزی یەریڤان نامە بۆ شێخ عەبدالّی کورد دەنێرێ راستەوخۆ داوای لێدەکەن کەیارمەتی ئەرمەنەکان بدات (ئەڤیریانۆڤ ل٣٨٣). بەم جۆرە دەردەکەوێ کە دنەدانی ئەرمەن کاریگەریی دەکاتە سەر سوپای رووس و ئەو سوپایە سیاسەتێکی دژە کورد دەگرێتەبەر. لەملاش سیاسەتی سوڵتان عەبدولحەمید و نەرمبوونی بەرامبەر بە کورد بۆ ئەوە بووە رووبەڕووی ئەرمەن و سوپای رووسیان بکاتەوە. تەنانەت پێکەوەنانی سوارەی حەمیدییەش لەبەرئەمە بووە.

لە لایەکی دیکەوە لەماوەیەکی کەمدا ٤٠ گوند کاول دەکرێن و نزیکەی ١٠ هەزار کەس دەکوژرێن. لە ئەیلولی ١٨٩٥ دا دیسانەوە کوشتارەکان درێژەیان پێ دەدرێت. کتێبی زەردی فرەنسی باس لەجینۆسایدی ئەرمەن دەکات کە لە ماوەی ٣ رۆژدا لە دیاربەکر ٣ هەزار کەس دەکوژرێن و ١٢٠ گوند وێران دەکرێن و دەستدرێژی دەکرێتەسەر مێینەکانیان. جگە لە کوشتار، باقی زیندووەکان کۆچ پێ دەکرێن کە ١٨٢ هەزاریان بەرەو قەفقاز رادەکەن، ٤٢٠٠ کەسیان پەنا دەبەنە بەر میسرو چارەکە میلیۆنێکیشیان دەبنە موسڵمان و نزیکەی ١ میلیۆن کەسیشیان بێ سەرو شوێن دەکرێن(٢١٥). پرۆفیسۆر نێرسیسیان ئامارێکی دیکە دەخاتەڕو:

کوشتارەکانی سوڵتان عەبدولحەمید ٣٠٠ هەزار کەس، کوشتاری ئیتیحادییەکان ملیۆن و نیوێك، راکردووانی بەرەو قەفقاز و وڵاتانی عەرەب ٨٠٠ هەزار.

---

(٢١٥) الدكتور كمال مظهر احمد، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى ، بغداد، ١٩٧٧، ص ٢٥٦.

ئەوەی گرنگە لێرەدا ئاماژەی پێ بکەین ئەمەیە کە کەم یان زۆر، بە وشیاری بوو بێ یان ناوشیاری، خۆی کردبێتی یان پێیکرابێ، کورد لەم قەتلوعامەدا بەشداربووە.
لێرەدا چەند نموونەیەك دەخەینەڕوو:
لە کوشتاری یەکەمدا شێخێکی تەریقەت بە ناوی مەلا سەعید ئەحمەد بۆخۆی لە ئورفا بەشداری کوشتارەکە دەکات و لە ٢٠ی کانونی یەکەمی ١٨٩٥ دا بەپێش چاوی خەڵکەوە کەللەی ئەرمەنێك لێدەکاتەوە[٢١٦]. کابرا بەخەڵکەکە دەڵێ: "ئەمانە مل بەسوڵتان نادەن و بەخەلیفەی نازانن" (گەردلیڤسکی ل. ١٢٩) لە هەمان کوشتاردا لە ناوچەی وان دوو برا بە ناوی عەبدولحەمید و عەبدولغەفور نزیکەی ٢٠٠ ئەرمەن دەکوژن و لەخارپوتیش نموونەیەکی ئاوەها هاتۆتە ئاراوە. ئاغەواتی کورد لەگەڵ جەندرمەکاندا بەشداری تالانی کاروانە ئەرمەنەکانیان دەکرد، چونکە جەندرمەکان بەڵێنیان دەدانێ، چیان دەسکەوێت بۆ خۆیان بێت.
گردلیڤسکی دەڵێ: "لە ١٩١٦ دا بۆخۆم بە چاوی خۆم بینیم کە دەرەبەگە کوردەکان ئەرمەنەکانیان بەرەو بتلیس پاڵپێوەدەناو بە بیانووی ئەوەی دەیانگەیەننە لێژنەی پەنابەران رووتیان دەکردنەوە".[٢١٧] هەندێك لە شارەزایانی مێژوو پێیان وایە سوڵتان عەبدولحەمید بەئانقەست کوشتاری ئەرمەنەکانی بەسوارەی حەمیدییە دەکرد، بۆ ئەوەی ئەم تاوانە بخاتە ئەستۆی کورد و بیگێڕێتەوە بۆ دواکەوتویی و دەمارگرژی دینیان. حاشا لەوە ناکرێت ناشارستانی بوون و دەمارگرژی کوێرانەی کورد یەکێك لە هۆکارەکانی بەشداری کردنیان بووە لە کوشتارەکاندا. بەڵام ئەمە هەموو هۆکارەکان نییە، چونکە هەر لەم سەردەمەدا بەڵگەنامەی دیکە هەن ئاماژە بەوە دەکەن کە پەیوەندیی نێوان کورد و مەسیحییەکان لە باشترین حاڵەتی خۆیدابووە. مێجر ك.ماسۆن لە وتارێکی خۆیدا کە لە بەردەم کۆمەڵەی جوگرافی پاشایی لەندەندا پێشکەشی کردووە دەڵێ: "گەلێك لە ئێمە پێیوایە کورد بەرپرسیارن لە کوشتوبڕی

[٢١٦] الدكتور كمال مظهر احمد، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى ، بغداد، ١٩٧٧، ص ٢٥٧.
[٢١٧] V.A Gardlevski, op.git.,vol111,pp.129-130

ئەرمەنەکان، لە کاتێکدا لە ساڵەکانی جەنگدا زۆربەی مەسیحییەکان لە کوردستان لەوپەڕی بەختەوەریدا ژیاون"[218].

هەندێك بەڵگەنامە باس لەوە دەکەن کە پیاوانی ئاینی لە کوردستان بە پێی فەرمانی سوڵتان، لە مزگەوتەکان فتوایان دەرکردووە سەبارەت بە کوشتنی "کافران" و خەڵکیان هان داوە بۆ رەزای ئاین مەسیحی بکوژن. موفتی "پالۆ" بانگی لە خەڵك کردووە مەسیحییەکان تالان بکەن. لە ئەرزرۆم پیاوانی ئایینی هاواردەکەن "مەسیحی بکوژن و باکتان لە هیچ نەبێت". لە بەر ئەمە گەلێك کوردی ساکارو رەشۆکی کوشتنی ئەرمەنییان بە "جیهاد" لە قەڵەم داوە[219]. زۆربەی بەشدارانی ئەم کوشتارانە سەر بە سوارەی حەمیدییە بوون. لە زۆربەی ناوچەکاندا عەشایری چەکداری غەیرە نیزامی بەشداری تاوانەکانیان کردووە. ئەم تاوانکارییەش ناخرێتە ئەستۆی گەلی کورد، بەڵکو بە کرداری دەرەبەگە کوردەکانی سەر بە سوڵتان لە قەڵەمدەدرێت. بێگومان تالانی و داگیرکردنی موڵکی ئەرمەنەکان پاڵنەری سەرەکی دەرەبەگەکانی حەمیدییە بووە. گەلێك گوندی ئەرمەن دواتر لە لایەن ئەمانەوە داگیرکراوە.

ئەم بابەتە هەندێك رەهەندی دیکەشی هەن کە پێویستە روون بکرێنەوە. پەیوەندییەکانی کورد و ئەرمەن تەنها شەڕو کوشتار نەبوون، گەلێك رووکاری هاوکاریشی تێدا هەبوو. تورکەکان گەلێك تاوانیان بە ناوی کوردانەوە کردووە (**محمد** خليل امير، علاقة الاكراد بمذابح الارمن، ص**٧**). لە کاتێکدا هەردوو میللەتەکە چەوساوە بوون و لە لایەن یەك داگیرکەری هاوبەشەوە چەوسێنراونەتەوە (**محمد** خليل امير، ص٥). کوردان لە کاتی کوشتارەکانی ساسۆن و زەیتوندا یارمەتی لێقەوماوانی ئەرمەنییان داوە. کەم جار روودەدات قوربانییەك قوربانییەکی دیکە بچەوسێنێتەوە. لێرەوە رووی راستەقینەی داگیرکاریی رووس و عوسمانی دەردەکەوێ، رۆڵی کورد و ئەرمەنیش تەنها رۆڵی دوو قوربانی بەگژیەکدا کراوەو بەس. (**محمد** خليل امير ص١١). شاهبازیان لە ساڵی ١٩١١ دا کتێبی "مێژووی کوردو ئەرمەن" دەنووسێ و تێیدا ئاماژە بەوە دەکات بەدرخان پاشا، یەزدانشێرو بشارێ چەتۆ پەیوەندیی باشیان لەگەڵ

---

[218] الدكتور كمال مظهر، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى ،بغداد، ١٩٧٧، ص٢٦٠.

[219] الدكتور كمال مظهر، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى ،بغداد، ١٩٧٧، ص ٢١٦.

ئەرمەن هەبووە. شاهبازیان دەنووسیٚ کە بەدرخان پاشا گوتوویەتی: "کوردو ئەرمەن لە یەك ریشەوە هاتوون". بەدرخان بەگ لە کاتی راپەڕینەکەیدا دوو راوێژکاری ئەرمەن هەبوون بە ناوی ستێپان مانوگلیان و ئەرگانیش چالگزیان. هەروەها یەکێك لە فەرماندەی هێزەکانی بەدرخان بەگ میرمارتۆی ئەرمەن بووە لە باشقەلاٚ (محمد خليل امير، ص١٥). لە راپەڕینی شێخ عوبەیدولاٚدا شێخەکان داوا دەکەن کورد پەلاماری ئەرمەن بدات، شێخ پێیان دەلیٚ: "تورك تەنها لەبەرئەوە نرخ بەئێمە دەدەن کە ئەرمەنییان بۆ بکوژین، کاتێك ئەرمەن نەمێنی چیتر نرخی ئێمەشیان لە لانامێنیٚ" (ئەڤیریانۆڤ ل٢٤١). لە سالّی ١٨٧٨دا کاتێك ئەحمەد پاشای کوردی لە دژی سولّتان رادەپەڕیٚ نیوەی هێزەکەی ئەرمەن بوون و لە شاخەکانی هۆتیدا خۆڕاگریان کردووە.

لێرەدا پێویستە راستییەك بخەینەڕوو: لە کاتێکدا هەندێك لە دەرەبەگەکانی کورد شان بەشانی سوپای تورك بەشدار دەبن لە کوشتاری ئەرمەنەکاندا، لە لایەکی دیکەوە ئیرادەی سیاسی دوگەلەکە واتە رووناکبیر و پیاوانی سیاسییان کۆبوونەوەی هاوبەش بەڕێوە دەبەن و سەبارەت بە چارەنووسی هاوبەشیان هاودەردی دەردەبڕن. پارتی "هنچاك" کە لە سالّی ١٨٨٧ دا دادەمەزرێت سەبارەت بەگەلانی دیکەی عوسمانی هاودەردی پیشاندەدات. ئەم پارتە رێبازێکی چەپی هەبووە لە بەرامبەردا پارتی تاشناك (١٨٩٠) کە وردە بۆرژوای نیشتمانی ئەرمەن پێکەوەیان ناوە. تاشناك دەورێکی گرنگی هەبوو لە وروژاندنی کورد و چەرکەس و تورك دژ بە ئەرمەن[٢٢٠].

د. ئاروتونیان دەنووسێت:

"پارتە ئەرمەنەکان لە باتی پشتیوانی هێزە دیموکراتەکانی گەلی کورد بەدەست بهێنن بۆ رووبەڕووبوونەوەی دەرەبەگایەتیی تورك، کەچی رقیان لە دلّی ئەمانەدا چاندو کردنیان بەدوژمن".

گرووپە سیاسییەکانی ئەرمەن ئیدیعایان دەکرد کە هەموو شارە کوردنشینەکان بەشێکن لە جیۆگرافیای ئەرمینیا. بۆ نموونە شاری وەکو دیاربەکر، وان و بتلیسیان بەهی خۆیان لە قەلّەم دەدا. ئەمەش لای کوردەکان نیگەرانی دروست دەکرد. ئەم ئیدیعایە وای لە کوردەکان دەکرد وا بیربکەنەوە گۆیا زلهێزەکان بەنیازن لەسەر حسابی

---

[٢٢٠] الدکتور کمال مظهر، کردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى ،بغداد، ١٩٧٧، ص ٢٦٣.

خاکی کورد دەوڵەتی ئەرمەن پێکەوە بنێن. بۆیە جۆری پروپاگەندەی گرووپە سیاسییەکانی ئەرمەن ورووژاندن و پەرچەکرداری کوردەکانی بەدواوە بووە[٢٢١].

لە بەرامبەر ئەمەدا رووناکبیرانی کورد پشتیوانییان لە پرسی ئەرمەن کردووە. رۆژنامەی کوردستان لە ساڵەکانی ١٩٠١ و ١٩٠٢ باس لەکوشتاری ئەرمەنەکان دەکات و بە سیاسەتی دوژمنکارانەی لە قەڵەم دەدات. دەوڵەتی عوسمانی گەلێك جار هەوڵی دەدا کوردەکان لە بانگەشەی ئەرمەنەکان بترسێنێ و دووبەرەکییان لە نێواندا بنێتەوە، بەڵام ئەمە کاریگەرییەکی وای نەبوو.

د. لسیۆسی ئەڵمانی لە کتێبەکەیدا ئاماژە بەوە دەکات کە پەیوەندیی کوردەکان و ئەرمەنەکان پەیوەندییەکی دۆستانەی گەرمە. ناوبراو لە ساڵی ١٨٤٥ دا ئەم راستییە دەردەخات، خاچاتۆر ئابۆڤیان نووسەری بەناوبانگی ئەرمەن شەیدایی خۆیی دەردەخات لەو هاودەنگییەی کورد و ئەرمەن کە لە دژی عوسمانی دەری دەخەن (محمد خلیل امیر، علاقة الآکراد بمذابح الارمن ص١٨). هەروەها میرازائاغای کورد و باگۆسی ئەرمەن لە دژی تورکان رادەپەڕن. خاچاتۆرئابوڤیان باسی ئەم هاوخەباتییە دەکات. لە راپەڕینی ئەرمەنەکان لە ساسۆن حاجی زولاڵ ئاغای کورد لە یەکێك لە بەرەکاندا بەشدار دەبێ. کاتێك حافز پاشای عوسمانی دێتە ئەوێ، زولاڵ ئاغا بەرپەرچی دەداتەوە (محمد خلیل امیر، ص١٦). لە ١٩٠٤ — ١٩٠٣ دا کاتێك ئەرمەنەکان رادەپەڕن بۆ جاری دووەم کوردەکان پشتیان دەگرن (محمد خلیل امیر ص١٦).

بەڵگەنامە مێژووییەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە لە ساڵی ١٩٠٩ "تەشکیلاتی مەخسوسە" ی ئیتیحاد و تەرەقی بۆ چاندنی تۆوی نیقاق لە نێوان کورد و ئەرمەندا، دەیان سیخوڕ دەنێرێتە هەرێمەکە. سەرەڕای ئەم هەموو تێکدانە، دیسان کورد و ئەرمەن هاوکاریی یەکتر دەکەن.

لە ساڵی ١٩١٥ دا بوگوس نوبارپاشای نوێنەری ئەرمەنەکان نامەیەك بۆ وەزیری دەرەوەی فەرەنسا دەنووسێ وئاماژە بەوە دەکات کە کوردەکان خاوەن خاك و گەلن و مافی بەدەوڵەتبوونیان هەیە. (محمد خلیل امیر ص٢٠).

---

[٢٢١] الدکتور کمال مظهر، کردستان في سنوات الحرب العالمیة الاولی ،بغداد، ١٩٧٧، ص ٢٦٧.

لە کاتێکدا هەندێك سەرچاوەی مێژوویی باس لەوە دەکەن کە فیۆداڵە کوردەکان وەرزێرە ئەرمەنەکانیان چەوساندۆتەوە، شاهبازیانی مێژوونوسی ئەرمەن لە کتێبەکەیدا دەنووسێت: "فیوداڵە کوردەکان هیچ جیاوازییەك لە نێوان وەرزێرانی کورد و ئەرمەندا ناکەن و وەکویەك دەیانچەوسێننەوە. (محمد خليل امير ٢١). کۆنسوڵی رووس لە ئەرزرۆم بە ناوی ماکسیمۆف لە راپۆرتێکی خۆیدا دەنووسێ "سوارەکانی حەمیدییە جیاوازیی ناکەن لە نێوان کورد و ئەرمەن و وەك یەك تالانیان دەکەن". لە رابوونی ١٩٠٥ی بتلیسدا راپەڕینەکە بە هاوبەشی کورد و ئەرمەن هاتە ئاراوە. تا رۆژئاواییەکان نەهاتبوون جیاوازیی لە نێوان کورد و ئەرمەندا نەبوو.

د. ئەستارچیان لە کتێبەکەیدا باس لەوە دەکات کە عەبدولرەحمان بەدرخان لە نیوەی نەوەدەکانی سەدەی نۆزدەیەمدا لەجنێڤ لەگەڵ سەرۆکی تاشناك دادەنیشێ و باس لە هاوپەیمانیی کورد و ئەرمەن دەکات. ع.بەدرخان لە رۆژنامەی "تروشاك" (ئالا) کە ئۆرگانی تاشناك بووە، بەکوردی وتارێك دەنووسێ و هەوڵی لێك نزیك کردنەوەی کورد و ئەرمەن دەدات[222].

ئەمە وای لە بابی عالی دەکرد کە هەوڵ بدات کورد و ئەرمەن بەگژیەکدا بکات و دووبەرەکی بخاتە نێوانیانەوە. دەوڵەتی عوسمانی هەوڵی داوە پەیوەندیی کورد-ئەرمەن تێك بدات. جا هەر لێکۆڵینەوەیەك کە دێتە ئاراوە سەبارەت بەرۆڵی کوردان لە کوشتاری بە کۆمەڵی ئەرمەناندا، دەبێ ئەم حاڵەتەی تێدا رەچاوبکرێت.

لە جەنگەکانی کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا دەستێوەردانی بریتانیا و رووسیا لە کاروباری عوسمانی و رزگارکردنی گەلانی باڵکان، ئەو نیگەرانییەی لای تورکەکان دروستکرد کە رەنگە ئەرمینیا لە دەستبدەن، بۆیە هەوڵیان داوە بەهەر شێوەیەك دەبێ پێش لەم رووداوە بگرن. لێرەدا یەکێك لەو دارەدەستانەی کە کەڵکیان لێ وەرگرتووە دەرەبەگاکانی کورد بوون. بەڵگەنامەکان دەری دەخەن کە لە قۆناغی یەکەمی کوشتارەکاندا خودی سوڵتان هەوڵی داوە کوردەکان بۆ ئەم ئامانجە بەکاربهێنێ.

---

[222] د. استارجيان، تاريخ الامة الارمنية، الموصل، ١٩٥١ ص٣١٥.

ئەوە حاشای لێ ناکرێت کە گەلێك کوردی ساکار بوونەتە ئامرازی جێبەجێکردنی ئەم کوشتارە، بەلاّم بەڵگەنامەکان دەری دەخەن کە کوردەکان بە فەرمانی سوڵتان و پێشەوایانی ئاینییان ئەم کارەیان کردووە. بەشێکیان جێبەجێکردنی فەرمانی سوڵتانیان بە واجبی ئاینی زانیوە، بەشێکی دیکەشیان بۆ تالاّنکردنی ماڵ ومولّکی ئەرمەنەکان بەشداری ئەم کارەیان کردووە. یەکێك لە سەرچاوەکان دەیگێڕێتەوە کاتێك تورکەکان فەرمانی کوشتاری ئەرمەنیان بە کوردەکان داوە، کوردەکان روویان لە تالاّنکردنی سامانەکانیان کردووە هەتاوەکو خۆیان[٢٢٣].

عەبدولعەزیز یامولکی دەگێڕێتەوە کە لێپرسراوانی تورك گەلێك زیندانیی تاوانباریان بەردەداو جلی کوردییان دەکردنەبەر و لە کوشتاری ئەرمەنەکاندا بە کاریان دەهێنان[٢٢٤]. زۆربەی سەرچاوەکان ئەوە روون دەکەنەوە کە کوشتوبڕی ئەرمەن لە ئەنجامی هەڵچوونی رقی موسڵمانان نەبووە، بەڵکو لە ئەنجامی ویستەکانی دەوڵەت بووە. بە گشتی ئەم بەشدارییە پەیوەندیی برایانەی نێوان کورد و ئەرمەنی تێکداوە. بۆیە لە جەنگەکاندا گەلێك لە چەکدارانی ئەرمەن لە کوشتاری گوندنشینەکانی کورددا بەشدار دەبن. کاتێك سوپای رووس شاری بایەزید داگیردەکات، خۆبەخشە ئەرمەنەکان چەندین گوندی کوردان کوشتار دەکەن. تەنانەت ئەو شاندە کوردییەش دەکوژن کە هاتبوونە پێشوازی سوپای رووسەوە. لە رەواندز ئەرمەنەکان بە هاوکاریی سوپای رووس لە سەرەتای مایسی ١٩١٦دا بە فەرماندەیی ژەنەراڵ چیۆر نزوپۆڤ نزیکەی ٥ هەزار ژن و منداڵ و پیاوی کورد دەکوژن. لە دیاربەکریش چەکدارانی ئەرمەن ١٩٥ کورد دەکوژن[٢٢٥]. هەر لەم سەردەمەدا رۆژنامەی "کوردستان" کە زمانحاڵی میللەتی کورد بووە، لە چەندین وتاری خۆیدا باس لەوە دەکات کە تورکەکان دەیانەوێ کوردەکان بکەنە داردەست بۆ کوشتاری ئەرمەن. ئەم رۆژنامەیە خەڵك هۆشیار دەکاتەوە نەکەونە داوی تورکەکانەوە و برایەتی نێوان کورد – ئەرمەن بپارێزن. لە هەمان حاڵدا "کوردستان" ئیدانەی ئەو سەرۆك خێڵ و دەرەبەگە کوردانە دەکات کە دەستیان

---

[٢٢٣] د. استارجیان، تاریخ الامة الارمنیة، الموصل، ١٩٥١ ص ٢٨٢.

[٢٢٤] هەمان سەرچاوە ل ٢٨٢-٢٨٣.

[٢٢٥] هەمان سەرچاوە ل٢٩٢.

هەبووە لە قڕکردنی ئەرمەنەکاندا[٢٢٦].لە لایەکی دیکەشەوە ئیدارەی سیاسی گەلی کورد کە خۆی لە کۆمەڵە کوردییەکاندا دەبینیەوە، جگە لەوەی ئیدانەی کوشتارەکانیان کردووە، راستەوخۆ هەوڵیان داوە پەیوەندیی و هاوپەیمانی لە نێوان کورد و ئەرمەندا دروست بکەن. "کۆمەڵەی تەعاون و تەرەقی کورد" کە یەکەمین کۆمەڵەی سیاسی کوردییە، لە بلاۆکراوەی زمانحاڵی خۆیدا ئاماژە بە بایەخی ئەم هاوپەیمانییە دەکات. هەروەها خودی کۆمەڵەش بە کردەوە هەنگاو دەنێت بۆ ئەوەی پەیوەندیی و پەیمان لە نێوان هەردوو گەلدا بێنێتە ئاراوە. ژەنەراڵ شەریف پاشا لە ساڵی ١٩١٤ دا لە رۆژنامەی "مەشروتیەت" دا وتارێك دەنووسێت و تێیدا سیاسەتی ئیتیحادییەکان و کوشتاری ئەرمەنەکان پرۆتێست دەکات و ئاماژە بەوە دەکات کە تورکەکان دەیانەوێ بەم کردارە ناوبانگی میللەتەکەی لە لای ئەوروپاییەکان بزڕێنن.
لەگەڵ ئەمانەشدا سەرچاوەکان بە زۆری باس لەوە دەکەن کە لە بەر هەڕەشە و گوڕەشەی حوکمدارانی تورك، کوردەکان بێ لایەن بوون و نەیانوێراوە بە ئاشکرایی یارمەتیی ئەرمەنە لێقەوماوەکان بدەن. سەرەڕای ئەمەش ئێستاشی لەگەڵدا بێ گەلێك بەڵگەنامە هەن ئاماژە بەوە دەکەن کە کوردەکان داڵدەی هەزاران ئەرمەنی لێقەوماویان داوە. عەبدولعەزیز یامولکی دەنووسێت "لە دوو لە سێی ئەو ئەرمەنانەی رزگاریان بووە، بەهۆی کوردەکانەوە بووە". برایم پاشای مللی هەزاران ئەرمەنی داڵدە داوە. جگە لەوەی گەلێك لە کوردەکان داڵدەی لێقەوماوانی ئەرمەنییان داوە، گەلێك کوردیش بەچەکەوە فریای ئەرمەنان کەوتوون و شان بەشانیان لە دژی تورکان شەڕیان کردووە[٢٢٧]. کوردەکانی دەرسیم بە چەکەوە بە هانای ئەرمەنەکانەوە چوون. کوردەکانی مکس لە ساڵی ١٩١٥ دا هەڵوێستی باشیان هەبووە. جگە لەمانەش کوردە ئێزدییەکان خۆیان چارەنووسیان لە ئەرمەنەکان باشتر نەبووە و رووبەڕووی کوشتار بوونەتەوە، کەچی لەگەڵ ئەمەشدا لە کاتی جینۆسایدی ئەرمەندا داڵدەی سەدان ئەرمەنییان داوە کە لە ڕێگەی دێرەزۆرەوە پەنایان بردبووە بەر ناوچەکانیان. ئیرادەی سیاسی گەلی کورد خۆی بە هاوپشتی گەلی ئەرمەن زانیوە و هەستی بە

---

[٢٢٦] رۆژنامەی "کوردستان" ژمارە ٢٦، ٢٢ی رەمەزانی ١٣١٨، ١٤کانونی دوەمی ١٩٠١.
[٢٢٧] د. ئاستارضیان، تاریخ الامة الارمنیة، الموصل، ١٩٥١ ص٢٩٧.

پێویستی یەکێتیی و هاوپەیمانی کردووە. نموونەی زیندووی ئەم ئیدیعایەش ئەو پەیمانە بووە کە لە نێوان نوێنەری کورد شەریف پاشاو نوێنەری ئەرمەن بوگوس نوبار پاشادا لە کۆنگرەی ئاشتی پاریسدا ئیمزا کراوە. لە خۆڕایی نەبووە هەندێك لە نووسەران سەبارەت بەم پەیمانە نووسیویانە: "ئەم ڕێککەوتنە کۆتایی بە ٥٠ ساڵ ئاژاوەی دەسکردی دوژمن هێنا لە نێوان کوردو ئەرمەندا"[٢٢٨].

هەواڵنامەی کتێب

(٢٢٨) The Genocide of the Armeniaps… pp176-177, A,safrastion. Op.cit.,p.77

هەواڵنامەی کتێب

بەشی سێیەم

پەیوەندییەکانی کورد – ئەرمەن

هەواڵنامەی کتێب

هەواڵنامەی کتێب

پەیوەندییەکانی کورد – ئەرمەن

گەلی کوردو ئەرمەن دوو گەلی دێرینی هەرێمەکەن کە دراوسێیەتییەکی هەزاران ساڵەیان هەیە. لە رووی جوگرافییەوە ئەم دوو گەلە جگە لەوەی دراوسێن، لە گەلێك ناوچەدا شارو گوندەکانیان تێکەڵبووە. لە رووی مێژووییشەوە چارەنووسێکی هاوشێوەیان هەبووە. لە سەردەمی ئیمپراتۆری ئێرانی و رۆمانیدا سەرزەمینی هەردوو گەل لە نێوان هەردوو ئیمپراتۆرییەکەدا دەستاودەستی پێ کراوە. ئەم حاڵەتە لە سەردەمی ئیمپراتۆری ئەشکانی-رۆمانی و ساسانی-بیزەنتینیدا دووبارە بۆتەوە. بە هاتنی عەرەبەکان دیسان هەمان چارەنووس دووبارە بۆتەوە. لە سەردەمەکانی دواتردا واتە قۆناغی سەفەوییەو عوسمانییەکاندا جەنگەکان لەسەر سەرزەمینی ئەم دوو گەلە بەرێوە چوون. شاعەباسی سەفەوی کاتێك ئەرمەنەکانی لە زێدی خۆیان گواستەوە و بردنی بۆ ناوەڕاستی ئێران، لە هەمان کاتدا کوردەکانیشی راگواست و رەوانەی رۆژهەڵاتی ئێرانی کردن. لە سەرەتای سەدەی بیستەم هەمان چارەنووس خۆی دووبارە کردۆتەوە، بەڵام یەك جیاوازی خۆی دەرخستووە: ئەویش جینۆسایدی ئەرمەنە، کە ئەرمینیای رۆژئاوا لە پەڕەی جیۆگرافیا سڕاوەتەوە.

لە کۆتایی تەمەنی عوسمانیدا پەیوەندییەکانی کوردو ئەرمەن ئاستێکی نوێی بەخۆوە بینی. واتە ئاستی کۆمەڵایەتیی دەرباز کردو ئاراستەیەکی سیاسی وەرگرت. پێویستی خەباتی هاوبەشی هەردوو نەتەوە لە دژی داگیرکەری عوسمانی ئاراستەی پەیوەندییەکانی گۆڕی. دەنگۆی بەشداربوونی کورد لە کوشتاری ئەرمەندا نەیتوانی ئاراستەی ئەم پەیوەندییانە تێك بدات، بە پێچەوانەوە خێراتریشی کرد. ئێمە لێرەدا پەیوەندییەکانی کورد-ئەرمەن بە سەر سێ قۆناغدا دابەش دەکەین:

١-نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەم.

٣-نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم.

٣-نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم.

قۆناغی یەکەم
نـیـوەی دووەمـی سـەدەی نـۆزدەیـەم

وێستگەی کۆمەڵەی تەعاون و تەرەقی کورد - تاشناکسوتیون

لـە کۆتـایی سـەدەی تۆزدەیەمـدا بزاڤـی رزگـاریی ئەرمـەن سـەری هەڵـدا. گرووپـە سیاسییەکانی ئەرمەن وەکو ئارمناکـان، هنـچاك (١٨٨٧) و تاشـناك (١٨٩٠) هاتنـە ئاراوە. بە دروست بوونی گرووپە سیاسییەکانی ئەرمەن خەباتی رزگاریی گەلی ئەرمەن ئاراستەیەکی تازەی وەرگرت. پێویستی خەباتی هاوبەشی ئەرمـەن، کـورد، عـەرەب و تەنانەت تورك لە دژی ئیمپراتۆری عوسمانی وای لە گرووپە سیاسییەکانی ئەرمەن کـرد کە هەوڵ بدەن خۆیان لە ئـیرادەی سیاسـیی گـەلانی نـاوبراو نزیـك بکەنـەوە. تەنانـەت لەسەروبەندی دروست بوونی "ئیتیحادو تـەرەقی"دا پەیوەندییـەکانی نێـوان ئەرمـەن و تورکە ئازادیخوازەکان هاتبووە ئاراوە. هاوکات کوردەکانیش کـە تـازە روویـان کردبـووە میتۆدی خەباتی نوێ، هەوڵیان دەدا لەگەڵ ئەرمەنەکان پەیوەندیی بێننە ئاراوە.
بزاڤی رزگاریی نەتەوەکانی ژێر دەستەی ئیمپراتۆریای عوسـمانی لـە ئـەنجامی سـتەم و هەلاواردنی نەتەوەییەوە هاتەئاراوە. خەباتی رزگاریی نەتەوەیی هەموو نەتەوەکانی ژێر چەپۆکەی عوسمانی گرتەوە. هەر لە بالکانەوە بگرە هەتاوەکو سەرزەمینەکانی عـەرەب و کورد و ئەرمەن بۆ بەدەسـتهێنانی ئـازادی و رزگـاری دەسـتیان بەخـەباتی چـەکداری کـرد[٢٢٩]. لـە کۆتـایی سـەدەی نۆزدەیەمـدا بزاڤـی رزگـاری نەتـەوەکان بـرەوی سـەندو رێکخراوی سیاسی نەتەوەیی ئەرمەن، یۆنانی، بولگار، ئەلبان، عەرەب و کورد سەریان هەڵدا و بەرگرییان لە مافەکانی خۆیان کرد.

---

[٢٢٩] جليلي جليل، نهضة الاكراد الثقافية و القومية، نقله عن الروسية باظیَ نازی، د. ولاتو، بيروت ١٩٨٦، رابطة كاوه للثقافة الكردية، ص٦٠.

بە راستی دەکرێ سەدەی نۆزدەیەم بە سەدەی رابوونی گەلانی ژێر دەستەی عوسمانی لە قەڵەم بدرێت. لە ساڵەکانی ١٨٥٤-١٨٥٥ دا یەزدان شێر رێبەرایەتیی سەرهەڵدانێکی فراوانی کرد لە دژی عوسمانییەکان. لەم سەرهەڵدانەدا تەنها کورد بەشدار نەبوون، بەڵکو ژمارەیەکی بەرچاو لە ئەرمەنەکانیش بەشداربوون. ئەمە وەکو سەرەتایەك لە پەیوەندییەکانی نێوان کورد — ئەرمەن خۆی نیشان دەدات. دواتر لە کاتی راپەڕینی شێخ عوبەیدوڵای نەهریدا (١٨٨٠) بزاڤی رزگاری کورد تا رادەیەك ئامانجەکانی خۆی دیاری دەکات. لەم راپەڕینەدا شێخ نەك خۆی لە کوشتاری ئەرمەنەکان دەبوێرێ، بەڵکو پەیوەندیشیان پێوەدەکات.

لە کۆتایی هەشتاکانی سەدەی نۆزدەیەمدا سوڵتان عەبدولحەمید هەوڵی دا ناکۆکی بخاتە نێوان کورد و ئەرمەنەوە. بۆیە لە کاتێکدا بزاڤێکی رزگاریی ئەرمەن لە رۆژهەڵاتی ئیمپراتۆرییەکەدا روو لە گەشەبوو، هەوڵی دا سیاسەتی خۆی بەرامبەر بە کورد بگۆڕێت. لە ساڵی ١٨٩١ دا سەلاحیەتی دا بەسەرخێڵەکانی کورد و میلیشیای حەمیدییەی پێکەوەنا. ئیمتیازاتێکی باشی دایە سەرۆك خێڵەکانی کورد و لە گەلێك باج و سەرانە عەفوی کردن. ئەمەشی بۆئەوە کرد سەلاحیەتیان بداتێ دانیشتوانی ئەرمینیای رۆژئاوا سەرکوت و تالاّن بکەن. سوڵتان ویستی بەم هێزە دەسەڵاتی خۆی لە ئەرمینیای رۆژئاوا بپارێزێت و لە بەرامبەر پەلامارەکانی رووسدا دیوارێکیان پێ دروست بکات[٢٣١].

دوابەدوای ئەمە سوڵتان لە کوردستان و لە ئەستەنبوڵ قوتابخانەی عەشایری (عەشیرەت مەکتەبلەری) دامەزراند و منالاّنی سەرۆك خێڵەکانی باردەهێناو بەبیری ئاینی و دژە ئەرمەن پەروەردەی دەکردن. واتە سوڵتان ئەم جارە ویستی سیاسەتی "پەرتکەو زاڵبە" بەکاربهێنێ و ئامانجیشی لەم سیاسەتە ئەوە بوو کە پێش بە یەکگرتنی کورد — ئەرمەن بگرێت.

لە ساڵی ١٨٨٩ "کۆمەڵەی ئیتیحاد" کە دواتر و لە ساڵانێتردا بوو بە "کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی" دامەزرا. ئیسحاق سکوتی، ئیبراهیم تەمۆ، عەبدوڵلا جەوەت،

---

[٢٣١] پ.ی ئەڤیریانۆڤ، کورد لە جەنگی روسیا لەگەڵ ئێران و تورکیادا، وەرگێرانی د. ئەفراسیاو هەورامی، مەکتەبی بیرو هۆشیاری، سلێمانی ٢٠٠٤، ل٢٦٤-٢٦٧، ٢٨٦، ٢٧٧و٢٨٨.

محەمەد رەشید و حیکمەت ئەمینی قونیەیی لە دامەزرێنەرانی ئیتیحادو تەرەقی بوون. لە ئیتیحادو تەرەقیدا سەرەتا هەماهەنگی هەبوو لە نێوان پێکهاتەکانی عوسمانی وەکو تورك، عەرەب، کوردو ئەرمەن. ساڵێك دوای ئەمە واتە لە ١٨٩٠ پارتی تاشناکی ئەرمەن دامەزرا. پێش ئەمەش گرووپی ئارمناکان و هنچاك دامەزرابوون. ئەم وەرچەرخانە سیاسییە کاریگەریی لەسەر کوردیش کرد. لە ساڵی ١٨٩٨ میقداد بەدرخان یەکەم رۆژنامەی کوردی واتە "کوردستان"ی دەرکرد. میقداد بەدرخان بە هۆی رۆژنامەوە جەخت دەکاتەوە لەسەر یەکێتیی کورد-ئەرمەن. رووناکبیرانی کورد کە لە تاراوگەو بە تایبەت لە رۆژئاوا کۆبووبوونەوە باش لە پێویستی و بایەخی یەکێتیی کورد — ئەرمەن گەیشتبوون و پێیان لەسەر ئەم یەکبوونە دادەگرت.[٢٣٢] میقداد بەدرخان لە کوردستاندا دەنووسیَ "یەکێتیی و پەیوەندیی باشی کورد و ئەرمەن زامنی سەرکەوتنی هەردوو گەلە[٢٣٣]. لە ژمارەی دووەمدا دەنووسێت: "دوژمنایەتیی کورد- ئەرمەن، هەردوو میللەت تەفروتونا دەکات".

دوای میقداد بەدرخان، عەبدولرەحمان بەدرخان درێژەی بە دەرکردنی "کوردستان"دا. ناوبراو لە ئەستەنبوڵ بەڕێوەبەری وەزارەتی کولتووری عوسمانی بوو. دواتر رایکرد بۆ رۆژئاوا و بوو بە نەیاری سوڵتان. بەغیابی حوکمی ئەبەدی بۆ بڕایەوە. ناوبراو درێژەی بەدەرکردنی کوردستان دا. لە ساڵی ١٩٠٠ دا رۆژنامەی "نوردار"ی ئەرمەن ئاماژەی بە سەرنووسەری نوێی کوردستان کرد و رایگەیاند کە ئەم کەسە دۆستێکی گەورەی گەلی ئەرمەنەو داوای دامەزراندنی حکومەتێکی "فیدرالی یەکگرتوو" دەکات کە تێیدا پێکهاتەکان نیمچە سەربەخۆییان هەبێت و لەمانەش ئەلبان، ئەرمەن و عەرەب و کورد دەبێ لە حوکمی نوێدا بەشداربن. عەبدولرەحمان لە ئەوروپا چووە ناو باڵی "فیدراڵیخواز" ی "تورکە لاوەکان" کە ئەودەم پێی دەوترا "حورییەت و ئیئتلاف" و سەباحەدین بەگی عوسمانی بەڕێوەی دەبرد و رۆژنامەی "ئوسمانلی"یش زمانحاڵی ئەمانەبوو. ئەم کەسە پێی لەسەر هەماهەنگی و هاوپەیمانی لە نێوان نەتەوەکانی عوسمانیدا دادەگرت.

---

[٢٣٢] جلیلی جلیل، نهضة الاکراد الثقافیة و القومیة، دار الکتاب، بیروت، ١٩٨٦، ص٢٧.

[٢٣٣] رۆژنامەی کوردستان ژمارە ٢، ساڵی ١٨٩٨.

ڕێبازی ڕۆژنامەی ئوسمانلی زەمینەی خۆشکرد بۆ ڕۆژنامەی "کوردستان". دواتر کوردستان بە ڕۆژنامەیەکی (Pro Armenia) واتە لایەنگری ئەرمەن لە قەڵەم درا. ڕێبازی کوردستان کاریگەریی کردە سەر ڕۆژنامەی ئەرمەنی "عینایەت". عینایەت گەلێك لە بابەتەکانی لە کوردستان وەردەگرت. کوردستان بانگەشەی یەکێتیی بەرژەوەندی کورد – ئەرمەنی دەکرد و دەینووسی: "ئەگەر ئەم دووانە یەکنەگرن ئەوا زەبر لە بەرژەوەندییەکانی خۆیان دەدەن". کوردستان لە نەبوونی ڕێکخستەی سیاسی کورددا، لەگەڵ گرووپە سیاسییەکانی ئەرمەندا پەیوەندیی دروست دەکردو بەمەش سەرەتایەکی پەیوەندیی هاوچەرخی سیاسی لە نێوان هەردوو میللەتەکەدا هێنایە کایەوە[٢٣٤].

کوردستان چەندی پێی لەسەر ئەم کێشەیە دادەگرت، لە چەند وتاری دیکەشیدا بە توندی ئیدانەی کرداری ناشایستی هەندێ لە دەرەبەگە کوردەکانی سەر بە "سوارەی حەمیدییە"ی کرد کە بەشداربووبوون لە کوشتاری ئەرمەنەکاندا: "ئێوە ڕۆڵەکانی ئەو میللەتە دەکوژن کە بەرگری لە ماف و دادگەری دەکەن. دەیانکوژن لە کاتێکدا دەبوا بەرگریتان لێ بکردنایە، چونکە ئەوانەش وەکو ئێوە چەوساوە و ژێر چەپۆکەن. کرداری ئێوە لە کەیەکی نەنگ و شەرمە کە بە ناوی میللەتی کوردەوە تۆمار دەکرێت. ڕۆژێك دادێت ڕۆڵەکانی میللەتی کورد بەر لەعنەتتان بخەن و هاوکاریی کورد – ئەرمەن بهێننە دی. ئەرمەن دوژمنی ئێوە نییە. دوژمنی ئێوە خودی سوڵتانە" [٢٣٥].

کوردستان لە وتارەکانیدا لە خەباتی ڕزگاریی گەلی ئەرمەن نموونە دەهێنێتەوە و یەکێتیی ئامانجە هاوبەشەکانی هەردوو میللەت بە زامنی سەرکەوتنیان دەزانێت. "ئەگەر کورد و ئەرمەن یەك بگرن، ئەوا دەزگای فەساد لە کوردستان هەڵدەتەکێت".

کوردستان ئاماژە بەوە دەکات کە سوڵتان تەڵەی نوێ دەنێتەوە بۆ ئەوەی سەر لە نوێ کوردو ئەرمەن بکاتە دوژمنی یەکتر. باسی "سوارەی حەمیدییە" دەکات و پەردە لەسەر ئامانجە پشت پەردەکانی ئەم هێزە کوردییە بەکرێگیراوە هەڵدەماڵێت. باسی

---

[٢٣٤] جلیلی جلیل، نهضة الاکراد الثقافیة و القومیة، دار الکتاب، بیروت ١٩٨٦، ص٥٠ و شەریف پاشای خەندان، بیرەوەرییەکانی بەرهەڵستێك، وەرگێرانی زریان ڕۆژهەڵاتی، بنکەی ژین، سلێمانی ٢٠٠٧.

[٢٣٥] هەمان سەرچاوە ل٥١.

زەکی پاشا دەکات کە چۆن چۆنی دەیەوێ لە ڕێگەی ئەم هێزەوە تۆوی نیفاق و دووبەرەکی لە نێوان کوردو ئەرمەندا بچێنێ و ئاواتەکانی سوڵتان بهێنێتە دی[٢٣٦].

هەروەها دەنووسێت "کوردستان ئەمڕۆ بە سەر سێ لایەندا دابەش بووە: ئەرمەن، کوردە حەمیدییەکان، کوردە غەیرە حەمیدییەکان. ئەم سێ هێزە لە کوردستان رووبەڕووی یەك بوونەتەوە". بە پێی کوردستان، کوردە حەمیدییەکان کاریان تالاّنکردنی وەرزێرە کوردو ئەرمەنەکانە. کەوابوو دەبێ دوو بەشەکەی تر بەرەنگاری ئەم بەشە ببنەوە.

لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا شارەکانی کوردستان بوونە گۆرەپانی بەرەنگاربوونەوەی سوڵتان. لە ساڵی ١٩٠٥ دا کوردەکانی دەرسیم و ئەرمەنەکان یەکیان گرت و بەهاوبەشی بەرەو رووی سوپای عوسمانی بوونەوە. لە ساڵی ١٩٠٦ دا لە ئەستەنبوڵ کوردەکان لە دژی فەرمانگە حکومییەکان خۆپیشاندانیان سازکرد، ئەرمەنەکان لە مەیداندا پشتگیری کوردەکانیان کرد. لە کانونی یەکەمی ١٩٠٧ دا لە پاریس کۆنگرەی دووەمی "ژۆن -تورکەکان" بەڕێوەچوو. زۆربەی گرووپە ناتورکەکانی عوسمانی بەشداری ئەم کۆنگرەیە بوون. کوردەکان کە لە دەوری رۆژنامەی کوردستان کۆبووبوونەوە، بە سەرۆکایەتیی عەبدولڕەحمان بەدرخان بەشداری ئەم کۆنگرەیە بوون. شاندی کورد و ئەرمەن زۆرترین هەماهەنگیان هەبووە لەو کۆنگرەیەدا. رۆژنامەی "Hayasa"ی ئەرمەن وەکو زمانحاڵی هەردوو میللەت کاری کردووە. لە ئەمەریکا هەندێك کورد لەگەڵ ئەرمەنەکان یەکدەگرن و دروشمی هاوبەش بەرزدەکەنەوە و رووخانی سوڵتان بە دەروازەی ئازادی کورد و ئەرمەن دەزانن[٢٣٧].

لە ١٩٠٨ دا کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی لە کودەتایەکدا حوکمی عوسمانی خستە دەست خۆی. ئەم سەرکەوتنە کەشێکی ئازادی بۆ پێکهاتە ناتورکەکان هێنایە ئاراوە. کوردەکان لەدەوری شێخ عەبدولقادری کوڕی شێخ عوبەیدوڵلاّی نەهری کۆبوونەوە. شێخ عەبدولقادر، ئەمین عالی بەدرخان و کۆمەڵێك لە گەورە پیاوانی کورد لە ١٩ی ئەیلولی ١٩٠٨ دا "کۆمەڵەی تەعاون و تەرەقی کورد"یان دامەزراند. دواتر رۆژنامەی

---

[٢٣٦] جلیلی جلیل، نهضة الاكراد الثقافية و القومية، دار الكتاب، بيروت ١٩٨٦، ص ٥٤.

[٢٣٧] هەمان سەرچاوە ل ٦٠.

"کورد" یاخود "کورد تەعاون وە تەرەقی غەزەتەسی" یان دەرکرد. ئەمەش بوو بە سەرەتای خەباتی ڕێکخراو و مۆدێرنی میللەتی کورد. دوا بە دوای ئەوەی ئەم کۆمەڵە کوردییە خۆی سەلماند، لەگەڵ کۆمەڵە ئەرمەنەکاندا لە پایتەخت "ئێوارەی دۆستایەتی کورد — ئەرمەنییان بەڕێوەبرد. ڕۆژنامەکانی ئەرمەن باسی هاوکاریی کورد — ئەرمەنییان دەکرد و بە مانشێتی درشت زەقیاندەکردەوە".

ڕۆژنامەی ئەرمەنی "گورتس" لە ژمارەی ١٢/٥٣ی تشرینی دووەمی ١٩٠٨ دا دەنووسێت: "ئیتر پەیوەندییەکانمان بەهێزبوون و هەموومان پێی بەختەوەرین"... کۆمەڵەی تەعاون و تەرەقی کورد پەیوەندیی جێگیری لەگەڵ تاشناك دەست پێکرد"[٢٣٨].

لە دیدارەکاندا ئەگەر ئەرمەن بچوونایەتە لای کوردەکان گۆرانی و سروودی کوردییان دەگوتەوە. ئەگەر کوردیش بڕۆیشتنایەتە لای ئەرمەنەکان ئەوا گۆرانی ئەرمەنییان پێشکەش دەکردن. ئەرمەن بەگوتنی گۆرانی کوردی پەیوەندیی راستیی خۆیان بەکوردەکان دەسەلماند. ڕۆژنامەی "جاماناك" (کات) ئاماژە بە کۆبوونەوەیەکی هاوبەش دەکات. ئەم ڕۆژنامە ئەرمەنییە ئەستەنبوڵییە باس لەوە دەکات کە کوردەکان و ئەرمەنەکان لەو کۆبوونەوە گەورەیەدا بەوپەڕی هەماهەنگییەوە هەڵوێستی خۆیان دەربڕیوە، لە کاتێکدا پێشتر هیچ راوێژیان بەیەکتر نەکردبوو. ئەمەش دەریدەخات کە کورد و ئەرمەن لە ئامانجەکانیاندا هاوبەشن و هاوکاریی یەکتر دەکەن. مێژوونووسی ناوداری ئەرمەن ئا. شاهبازیان لە کتێبەکەیدا باسی ئەم هاوکارییانە دەکات. ناوبراو کتێبەکەی ناوناوە "مێژووی کورد - ئەرمەن"[٢٣٩].

یانەی کوردی ئەستەنبوڵ کە لە لایەن کۆمەڵەی تەعاون و تەرەقی کوردەوە دانراوە، ڕۆڵێکی گرنگی هەبوو لە قووڵکردنەوەی پەیوەندییەکانی کورد و ئەرمەندا. لە ئاهەنگی کردنەوەی ئەم یانەیەدا وتاری ئەرمەنەکان نیشانی دا کە ئەم دۆستایەتی و پەیوەندییە چەند قووڵ و جێگیرە. موفتی زادەی کورد وتارەکەی خۆی تەرخانکرد بۆ بەرز نرخاندنی پەیوەندیی دۆستانەی کورد و ئەرمەنی. ڕۆژنامەی گورتس دەنووسێت:

---

[٢٣٨] جلیلی جلیل، نهضة الاکراد الثقافیة و القومیة، دار الکتاب، بیروت ١٩٨٦، ص٦٤.

[٢٣٩] هەمان سەرچاوە ل٧١.

"موفتی زادە دەڵێت لە بنەرەتا ئامانجی ئێمە لە کردنەوەی ئەم یانەیە بەهێزکردنی پەیوەندییەکانی کورد و ئەرمەنە"[٢٤٠]. ئەم یانەیە هەموو رۆژێك ئێوارەکۆڕی دۆستایەتی کورد – ئەرمەن بەڕێوە بردو کەسە ناودارەکانی کوردو ئەرمەن تێیدا بەشدار دەبوون. یانەکانی ئەرمەنیش ئێوارە کۆڕی وایان بەڕێوەدەبرد. ئەم ئێوارە کۆڕانە پێشوازیی باشیان لێوەدەکرا و گەلێك کەس بەشدارییان تێدا دەکرد. بە تایبەت ئەو کۆڕانەی کە لە گوندەکانی دەوروبەری پایتەخت بەڕێوەدەچوون، زۆرتر قەرەباڵغ بوون. گورتس لە ژمارەیەکیدا دەنووسێ: "دیاردەی ئاوا دڵخۆشمان دەکات، چونکە ئەمە دەنگدانەوەی دۆستیی نێوانمانە، ئەو دۆستییە قووڵەی برا کوردەکانمان پیشانی ئێمەی دەدەن"[٢٤١].

لە ساڵی ١٩١٠ دا کوردەکان لە ئەستەنبوڵ یەکەم قوتابخانەی کوردییان کردەوە. ئەرمەن بەر لە هەموو لایەك بایەخیان بەم هەنگاوەدا. رۆژنامەکانی "ئوریزون"، "ئازاتامارت" و "جاماناك" پەڕەکانی خۆیان تەرخانکرد بۆ ئەم ئاهەنگە. رووناکبیرانی ئەرمەن لە کوردستان هەوڵیان دەدا چەندی لەناو ئەرمەن رۆشنگەری دەکەن، دوو ئەوەندەش لەناو کوردەکان بیکەن. لە ساڵی ١٨٩٨ دا سەرنووسەری "کوردستان" لە یەکەم بانگەوازیدا بۆ کوردان دەنووسێت: "ئایا بۆ جارێکیش لە ئەرمەنەکانی دراوسێتان پرسیوە ئەرێ ئامانجتان چییە؟ بۆچی شۆرش دەکەن"؟

رۆژنامەی دروشاك و نورداری ئەرمەنی، رۆژنامەی کوردستانیان دەگەیاندە دەست کوردەکان. هەروەها رووداوەکانی کوردستانیان دەگواستەوە و بایەخیان پێدەدا. نوردار باسی راپەڕینی عوسمان بەگی کورد دەکات "عوسمان بەگ یەکێك لە میرزادەکانی کوردستانە. دەیەوێ یەکێتیی کورد – ئەرمەن دەستەبەربکات و لە دژی سوڵتان راپەڕێت. ئەو دەڵێ کورد و ئەرمەن بە نهێنی چەکداربوون"[٢٤٢]. هاوبەشیی جیۆگرافیا پاڵی بە کورد و ئەرمەنەکانەوە دەنا یەکبگرن. کوردەکان دەیانەویست کەڵك لە شارەزایی و زانستی ئەرمەنەکان وەربگرن. لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا هاوکاریی

---

[٢٤٠] رۆژنامەی ئەرمەنی "گورتس" ساڵی ١٩٠٨-ژمارەی ١٣-٢١ی ئەیلول.

[٢٤١] گورتس، ساڵی ١٩٠٨، ژمارە ٥٣، ١٢ی تشرینی دووەم.

[٢٤٢] نوردار، ١٩٠٠، ژمارەی ٢٢٨، ١٦ی کانوونی یەکەم.

کورد=ئەرمەن، بووە مایەی پروپاگەندەی رۆژنامەگەری ئەرمەن. رۆژنامەی دروشاك لە وتارێکیدا باس لە بایەخی پەیوەندیی کورد-ئەرمەن دەکات: "هاوکاریی کورد — ئەرمەن دیاردەیەکی تازە نییە لای ئێمە، گەورەکانمان لە نیرسیس فارجانیان و مارتین خریمیانیانەوە هەوڵیان بۆ داوە".

رووناکبیرانی ئەرمەن لە گوندە کوردییەکاندا خزمەتیان بە کورد دەکرد. رووناکبیری ئەرمەن رینۆگالیان لە گوندێکی کوردیدا قوتابخانەیەکی بۆ منداڵانی کورد کردەوە[٢٤٣]." ی. ئۆربیلی دۆست و یارمەتیدەری کورد بوو. خوێندن و نووسینی فێری منداڵانی کورد دەکرد و ئەلف و بێی کوردی بۆ کوردان دانا".

ئاکوب شاهبازیان ئاماژە بەوە دەکات کە ب.تاتانیان هەوڵی داوە فیدراسیۆنی رێکخراوە کوردو ئەرمەنەکان بهێنێتە ئاراوە. ئەم کەسە بڕوای بەوە هێنابوو بە دەست خستنی مافەکانی ئەرمەن لە عوسمانی، پەیوەستە بە هاوپەیمانیی لەگەڵ کوردەکاندا. بۆیە دروشاك لە ژمارەیەکیدا دەنووسێت: "ئێمە هەردووکمان دوو دیوی بیرۆکەیەکی هاوبەشین. ئەمە وامان لێدەکات بڵێین پەیوەندییەکانی کورد-ئەرمەن بۆ ئێمە لە رادە بەدەر پێویستە". ئەم هاوکارییە لە راپەڕینی ساسۆندا خۆی نیشان دا. کوردەکان لە کاتی راپەڕینی ئەرمەنەکاندا پشتیوانییان لێ کردن. ئەم پشتیوانییە هێرشی هێزەکانی سوڵتانی دواخست.

لە نامەی نهێنیی دیپلۆماتە ئەوروپاییەکاندا باس لەم هاوکارییە دەکرێت. لە ساڵی ١٩٠٣ دا دیپلۆماتی ئینگلیز باس لەوە دەکات کە کوردەکان ئازووخەیان گەیاندە هێزە گەمارۆدراوە ئەرمەنەکان. هەروەها وەستاکانی ئەرمەن چەك و چۆڵی کوردەکان چاکدەنەوە. لە ١٩٠٣ قایمقامی بتلیس کۆمەڵێك کوردی دەستگیر کرد کە گومانی ئەوەیان لێ دەکرا یارمەتیی فیدایییەکانی ئەرمەنییان دابێت[٢٤٤].

تورکەکان "روبین"ی ئەرمەنییان لە سێدارەدا، چونکە پێیان وابوو یارمەتی کوردەکانی دەرسیمی داوە. هەروەها هێزەکانی عوسمانی گوندی قاسم بەگی کوردیان گەمارۆدا و خانوبەرەی خەڵکەکەیان دایە بەرتۆپ، چونکە پێیان وابوو پەیوەندییەکی باشیان لەگەڵ

---

[٢٤٣] جليلي جليل، نهضة الاكراد الثقافية و القومية، دار الكتاب، بيروت ١٩٨٦، ص٩١.

[٢٤٤] هەمان سەرچاوە ل٩٤.

گرووپە ئەرمەنەکاندا هەیە. سەرۆکی خێڵی میللی واتە زیناك بەگ دەستگیرکرا و خرایە زیندانەوە، چونکە تورکەکان پێیان وابوو ئەم کەسە لە نێوان کوردەکاندا پروپاگەندە بۆ ئەرمەنەکان دەکات. ساڵەهای ساڵ ئەم کەسە لە کوێستانەکانی دەرسیم خۆی شاردەوە، دواتر لە ١٩٠٨ دا لە لایەن ئیتیحادییەکانەوە لەناوبرا(٢٤٥).

لە هەمووشی گرنگتر هەڵوێستەکانی کۆمەڵەی تەعاون و تەرەقی کوردە کە ئەرمەن بە هاوپەیمان لە قەڵەم دەدا. موفتی زادە کە هەندێك سەرچاوە بەرەشید بەگ باسی دەکەن یەکێك لە سەرکردەکانی شاری موش بووەو وەك نوێنەری ئەو شارە لە کۆنگرەی دامەزراندنی تەعاون و تەرەقیدا بەشدار دەبێت. لە وتارەکەی خۆیدا باس لە ئامانجەکانی کۆمەڵە دەکات. دروستکردنی دۆستایەتی کورد-ئەرمەن و بەهێزکردنی پەیوەندییەکانیان بە یەکێك لە ئامانجە گرنگەکانی کۆمەڵەی تەعاون و تەرەقی کورد لە قەڵەم دەدات(٢٤٦). لە ئامانجە نووسراوەکانی کۆمەڵەشدا دیسان باس لە پتەوکردنی پەیوەندییەکانی کورد و ئەرمەن دەکرێت.

لە ئامانجە نووسراوەکانی کۆمەڵەدا هاتووە "لە کوردستان هیچ کوردێك بۆی نییە ئەرمەن ئازار بدات. ئەم کارە لە هەموو کوردێك حەرام دەکرێت و ئەگەر شتێکی واش رووی دا، ئەوا ئەرمەنەکە بۆی هەیە سەر لە لقی کۆمەڵەی ئەو شارە بدات و شکات بکات"(٢٤٧). هەروەها کۆمەڵە ئەو بوختانە رەتدەکاتەوە کە گوایە کوردەکان دوژمنی ئەرمەنەکان بن و ئەمە بە دەسیسەی بابی عالی دەزانێت. لە مانگی مارتی ١٩٠٩ دا سەید عەبدولقادری سەرۆکی کۆمەڵە تەلەگرافی بۆ سەرکردە کوردەکان نارد کە لە راپەڕینەکەیاندا دوژمنایەتی ئەرمەن نەکەن.

"رێکخراوە ئەرمەنەکان هەر لە هەمان قۆناغدا کاری رێکخستنیان لە نێو کوردو ئەرمەنەکاندا دەکرد"(٢٤٨). پارتی "تاشناکسوتیون" لە پێش ١٩٠٨ ەوە هەوڵی دروستکردنی پەیوەندیی دۆستانەی لەگەڵ کورد دەدا. ئامانجی لە مەش ئەوەبوو کە لە دژی عوسمانی بەربەرەکانێیەکی هاوبەش بهێنێتە ئاراوە. بۆ نموونە کەسێك بە ناوی

---

(٢٤٥) ماراتینیان — تاریخ ارمینیا-مجلدا- باریس.

(٢٤٦) مالمیسانژ، جەمعیەتی تەعاوەن و تەرەقی کورد، و. زریان رۆژهەلاتی، بنکەی ژین، سلێمانی ٢٠٠٧، ل٢٥.

(٢٤٧) هەمان سەرچاوە ل٥٦.

(٢٤٨) مالمیسانژ، جەمعیەتی تەعاوەن و تەرەقی کورد، و. زریان رۆژهەلاتی، بنکەی ژین، سلێمانی ٢٠٠٧، ل٥٨.

"ماڵهاوس" که ئەندامی دەستەی بەڕێوەبەری تاشناکسوتیون بوو، لە پاییزی ساڵی ١٩٠٣ دا، لە دیداری لەتەك شێخ محەمەد سدیقی برای شێخ عەبدولقادر لە شەمزینان، داوای لێ دەکات کە هاوکاریی ئەرمەنەکان بکەن لە دژی عوسمانی. محەمەد سدیق پێی دەڵێ: "ئێوەی ئەرمەن پشتیوانتان زۆرە. ئەگەر زیانتان پێ بگەیەنن، ئەوا هەموو باڵیۆزەکانی رۆژئاوا لە سەرتان دەکەنەوە، بەڵام ئەگەر ئێمە کردەوەیەك بکەین، ئەوا بەرەگ و ڕیشەماندا دەچنە خوارەوە، کەوابوو پێویستە ئەم جارە باشتر هەوڵبدەین. ئەم خاکە هی هەردوولامانەو تورکەکان تازە هاتوون. لە باشقەڵاوە تاوەکو موسڵ هی ئێمەیەو لە سەرەوە هی ئێوە. ئێمە پشتیوانی لە ئامانجەکانتان دەکەین، جا هیوادارم ئێوەش وابن".

شێخ محەمەد سدیق لە دیدارەکەدا ئەم مەرجانە بۆ هاوکاریکردنی هەردوولایەنی کورد-ئەرمەن دەخاتەڕوو:

١-پارتی تاشناك کارگەیەکی فیشەکسازی لە شەمزینان یاخود شوێنێکی نزیك بەخەرجی خۆی دابنێ، تاوەکو هەردوولا کەڵکی لێوەربگرین.

٢-پارتی تاشناك لە ڕێی پەیوەندییەکانیەوە، بەرهەمی تووتنی شەمزینان بگوێزێتەوە بۆ ئەوروپا و میسر.

٣-ئەو سنوورەی کە بۆ کوردستان دانراوە، دەبێ تاشناك بێ ئەملاوئەولا پەسەندی بکات.

٤-پارتی تاشناك هەوڵبدات دەوڵەتە کریستیانەکان یارمەتی کوردستان بدەن[٢٤٩].

بە گوێرەی جەلیلی جەلیل کۆمەڵەی تەعاون و تەرەقی کورد، لای گرووپە بۆرژوا-نەتەوەییەکانی ئەرمەن بایەخێکی تایبەتی هەبووە. بۆیە پەیوەندییەکی قووڵیان لەگەڵ کۆمەڵە هەبووە. ناوبراو پشتی بە رۆژنامە ئەرمەنەکانی ئەو سەردەمە بەستووە و دەڵێ: "ئەو سەردەمە کوردو ئەرمەنەکانی ئەستەمبوڵ لە کۆبوونەوەکانیاندا یەکتریان بانگهێشت دەکرد و بڕیاریاندابوو هەتا دوایی هاوکاریی یەکتر بکەن. بەڵام ئەم هاوکارییە زۆری نەخایاندووە و تورکەکان بارودۆخەکەیان گۆڕیوە". نووسەرێکی ئەرمەن دەنووسێت:

---

[٢٤٩] مالمیسانژ، جەمعیەتی تەعاوەن و تەرەقی کورد، و. زریان رۆژهەلاتی، بنکەی ژین، سلێمانی ٢٠٠٧،.

"کورد و ئەرمەن لەرەوشێکی هاوشێوەدا دەژین.
بەلاّم لە رووی پێکەوە گونجانەوە باش کاریان نەکردووە.
بە یەکجاری خۆیان خستەبەر لافاوی مەشروتییەت
و رابردووی خۆیان فەرامۆشکرد. هەریەکەیان
فریوی بەلّێنەکانی دەولّەتیان خواردو بەرەو ئایندەیەکی
نادیار رۆیشتن"[٢٥٠].

کۆمەلّەی تەعاون و تەرەقی کورد لە سالّی ١٩٠٩ دا پێشنیارێکی ئاراستەی "پاتریکخانە"ی ئەرمەنەکان کرد کە سەردانی هەرێمەکانی رۆژهەلاّت بکەن. دوای ئەمە سێ کۆمیسیۆن سەردانی هەرێمەکەیان کردووە و لە گرفتەکانیان کۆلّیوەتەوە. دەبووایە ئەم شاندانە گرفتی زەویوزاری کوردەکان و ئەرمەنەکانیان چارەسەربکردایە. لە هەفتەمین ژمارەی بلاّوکراوەی کۆمەلّەدا داوا لە وەزارەتی ناوخۆ کراوە هەرچی زووترە داواکارییەکانی کۆمەلّەی تەعاون و تەرەقی کورد جێبەجێ بکات:

"سەبارەت بە چارەسەرکردنی کێشەی نێوان کوردو ئەرمەن لەو پارێزگایانەی کە هەردوو گەلی تێدادەژین، کۆمەلّەکەمان هەندێك راو پێشنیاری پێشکەش بەوەزارەتی ناوخۆ کردووە. هەر لەو بارەیەشەوە داواکارین بابی عالی ئەوە لەبەرچاو بگرێ. هیواداربن وەزیری ناوخۆش کاری پێویست ئەنجام بدات. بۆ وەبیرهێنانەوە پێویستە ئەوە بگوترێ کە ئەم راو پێشنیارانە بۆ بەختیاریی و خۆشی هەردوو گەلەکەیەو ناوەرۆکێکی نیازپاکانەی هەیە. هەر لەبەرئەوەش هیوادارین بۆچوونی هاولاّتییە ئەرمەنەکانیش وەربگیرێت".

لە سالّی ١٩٠٩ دا کۆمەلّەی تەعاون و تەرەقی کورد لە بتلیس گەلێك پێشکەوتبوو. ئەمە کۆمەلّەی ئیتیحاد و تەرەقی نیگەران کرد، بۆیە هەولّییدا ناکۆکی لە نێوان کوردو ئەرمەن بوروژێنێ. "کۆمیتەی ئیتیحادو تەرەقی کە هەولّی دووبەرەکی نانەوەی دەدا لە نێوان کورد-ئەرمەندا، بە نهێنی هەندێك سیخوری ناردە شارەکانی رۆژهەلاّتی تورکیا"[٢٥١]. بە پێی رۆژنامەی گورتسی ئەرمەن کۆمەلّەی تەعاون و تەرەقی لەو

---

[٢٥٠] مالمیسانژ، جەمعیەتی تەعاوەن و تەرەقی کورد، و. زریان رۆژهەلاّتی، بنکەی ژین، سلێمانی ٢٠٠٧، ل ٦١.
[٢٥١] هەمان سەرچاوە ل٧١.

سەردەمەدا نەیتوانیوە هەموو خێڵەکانی "خنس" رێکبخات، بۆیە خێڵی چارەکان لەگەڵ ئەرمەنەکان خۆیان رێکخستووە و نەچوونەتە کلوبی کۆمەڵە. رۆژنامەی "کورد-تەعاون وە تەرەقی غەزەتەسی" دوای "کوردستان" دووەمین رۆژنامەی کوردی ئەو سەردەمەبووە. کوردستان قەدەغە بوو بە قاچاخ بلاّودەکرایەوە، لە کاتێکدا بلاّوکراوەی "کورد" بەیاسایی و لە ئەستەنبوڵ چاپدەکرا. بلاّوکراوەی کورد هەوڵی یەکخستنی کورد و ئەرمەن دەدا. هەروەها لە پەیڕەوپرۆگرامی کۆمەڵەشدا، یەکێك لە مادەکانی "باشترکردنی پەیوەندییەکانی کوردو ئەرمەن" بووە. لە مادەی ١٥ی بەرنامەی کۆمەڵەدا ئاوا هاتووە:

مادەی ١٥- "کۆمەڵە بە مەبەستی لەناوبردنی ناکۆکیی نێوان کوردو
ئەرمەن... کەسانی لێوەشاوە رەوانەی هەرێمەکە
دەکات و سوود لە ئەزمونی پیاوانی ئاینی وەردەگرێت.
هەروەها راوێژ بە کۆمەڵەی ئەرمەنەکان
دەکات و هەوڵدەدات لە ئەستەنبوڵ کۆمیتەی
هاوبەشی کورد-ئەرمەن پێکەوە بنێ بۆ
بنەبڕکردنی گرفتەکان" [٢٥٢].

لە بەیاننامەی کۆمەڵەدا کە لە بلاّوکراوەکەیدا بلاّوکراوەتەوە یەکێك لە مەبەستەکانی دامەزراندنی کۆمەڵە بە پتەوکردنی پەیوەندییەکانی کورد و ئەرمەن لە قەڵەمدراوە. هەروەها لە بلاّوکراوەکەی کۆمەڵە و گۆڤاری "هەتاوی کورد" دا چەند بابەتێك چاپکراون باس لەو تۆمەتانە دەکەن کە تورکەکان و ئەوروپاییەکان خستویاننەتە ئەستۆی کورد، گوایە رقیان لە ئەرمەنەکانەو دوژمنایەتی لە نێوانیاندا هەیەو دەستیان لێ ناپارێزن.. نووسەرەکانی بلاّوکراوەی کۆمەڵە ئەم تۆمەتانە رەتدەکەنەوە و دەنووسن "بۆچی هەتا حکومەتی پێشوو نەهاتبوو لە نێوان کوردو ئەرمەندا برایەتی هەبوو؟ بۆچی تا مادەی ٦١ی پەیمانی بەرلین سەبارەت بە پاراستنی مافەکانی ئەرمەن نەهاتبووە ئاراوە، ولاّتانی ئەوروپایی ئەرمەنەکانیان لەبیرنەبوو"؟ ئەمجا دەنووسێ برایەتی و پەیوەندیی نێوان هەردوو پێکهاتەی کورد و ئەرمەن لەهەرێمەکەدا نموونەی

---

[٢٥٢] مالمیسانژ، جەمعیەتی تەعاوەن و تەرەقی کورد، و. زریان رۆژهەلاّتی، بنکەی ژین، سلێمانی ٢٠٠٧، ل ١٥٩.

نییەو ئەوەشی باسی دوژمنایەتی دەکات پیلانی ترسناکی بەدواوەیە[٢٥٣]. ئەم نووسەرە ئیسماعیل بابان زادە بووە کە لەگەڵێك نووسیندا ئاماژە بە پەیوەندییەکانی کوردو ئەرمەن دەکات.

لە ٧ی تشرینی دووەمی ١٩٠٨ دا بابەتێك بە ناوی فەرموودەکانی شێخ عەبدولقادر ئەفەندی کوڕی شیخ عوبەیدولاّ ئەفەندی سەرۆکی کۆمەڵی تەعاون و تەرەقی بلاّوکراوەتەوە. لەم بابەتەدا شێخ عەبدولقادر باس لەوە دەکات کە حکومەتی پێشوو لە نێوان پێکهاتەکان "بە تایبەت کورد و ئەرمەن" دا گرفتی ناوەتەوە. شێخ لەم بابەتەدا دەڵێ حکومەت دەیەوێ بۆچارەسەرکردنی ئەم گرفتە "سوپای حەمیدییە" بە یەکجاری هەڵوەشێنێتەوە، لە کاتێکدا ئەمە چارەسەر نییە و دەبێ چارەی دیکەی بۆ بدۆزرێتەوە. شێخ دان بەوەدا دەنێ کە هەندێك لە پێکهاتەکان لە دەست ئەم سوپایە زیانیان پێ گەیشتووە، بەلاّم ئەم زیانە تەنها تایبەت بە تاقە پێکهاتەیەك نییەو هەموو پێکهاتەکانی گرتۆتەوە بە خودی کوردیشەوە. پێویستە حکومەتی نوێ راوێژی گەورەپیاوان وەربگرێ و لە باتی هەڵوەشاندنەوەی سوپای خێڵەکان (حەمیدییە) چاکسازییان تێدا بکات[٢٥٤].

هەروەها لە ژمارەیەکی بلاّوکراوەی کۆمەڵەدا جارێکی تر سەبارەت بە پەیوەندییەکانی کورد و ئەرمەن بابەتێك بلاّوکراوەتەوە:

"کۆمەڵەکەمان بە مەبەستی چارەسەرکردنی ناکۆکیی نێوان
کوردو ئەرمەن لەو پارێزگایانەی کە پێکەوە دەژین، هەندێك
پێشنیارو رێگە چارەی پێشکەش بەوەزارەتی ناوخۆ کردووە،
بابی عالیش بایەخی پێ دەدات. هەر لەبەرئەوە هیوادارین
حەزرەتی پاشای وەزیری ناوخۆ کاری پێویست بکات
بۆ جێبەجێکردنی ئەم پێشنیارنامەیە. هەروەها لەبەرئەوەی بەندەکانی ئەم پێشنیارنامەیە بە

[٢٥٣] مالمیسانژ، جەمعیەتی تەعاوەن و تەرەقی کورد، و. زریان رۆژهەلاّتی، بنکەی ژین، سلێمانی ٢٠٠٧، ل ١٨٧.

[٢٥٤] هەمان سەرچاوە ل ١٩٦.

مەبەستی بەختیاریی هەردوو گەلی کورد و ئەرمەن ئامادەکراون، هیوادارین هاولاتییە ئەرمەنەکانیش هەولی پێکهێنانیان بدەن"[٢٥٥].

لە ساڵەکانی ١٩١٢-١٩١٣ عەبدولرەزاق بەدرخان لە دەست حکومەتی عوسمانی رایکرد و رۆیشتە قەفقاز و دواتر گەڕایەوە کوردستانی ئێران. عەبدولرەزاق لەگەڵ سمکۆ لە خۆی کۆمەڵەیەکی کوردی بنیاتنا. هەروەها بۆ ئەوەی پلانەکەی سەربکەوێت پەیوەندییەکی باشی لەگەڵ روسیا دروستکرد. عەبدولرەزاق بەدرخان ئومێدی بە سوپای رووسیا هەبوو و پێی وابوو بە هاوکاریی رووسیا دەتوانێ "کوردستانێکی سەربەخۆ" بێنێتە ئاراوە. یەکێك لە پلانەکانی عەبدولرەزاق بەدرخان پێشخستنی پەیوەندییەکانی کورد — ئەرمەن بوو. سەرەنجام لەگەڵ "پارتی تاشناك" رێکدەکەوێ و هاوکارینامەیەك ئیمزا دەکەن. عەبدولرەزاق بەدرخان لە موسکۆ و تفلیس لەگەڵ سەرکردەکانی ئەرمەن دیدار دەکات و لەوێ جەخت دەکاتەوە لەسەر هاوپەیمانی و هاوخەباتیی هەردوو گەل. لە پیتەرزبۆرگ عەبدولرەزاق سەردانی وەزارەتی دەرەوەی رووسیا دەکات و لەگەڵ سازانۆڤی وەزیری دەرەوە کۆدەبێتەوە. لەم کۆبوونەوەیەدا عەبدولرەزاق باسی پلانەکانی خۆی دەکات. یەکێك لە بەرپرسانی وەزارەتی دەرەوەی رووسیا ئاماژە بەم دیدارە دەکات و دەڵێ عەبدولرەزاق پەیتا - پەیتا لە قسەکانیدا پێی لەسەر ئەوە دادەگرت کە ئەو دەیەوێ دۆستایەتی نێوان کوردو ئەرمەن پێش بخات. ئەو بەرپرسیارە دەنووسێ دوای ئەو دیدارە عەبدولرەزاق سەردانی سەرکردەکانی ئەرمەنی کردووە لە پیتەرزبورگ. لە ئەنجامی ئەم دیدارانەدا "کۆمەڵەی دۆستی کورد -ئەرمەن" دادەمەزرێنێ و جەخت دەکاتە سەرئەوەی کە لە تفلیس و شارەکانی تری قەفقازدا کۆمەڵەی هاوشێوە دابمەزرێنن[٢٥٦].

رۆژنامەی "مەشاك"ی ئەرمەن ئاماژە بە راپەڕینی کوردەکانی بتلیس دەکات کە دواتر تێکدەشکێت. سەرکردەکانی ئەم راپەڕینە هەندێکیان پەنا دەبەنە بەر ماڵە ئەرمەنەکان. هەروەها رۆژنامەی ئەرمەنی "ئۆریزون" دەنووسێت: "کاتێك هێزەکانی سوپا گەیشتنە ئەو ناوچەیە بینییان کە هەموو شوێنێك چۆلکراوە . دواتر زانیان کە

---

[٢٥٥] مالمیسانژ، جەمعیەتی تەعاوەن و تەرەقی کورد، و. زریان رۆژهەلاتی، بنکەی ژین، سلێمانی ٢٠٠٧، ل ٢٣٠.
[٢٥٦] جليلي جليل، نهضة الاكراد الثقافية و القومية، دار الكتاب، بيروت ١٩٨٦، ص١٨٥.

منداڵ و ژن و مەڕومالاٚتەکانیان سپاردۆتە ئەرمەنەکان و بۆخۆشیان کشاونەتەوە بۆ شاخەکان"[٢٥٧].

ڕۆژنامە ئەوروپاییەکانی ئەو سەردەمە وەك ڕۆژنامە تورکییەکان سەیری کوردیان کردووە و سەبارەت بە ڕاپەڕینەکانی کورد نووسیویانە کە "کورد لە دژی ریفۆرمی حکومەتی نوێن و ڕاپەڕینەکەیان دواکەوتووانەیە". هەروەها ئاماژەیان بەوەکردووە کە کوردەکان لە دژی هاوڵاتییانی ئەرمەنن. ڕۆژنامەی "دەیلی تەلگراف" بەراشکاوی نووسیویە: "سەرکردەکانی ڕاپەڕینی کورد بە ئاشکرا ڕایانگەیاند کە جەنگێکی پیرۆز لە دژی ئەرمەن بەرپا دەکەن"[٢٥٨]. ڕۆژنامەی "تایمز"ی بریتانی سەروتاری خۆی بە ڕاپەڕینی کوردەکان دەست پێکردووە و نیگەرانیی خۆی سەبارەت بە چارەنووسی ئەرمەنەکان دەردەبڕێت و بەرپرسیارێتی دەخاتە ئەستۆی کوردەکان. ئەم ڕۆژنامانە تاوانەکانی تورکە گەنجەکانیان دەخستە ئەستۆی کورد.

ئەمە لە کاتێکدا کە ڕۆژنامە ئەرمەنەکان بە شێوەیەکی پۆزەتیڤ سەبارەت بە ڕاپەڕینی کورد بابەت و وتاری باشیان بلاٚودەکردەوە و بە قووڵایی پرسەکەدا ڕۆدەچوون و ڕەهەندە جۆربەجۆرەکانی سەرهەڵدانی کوردیان دەخستە ڕوو. بۆ نموونە ب. ناڤاساردیان کە خۆی ئەزموونی مەیدانی هەبووە، ئاماژە بەسەرهەڵدانی بتلیس دەکات و ڕوونی دەکاتەوە کە ئەم سەرهەڵدانە یەکێکە لە سەرهەڵدانە گرنگە دژە تورکەکان. ناڤاساردیان بیروڕا و هەواڵی ڕۆژنامە ئەوروپاییەکان بەدرۆ دەخاتەوە و بەبابەتی پووچیان لە قەڵەم دەدات. ناوبراو دەنووسێ ئەم ڕاپەڕینانە نە پاشڤەڕۆن و نە دژی ئەرمەنیش.

ئەم ڕووناکبیرە دەنووسێ ڕاپەڕینەکە لە وشیاریی نەتەوەیی کوردەکانەوە سەرچاوەی گرتووە: "هۆشیاریی نەتەوەیی لای کوردەکان گەشەی کردووە و کەوتۆتە سەر ڕێڕەوی شارستانیی مرۆڤایەتی". هەروەها دواتر دەنووسێ "ئایا ئەم ڕاپەڕینە دژی ئەرمەن بوو؟" وەلاٚم دەداتەوە:

---

[٢٥٧] ئۆریزون ١٩١٤، ژمارەی ٨٧ ، ٢٥ی نیسان.

[٢٥٨] ئۆریزون ١٩١٤، ژمارەی ٦٧، ٢٨ی ئازار

"نەخێر لە دژی تورکەکان بوو بەهیچ کلۆج ئامانجی ئەرمەن نەبووە". نووسەری ڕۆژنامەی "مەشاك" دەنووسێ: "ڕواڵەتی ڕاپەڕینی بتلیس شەریعەت بوو، بەڵام ناوەرۆکەکەی نەتەوەیی بوو نەك ئاینی"[259].

سەرنووسەری ڕۆژنامەی ئەرمەنی "مەشاك" گ.ئارکیلیان لە پەیامی پەیامنێران ئەوە هەڵدەهێنجێ: "وردە - وردە هەموو شتێکمان بۆ ڕوون دەبێتەوە سەبارەت بە ڕووخساری شێوێنراوی ڕاپەڕینی کورد و بۆمان دەردەکەوێ کە بزاڤی کورد بزاڤێکی سیاسییە و ناوەرۆکەکەی تالانو بڕۆ و دەمارگرژی ئاینی نییە، بەڵکو ناوەرۆکەکەی بریتییە لە ئاواتی کوردان بۆ پێکەوەنانی دەوڵەتی کورد"[260].

دواتر ڕووخساری ڕاستەقینەی "تورکە گەنجەکان" لە سەرەتای جەنگی یەکەمی جیهانیدا باشتر دەرکەوت. تورکە گەنجەکان توانییان ڕای گشتی دنیا بخەڵەتێنن و ڕاپەڕینی بتلیس بە ڕاپەڕینێکی پاشڤەڕۆ و دژە ئەرمەن لە قەڵەم بدەن. بەڵام دواتر واتە دوای ئەوەی پرسی کوردیان سووك کرد، پەرژانە سەر ئەرمەن و هەوڵیان دا پرۆژەکەیان بەکوشتاری ئەرمەنەکان جێبەجێبکەن کە بریتی بوو لە "یەك دەوڵەت — یەك نەتەوە". ئەم سیاسەتە و پشتیوانی هەندێك وڵاتی ڕۆژئاوایی وەك ئەڵمانیا بووە هۆی ئەوەی کە جینۆسایدی ١٩١٣-١٩١٦ بێتەئاراوە.

---

[259] جلیلی جەلیل، هەمان سەرچاوە ل٢٢٢.

[260] جلیلی جەلیل، هەمان سەرچاوە ل ٢٢٣.

قۆناغی دووەم
سەردەمی کۆمار، نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم

وێستگەی خۆیبوون - تاشناك

دەتوانین ئەم قۆناغە بە قۆناغی سەردەمی کۆماری تورکیا ناوزەد بکەین. هەڵبەت ئەم قۆناغەش خۆی پێشەکییەکی هەیەو دەگەڕێتەوە بۆ کاتی دەسەلاتداری ئیتیحاد و تەرەقی. ئیتیحاد و تەرەقی لە ١٩٠٨-١٩٠٩ دا دەسەلاتی بەدەستەوە گرت. لە سەرەتاکاندا ئیتیحاد و تەرەقی بەرامبەر بە پرسی نەتەوە ناتورکەکان هەڵوێستێکی باشی هەبوو. بە گشتی بزاڤی "تورکە گەنجەکان" دابەشدەبووە سەر دوو بەش: بەشی یەکەمی کۆمەڵەی ئیتیحاد و تەرەقی بوو. بەشی دووەمیشی فیرقەی حورییەت و ئیئتلاف بوو. هەرچی ئیتیحاد و تەرەقی بوو، زۆرتر مەیلەو نەتەوەپەرستی بوو. حورییەت و ئیئتلاف بڕوای بە جۆرێك فیدرالیزم هەبوو و مەیلی سیاسیی نەتەوە ناتورکەکانی لە خۆ دەگرت.

لەم سەردەمەدا پەیوەندییەکانی نێوان کورد و ئەرمەن چەندین تایبەتمەندیی لە خۆ دەگرێت. لە لایەك هێشتا کوشتارەکانی تورکەکان و سوپای حەمیدییە کاریگەریی لەسەر پەیوەندییەکانی کورد و ئەرمەن هەبوو. لە لایەکی دیکە ئیتیحاد و تەرەقی دەمامکی لەسەر رووخساری خۆی هەڵماڵیبوو مەیلی شۆڤێنی خۆی دەرخستبوو. جگە لەوەش بەرە-بەرە خەریك بوو دەستی بە پاکتاوکردنی پێکهاتە ناتورکییەکان دەکرد. لەم سەروبەندەدا بەر لەوەی هەڵمەتەکانی جینۆساید و کۆچی زۆرەملێی ئەرمەنەکان دەست پێ بکات، کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی بۆ سیاسەتەکانی خۆی پشتی بە هەڵوێستی هەموو پێکهاتەکان دەبەست. لە یەکێك لە هەڵوێست و بەیاننامەکاندا کوردو ئەرمەنەکانیش بەشدار دەبن. لە ١٧ی نیسانی ١٩٠٩دا جەمعیەتی ئیتیحاد و تەرەقی (گرووپی دەسەلاتدار) و گرووپی پێکهاتە جیاوازەکان، هاوپەیمانییەکیان (کوالیسیۆن) پێك هێنا بە ناوی "هەیئەتی موتتەفیقەی عوسمانیە".

جەمعیەتی تەعاون و تەرەقی کوردو گرووپی تاشناکسوتیۆنی ئەرمەنیش لەم هاوپەیمانییەدا بەشداربوون. لە بەیاننامەی هاوپەیمانییەکەدا کورد و ئەرمەن ئیمزای خۆیان خستبووە پاڵ ئیمزای گرووپەکانی دیکە(٢٦١). ئەو گرووپانەی لەم هاوپەیمانییەدا بەشداربوون ئەمانە بوون:

-جەمعیەتی ئیتیحاد و تەرەقی عوسمانی.

-فیرقەی ئەحراری عوسمانی.

-تاشناکسوتیۆنی ئەرمەن.

-جەمعیەتی تەعاون و تەرەقی کورد.

-کۆمەڵەی سیاسی ڕۆمەکان.

-کلوبی تەعاونی چەرکەس.

-کلوبی بولغاری.

-کلوبی ناوەندی باشکیمی ئەلبانییەکان(٢٦٢).

بەم جۆرە دەردەکەوێت کە لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا کورد و ئەرمەن جگە لەوەی لەگەڵ پێکهاتەکانی تردا هاوخەباتییان هەبووە، بە تایبەتی لەگەڵ یەکیش لە دانوستان و پەیوەندیدا بوون. بە تایبەتی دوای ئەوەی لە ١٨٩٨ وە ڕۆژنامەی کوردستان وەکو زمانحاڵی گەلی کورد لەگەڵ گرووپەکانی ئەرمەندا پەیوەندیی هێنایە ئاراوە، ئەم پەیوەندییە لە ١٩٠٨وە و لەگەڵ دامەزرانی "جەمعیەتی تەعاون و تەرەقی کورد"دا وەرگۆڕانێکی ریشەیی بەخۆیەوە دیت، چونکە ئەم کۆمەڵەیە یەکەم ڕێکخستەی سیاسی سەر بە ناسیۆنالیزمی کوردە. ئەم ڕێکخستنە سیاسییە چیتر ئەولەویەتی بە ئایین نەداو بە پێی ئەولەویەتە نەتەوەییەکانی هەستی بە پێویستیی هاوخەباتیی پێکهاتە ناتورکەکانی عوسمانی و بە تایبەت کورد و ئەرمەن کردبوو و بە کردەوەش هەوڵی بۆ دابوو. بە دامەزرانی جەمعیەتی تەعاون وتەرەقی کورد وەرگۆڕان لە پەیوەندییەکانی کورد-ئەرمەندا هاتە ئاراوە.

---

(٢٦١) مالمیسانژ،جەمعیەتی تەعاون و تەرەقی کورد، سلیمانی (٢٠٠٧)، بنکەی ژین، ل٦٣.

(٢٦٢) هەمان سەرچاوە.

ئەم پەیوەندییانە دوابەدوای سیاسەتی تۆرانی و شۆڤێنی ئیتیحادو تەرەقی لە ساڵی ١٩١٠ بەدواوە رووە راستەقینەکەی خۆی ئاشکرا کرد، ئەوا ئیتر پەیوەندییەکانی هەردوو میللەت توندوتۆڵتر بۆوە. ساڵانی ١٩١٢-١٩١٦ بە تایبەتی بۆ گەلی ئەرمەن ساڵانێکی شووم و بەدفەڕ بوون. ئەم گەلە دێرینە رووبەڕووی جینۆساید و کۆچبەرکردن بۆوە و لەسەر خاکی خۆی هەڵکەنرا. لە راستیدا جەنگی یەکەمی جیهانی کە کۆتایی پێهات، لەگەڵ خۆیدا هەم کۆتایی بە عوسمانی هێناو هەم تۆماری ئیتیحاد و تەرەقیشی پێچایەوە. وەك پێشتریش گوتمان قۆناغی حوکمی ئیتیحاد و تەرەقی پێشزەمینەی پەیوەندییەکانی کوردو ئەرمەن بوو کە لە سەردەمی کۆماری تورکیادا قۆناغی دووەمی ئەم پەیوەندییانە بە شێوەیەکی رەسمیتر و توندوتۆڵتر هاتە کایەوە.

لە کۆتاییەکانی جەنگی دووەمی جیهانیدا تورکیا لە هەموو لایەکەوە گەمارۆدرابوو. بەشێکی زۆر لە خاکی ئەم وڵاتە لە لایەن زلهێزەکانەوە داگیرکرابوو. یۆنان، ئیتالیا، ئەرمەن، رووسیا، فرەنساو بریتانیا هەر یەکەو لە لایەکەوە پاشماوەکانی خاکی عوسمانییان داگیرکردبوو. هەموو هێزەکان خەریك بوون میراتی پیاوە نەخۆشەکەیان دابەشدەکرد.

لەم سەروبەندەدا مستەفا کەمال ئاتاتورك و قوای میللیە لە ئەنادۆڵ خۆیان کۆکردەوە و بەرەنگاری هێزە داگیرکارەکان بوونەوە. بەڵام هێشتا ململانێیەکانی ئەنادۆڵ یەکلایی نەبووبوونەوە، هێزە سەرکەوتووەکانی جەنگی یەکەمی جیهانی لە نێوان خۆیاندا پەیمانی سیڤەریان ئیمزاکرد.

لە پەیمانی سیڤەردا نوێنەرانی کورد و ئەرمەنیش بەشداربوون و تا رادەیەك گوێ لەم نوێنەرانە گیرابوو. هەروەها بە شێوەیەکی رێژەیی بەرژەوەندی پێکهاتە ئەتنیەکان رەچاوکرابوو. چەند مادەیەك لە ناوەرۆکی ئەم پەیمانە بۆ دابین کردنی خواستی کوردەکان و بە تایبەت ئەرمەنەکان تەرخانکرابوو. هەرچەند ئەم مادانە بە یەکجاری خواست و بەرژەوەندی کوردو ئەرمەنییان نەدەهێنایەدی، بەڵام خودی پەیمانەکە بۆ ئەوەی داواکارییەکانی ئەم دوو میللەتە تارادەیەك بهێنرێنە دی، دوو دەوڵەتی نیمچە سەربەخۆی بۆ کوردەکان و ئەرمەنەکان دیاریکردبوو. تەنها ئەوەی تێدابووە کە دەوڵەتی ئەرمەنەکان دەبوا بەیەکەم هەنگاو سەربەخۆ بوایە و لەگەڵ دەوڵەتی ئەرمینیای سەربەخۆی رۆژهەڵات یەکی بگرتایەتەوە. کەچی ئەوەی بۆ کورد رەچاوکرابوو،

حکومەتێکی خودموختار بوو کە دوای ساڵێك چارەنووسی دوایەمینی یەکلایی دەکرایەوە[٢٦٣].

پەیماننامەی سیڤەر لەمادەکانی "٦٢،٦٣،٦٤" ئاماژەی بە کوردەکان کردبوو:

مادەی ٦٢: لیژنەکەی ئەستەنبوڵ لە٣ ئەندام پێکدێت و حکومەتی بریتانیا، فرەنسا، ئیتالیا، بە شێوەی رەسمی هەڵیاندەبژێرن و لەماوەی ٦ مانگدا، دوای ئیمزاکردنی ئەم پەیمانە، لیژنەکە پلانێك دەخاتەڕوو سەبارەت بە خودموختاری بۆ ئەو ناوچانەی کە زۆربەی دانیشتووانی کوردن. ئەمەش لە رۆژهەڵاتی چەمی فراتەوە دەست پێدەکات و باشووری سنوورەکانی ئەرمینیا دەگرێتەوە و دواتر بە یەکجاری دیاری دەکرێت. ئەم ناوچەیە دەکەوێتە نێوان تورکیا، سوریا و عێراق. بە پێی بەندەکانی ٢،١١،٢٧ و٣ ئەگەر ئەندامانی لیژنەکە بڕیاری بە کۆمەڵیان بۆ نەگیرێت، ئەوجا بڕیارەکە حەواڵەی وڵاتەکانیان دەکەن.ئەم پرۆژەیە دەبێ مافەکانی ئاشووری و کلدانییەکانی ئەم ناوچەیە گەرەنتی بکات. بە پێی ئەم پەیمانە بە نوێنەرانی بریتانیا، فرەنسا، ئیتالیا و ئێران و کورد سەردانی ناوچەکە دەکەن و بابەتی چاکسازی تاوتوێدەکەن.

مادەی ٦٣: حکومەتی تورکیا بڕیاری لیژنەکە پەسەند دەکات و ئەوەیش کە لە مادەی ٦٢ دا هاتووە جێ بەجێ دەکات. دەبێ لە ماوەی ٣مانگ دوای راگەیاندنی بڕیارەکان ئەم ئەرکە جێبەجێکرێت.

مادەی ٦٤: ئەگەر لەماوەی ساڵێکدا و دوای جێبەجێکرانی ئەم پەیمانە کوردەکانی ئەم ناوچەیە بە پێی دەقەکانی مادەی ٦٢ داوا لە کۆمەڵەی نەتەوەکان بکەن کە دەیانەوێ لە تورکیا جیاببنەوە و سەربەخۆ بن و کۆمەڵەی نەتەوەکانیش ئەم داوایەیان پەسەند بکات، ئەوجا دانیشتوانی ئەم دەڤەرە بۆیان هەیە سەربەخۆبن. تورکیاش دەبێ بڕیاری کۆمەڵەی نەتەوەکان دەستبەجێ پەسەندبکات. دواتر بە شێوەیەکی بەرفراوان ئیجرائاتی فەرز لەسەر تورکیا بە گوێرەی پەیمانێکی دیکە دەخرێنەڕوو. دوای ئەوەی تورکیا بەم پەیمانە رازی بوو هاوپەیمانانیش هیچ لاریەکییان نەبوو، ئەوجا رێگری لەوە

[٢٦٣] محمد ملا احمد، جمعیة خویبون و العلاقات الکردیة-الارمنیة، کاوه للنشرو التوزیع، اربیل ٢٠٠٠، ص٢٥-٢٦.

ناکرێت کە ویلایەتی موسڵ بە شێوەی ئیختیاری و خۆخواز لەگەڵ ئەم دەوڵەتە کوردییەدا ببێتەیەك[٢٦٤].

هەروەها لە بەشی شەشەمی ئەم پەیمانەدا و لە مادەکانی ٨٨،٨٩،٩٠،٩١،٩٢،٩٣ سەبارەت بەئەرمەن بەچڕوپڕی باس دەکرێت:

مادەی ٨٨: تورکیا دەبێ دان بەو بڕیارەدا بنێ کە هاوپەیمانەکان دەیدەن سەبارەت بەوەی ئەرمینیا دەبێتە دەوڵەتێکی ئازادی سەربەخۆ.

مادەی ٨٩: تورکیا و ئەرمینیا دەبێ بە پێی ڕێککەوتنی زلهێزەکان پرسی دیاری کردنی سنوورەکانیان لە ویلایەتەکانی ئەرزرۆم، ترابزون، وان، بتلیس بسپێرن بە سەرۆکی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا. هەروەها دەبێ ملکەچ بن بە هەموو بڕیارێکی ئەم دادوەرەوە.

دەبێ بڕیارەکان وا ڕێکبخرێن کە ڕارەوێك بۆ ئەرمینیا بکرێتەوە کە دەستی بە دەریا بگات. جگە لەوەش دەبێ ناوچەکانی سنووری لای تورکیا لە ئاست ئەرمینیا بە تەواوەتی بێ چەك بکرێت.

مادەی ٩٠: ئەگەر کاتی یەکلایی کردنەوەی سنوورەکان هات، بە پێی مادەی ٨٩ هەرکام لەو ناوچانە ویستیان بخرێنە سەر ئەرمینیا، ئەوا دەبێ تورکیا دەمودەست واز لەهەموو مافێکی خۆی بهێنێ و لەو شوێنانە بکشێتەوە. بڕیارەکانی ئەم لێژنەیە تورکیا ناچار دەکەن هەتا دوایی پابەندبێت. تورکیا لە رووی داراییەوە چی دەکەوێتە سەری بەرامبەر بە ئەرمینیا دەستبەجێ جێبەجێی بکاتو موڵکەکان بە زوویی بگوێزێتەوە. ئەم بابەتە لە دەقەکانی تردا بە وردی یەکلایی دەکرێتەوە و لە مادەی ٢٤٣،٢٤١،٢٤٢ ی بەشی هەشتەم و بەندەکانی دارایی ئەم پەیماننامەیەدا بەچڕی دەخرێتەڕوو.

مادەی ٩١: هەر کاتێك یەکێك لەو ناوچە باسکراوانە خرایە سەر ئەرمینیا ئەوا دەبێ دەستبەجێ لیژنەی دیاریکردنی سنوور پێکبهێنرێت. دەبێ بڕیارەکانی ئاشکرابن و لە ماوەی سێ مانگ دوای دەرکردنی بڕیارەکانی سەبارەت بەم مادەیە هەموو شتێك

---

[٢٦٤] محمد ملا احمد، جمعية خويبون و العلاقات الكردية-الارمنية، كاوه للنشرو التوزيع، اربيل ٢٠٠٠، ص١٥١.

یەکلایی بکرێتەوە. هەروەها دەبێ ئەم لێژنەیە پرسی دیاریکردنی سنوور لە نێوان ئەرمینیا و تورکیادا یەکلایی بکاتەوە.

مادەی ٩٢: پرسی دیاریکردنی سنوور لە نێوان ئەرمینیا، ئازەربایجان و جۆرجیا بە شێوەی ڕێککەوتن لە نێوان خودی ئەم دەوڵەتانەدا یەکلایی دەکرێتەوە. ئەگەر ڕێککەوتنێکی وا نەهاتە ئاراوە، ئەوجا دەبێ دەوڵەتە هاوپەیمانەکان ئەم پرسە یەکلایی بکەنەوە.

مادەی ٩٣: ئەرمینیا لەگەڵ هاوپەیمانەکاندا دان بەم پەیمانەدا دەنێ و ئیمزای دەکات. هاوپەیمانەکان بایەخی ئەم پەیمانە دەنرخێنن و پشتیوانی لە دانیشتوانی ئەو ناوچانە دەکەن کە دەیانەوێ بخرێنە سەر ئەرمینیا، بە تایبەت ئەوانەی کە لە ڕووی ڕەگەزو زمان و دینەوە لە زۆرینەی دانیشتوانی دیکە جیاوازن. ئەرمینیا لەگەڵ هاوپەیمانەکان لەسەر ئازادی هاتوچۆ ڕێکدەکەوێت بۆ ئەوەی ئازادیی بازرگانیی دەستەبەر بکرێت کە لای هاوپەیمانەکان زۆر گرنگە.

پەیمانی سیڤەر لە ١٠ی ئابی ١٩٢٠ دا لە لایەن ١٤ دەوڵەتەوە ئیمزا کراو ٤٣٣ مادەی لەخۆ دەگرت: ئەو لایەنانە بریتی بوون لە:

ئیمپراتۆریای بریتانیا، ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا (بەسیفەتی چاودێر)، فرەنسا، ئیتالیا، ژاپۆن، ئەرمینیا، بەلژیکا، حیجاز (سعودیە)، پۆلۆنیا، پورتوگال، ڕۆمانیا، یۆگۆسلاڤیا (دەوڵەتی سرب و کروات و سلۆڤین)، چیکۆسلۆڤاکیا، تورکیا و شاندی کوردی (بەسیفەتی چاودێر لە گفتوگۆیەکانی تایبەت بە ئەرمینیا و کوردستان)[٢٦٥].

لە کۆنگرەی ئاشتیی پاریسدا (سیڤەر) شاندی کوردی و ئەرمەن سەرەنجام گەیشتن بەو دەرەنجامەی کە دەبێ ڕێك بکەون. بە پێی ئەو بەڵگانەی کە گارۆساسۆنی لە کتێبی "بزاڤی نەتەوەیی کورد و پەیوەندییەکانی کوردو ئەرمەن"دا خستوونیەتە ڕوو، لە ٢٠ی کانوونی یەکەمی ١٩١٩دا دوای گفتوگۆیەکی زۆری دووقۆڵی، سەرەنجام هەردوو شاندەکە یاداشتێکی هاوبەشیان پێشکەش بە سەرۆکی کۆنگرەی ئاشتی کرد. لە لایەن

---

[٢٦٥] محمد ملا احمد، جمعية خويبون و العلاقات الكردية-الارمنية، كاوه للنشرو التوزيع، اربيل ٢٠٠٠، ص١٥٠-١٥١-١٥٢.

کوردەکانەوە شەریف پاشاو لـە لایـەن ئەرمەنیـشەوە بوگـوس نوبارپاشا یاداشـتەکەیان ئیمزاکـرد. هـەروەها نوێنـەری کۆمـاری ئـەرمینیاش بەشـداری ئـەم رێککەوتنـە بـوو. جێگری سەرکۆماری ئەرمینیا د.ه.ئۆهانجانیان وەکو چـاودێر لـەم دانیـشتانەدا بەشـدار بوو. ئەمە یەکەمجار بوو کـە لـە نێـوان هـەردوو میللەتـدا بەڵگەنامەیـەکی هاوپـەیمانی ئیمزا دەکرا. لەم یاداشتەدا هەردوو شاندەکە بە سەرۆکی کۆنگرەیان راگەیاندبوو کە لـە نێوان کوردو ئەرمەندا هیچ گرفتێك لە ئـارادا نییـەو ئەوەشـی بمێنێتـەوە سـەبارەت بـە دیاری کردنی سنوورەکانی نێـوان کوردسـتان و ئـەرمینیا دواتـر بـۆ خۆیـان چارەسـەری دەکەن[٢٦٦].

پەیمانی سیڤەر جێبەجێ نەکراو لە تورکیا مستەفا کەمال ئاتاتورك هێزەکانی ئـەنادۆڵی یەکخست. پاشان هاتە کوردستان و سەرۆك خێڵ و گەورە پیاوانی کوردیشی رازی کـرد کە پێکەوە بەربەرەکانێی هێزە داگیرکەرەکان بکـەن. بـەم جـۆرە بەشـێك لـە کوردەکـان پـشتیوانییان لێکـرد. مـستەفا کـەمال ئاتـاتورك بـەڵێنی بـەکوردەکان دا دوای ئـەوەی پرسی داگیرکەری لە وڵاتەکە کۆتایی پێهات، ئەوجا مافەکانیان دابین دەکرێت. نـاوبراو لە لێدوانێکی دا کە لە یەکێك لە نامەکانیـدا بـۆ "جەمعیـەی ژیانـەوەی کـورد" لقـی دیاربـەکری نـاردووە دەڵـێ: "دەمانـەوێت هـەموو مافـەکانی برایـانی کوردمـان دابینبکەین، بەڵام دەبێ سەرەتا وڵات لە داگیرکەری بیـانی پـاك بکەینـەوە"[٢٦٧]. بـەم جۆرە پەیمانی سیڤەر وەکو پیتی مردووی سەر کاغـەزی لێهـات. ئـەم پەیمانـە لـە ١٠ی ئابی ١٩٢٠ دا مۆرکرابوو. خۆی دەرەنجامی پەیمانی کۆتایی هـاتنی جـەنگی یەکـەمی جیهانی و پەیمانی مۆدروس بوو کە لە ١٩١٨ دا مۆرکرابوو.

کوردەکان بڕوایان بە بەڵێنەکانی مستەفا کەمال کرد و پێیان وابـوو کـە بەشـداربوونیان خەلافەت و ئاین دەژیەنێتەوە، لە کاتێکدا مستەفا کەمال خـۆی ئیتیحادیـەکی کـۆن و ناسیۆنالیستێکی توندڕەو بوو. کوردەکان لـە بـەرەکانی جـەنگی جۆرجیـا، ئـەرمینیا، کیلیکیە و یۆنان بەشداربوون. هێزەکانی پاشماوەی سوپاو قوای میللیـە توانییـان یۆنـان

---

[٢٦٦] محمد ملا احمد، جمعية خويبون و العلاقات الكردية-الارمنية، كاوه للنشرو التوزيع، اربيل ٢٠٠٠، ص١٤٨.

[٢٦٧] زنار سلۆپی، فی سبيل كردستان...

لـە ئـەزمیر دەربکـەن و فرەنـسا لـە ئەنتاکیـە راوبنـێن و بریتانییـەکان و ئیتالّییـەکان پاشەکشێ پێ بکەن.

هەروەها بۆلغارەکانیان بەرپەرچدانەوە و لە بەرەی رۆژهەلاّتیشدا لە ئەرمینیا و جۆرجیا رووبەڕووی رووسیاو ئەرمەنەکان بوونەوە. ئەم بەربەرەکانێیـە بـوو بـە ئـەمری واقیـع و سەرەنجام بە یەکجاری پەیمانی سیڤەری خستە ئەرشیفی مێـژووەوە و دوای ئەمـەش لـە ٢٤ تەمموزی ١٩٢٣ دا پەیمانی لۆزانی هێنایە کایـەوە. هـەر لـەم سـەروبەندەدا لەسـەر جیۆگرافیـا ئازادکراوەکـانیش "کۆمـاری تورکیـا" دامـەزرا. ئـەم کۆمـارە لـە لایـەك ئەرمینیای رۆژئاوای لەسەر جیۆگرافیا سڕیەوە، لە لایەکی دیکەشەوە لەسەر جەسـتەی بەرخودانی کوردەکان پایەکانی خۆی پتـەوکرد. کاتێـك کۆمارەکـە دامـەزرا، مـستەفا کەمال و سەرکردەکانی دیکەی کۆماری تورکیا حاشایان لە بەلّێنەکانیان کرد بەرامبـەر بە کورد. ئەم بادانەوەیە پەرچەکرداری کوردەکـانی بـە دواوە بـوو. واتـە تـا ئـەم ساتە کوردەکان بڕوایان بەهاوپەیمانی هەبوو لەگەلّ برا تورکەکانیان، بـەلاّم کاتێـك لەمەیانـدا چەواشە کران، ئەمجا روویان لە هێزەکانی دیکە بە تایبەت برا ئەرمەنەکانیان کرد کە لە هەموو روویەکەوە هاوچارەنووسیان بوون.

یـەکێك لـە پەرچـەکردارە بـەهێزەکانی کـوردان لـە دژی کۆمارەکـەی مـستەفا کـەمال راپـەڕینی ١٩٢٥ی شـێخ سـەعیدی پـیران بـوو. ئـەم راپەڕینـە لـە ماوەیـەکی کەمـدا سەرکوت کرا. پاشان عیسمەت ئینۆنۆ پشتی لەو گفتە رەسمییە کـرد کـە لـە کـۆنگرەی لۆزاندا بە کوردەکانی دابوو: "پێویـستە هـەموو مافـەکانی کـورد دەسـتەبەر بکرێـت، تەنانەت مافی ئەوەشیان هەیە وەکو هەموو گەلانی دیکە حکومەتی تایبەت بە خۆیان هەبێت" [٢٦٨]. لەسەروبەندی راپەڕینەکـەدا هـەموو ئـەو کۆمەلّـەو یانـە کوردیانـەییان داخـست کـە داوای مافـەکانی کوردیـان دەکـرد. پاشـان نـاوی کـوردو کوردسـتانیان قەدەغەکرد. ئینجا لە ١٣ی نیسانی ١٩٢٥ سەید عەبدولقادری شەمزینی و کوڕەکـەی سەید محەمەد نافز و کۆڕ عەبدولّلا سەعدی و خۆجە عەسکەریان بـە فـەرمانی وەزیـری ناوخۆ دەسگیرکرد. ئەوجا سـەرۆکی خێلّـەکانی هۆشـینانیان رەشـبگیرکرد و هـەموویان

---

[٢٦٨] د. عەبـدولرەحمان قـاسملو، کوردسـتان و کـورد، لێکۆلّینەوەیـەکی ئـابووری-سیاسـی وەرگێڕانـی عەبدوڵلاحەسەن زادە، هەولێر، ٢٠٠٧ .

سپاردنە دادگاکانی ئیستقلالی شەرق. لە ٢٧ی ئایاری ١٩٢٥ دا فەرمانی لە سێدارەدانیان جێبەجێکرا.

لە کۆتایی مانگی ئایاردا دادگاییکردنی شێخ سەعیدی پیران دەستی پێکرد. لەگەڵ ئەمیش ژەنەراڵ ئیسماعیل و یوزباشی فەخری و هتد، لە ماوەی مانگێکدا حوکمدران و لە ٣٠ی حوزەیرانی ١٩٢٥ دا لە دەروازەی "داغ قاپی" دیاربەکردا هەڵیانواستن. لە پاییزی هەمان ساڵدا لە خارپێت ٤٠٠ نیشتمانپەروەری کوردی دیکەشیان لە سێدارەدا. لە هێنێی سەر بەبینگولیش ١٠٠ هاولاتی کوردی دیکەشیان لە داردا. رۆژنامەی "وەقت"ی تورکی نووسیبووی: "چیتر پرسی کورد لە ئارادا نییە"[٢٦٩].

سیاسەتی سەرکوت و داپڵۆساندنی تورکیای کەمالی، چیتر بواری نەهێشتەوە بۆ خەباتکردنی چالاکانی سیاسی و فەرهەنگی کورد. ئەوەی لە سێدارەدرا درا، ئەوەشی مایەوە خۆی بەدەستەوەدا یاخود خۆی مت کرد. بەشێك لە روناکبیر و پیاوانی سیاسیی کوردیش لە تورکیا رایانکرد و لە قەڵەمڕەوی فرەنسا (سوریا-لوبنان) و ئینگلتەرە (عێراق) خۆیان گرتەوە. لەم نێوانەدا مەمدوح سەلیم بەگ (ئەسکەندەربەگ) کە بۆ خۆی خەڵکی وان بوو، پەیوەندییەکانی خۆی لەگەڵ ئەرمەنەکان پێشخست. مەمدوح سەلیم بەگ کە روناکبیرێك بوو خوێندنی خۆی لە ئەوروپا تەواو کردبوو، لە جەمعیەت و یانە کوردییەکانی ئەستەنبوڵ وەکو "جەمعیەتی هێڤی تەلەبەی کورد" دا ئەندام بوو. ناوبراو پەیوەندییەکانی لەگەڵ ئەرمەنە ئاوارەکانی سوریاو لوبنان دانا. هەروەها لەملاشەوە لەگەڵ کەسایەتی و روناکبیرە کوردەکانی وەکو جەلادەت بەدرخان، کامەران بەدرخان، سورەیا بەدرخان، بۆزان شاهین، حاجۆ ئاغادا کەوتە گفتوگۆ. ناوبراو پێشنیاری پێکەوەنانی کۆمەڵەیەکی سیاسی و رزگاریخواز بە کوردەکان دەکات.

ئەسکەندەر بەگ کە بە ئەندازیاری گرووپی "خۆیبوون" ناسراوە، توانی روناکبیر و کەسایەتییە سیاسیەکانی کورد کۆبکاتەوە. هاوکات توانی لە نێوان کوردەکان و ئەرمەنەکاندا سەرلەنوێ پەیوەندییەکان رێکبخاتەوە. پارتی ئاشناکسوتیۆنی ئەرمەن کە لەو سەروبەندەدا لە دوولاوە پاڵی پێوەنرا بوو، واتە هەم لە ئەرمینیا راونرابوو

---

[٢٦٩] محمد ملا احمد، جمعية خويبون والعلاقات الكردية-الارمنية، كاوه للنشر والتوزيع، اربيل ٢٠٠٠، ص٢٨.

بەهۆی بەلشەڤیکەکان و هەم لە تورکیا پاکتاو کرابوو، هەوڵی دەدا لەگەڵ کوردەکان خەباتێکی رزگاریخوازی هاوبەش دەست پێ بکات. لەبەر ئەمەش لە دامەزراندنی "خۆیبوون" دا ئەوپەڕی هاوکاریی و هاوئاهەنگییان نیشاندا.

لە ٥ی تشرینی یەکەمی ١٩٢٧ دا لە شارۆچکەی بەحەمدون لە نزیك بەیروت، لە ماڵی واهان پاپازیان، کەسایەتییە کوردەکان کۆبوونەوە و یەکەم کۆنگرەی نەتەوەیی کوردیان بەڕێوەبرد. بۆ ئەم مەبەستەش هەوڵ درابوو گرووپە سیاسییەکانی دیکەی کورد هەڵبوەشێنرێنەوە و بخرێنە چوارچێوەی رێکخستنێکی سیاسی فراوانترەوە. ئەم رێکخستنانەش بریتیبوون لە:

١-جەمعیەتی تەعالی کوردستان.

٢-جەمعیەتی تەشکیلاتی ئیجتماعیەی کورد.

٣-فیرقەی خەڵکی کورد.

٤-کۆمیتەی ئیستقلالی کوردستان.

هەروەها ئەوانەی لەم کۆنگرەیەدا بەشدارییان کرد بریتبوون لە:

-جەلادەت بەدرخان

– محەمەد شوکری سەگبان

—ئەمین رامانی

—مەمدوح سەلیم بەگ

—حاجۆ ئاغا

—عەلی رەزا کوری شێخ سەعید

—مستەفا شاهین

—تۆفیق بەگ

—کامیل بەگ

—بەدرەدین ئاغا

—فەهمی لیجی

—خەلیل بەگ رامی

—عەلی عەونی

—مەولان زادە رەفعەت

هەواڵنامەی کتێب

—حسین پاشا

—شێخ حسێن بەرازی[٢٧٠]

—عەبدولرەحمان ئاغا.

دوای چەند رۆژێك كۆنگرەكە بە سەركەوتوویی كارەكانی كۆتایی پێدەهێنێ. لەم كۆنگرەیەدا چەند بەڵگەنامەیەك پەسەند دەكرێن. یەكێك لەو بەڵگەنامانە "نیظامنامەی عومیە و پەیمانی میللی"یە. نیظامنامەی عومومی زۆرتر پەیڕەو و پرۆگرام دەگرێتەوە و پەیمانی میللیش پەیوەندیی بە ئامانجەكانی بزاڤی نەتەوەیی كوردەوە هەبوو. خۆیبوون بە پێی ئامانجەكانی هەوڵدەدات دەوڵەتێكی سەربەخۆی كورد لە باكووری كوردستان پێكبهێنێ كە لەگەڵ دەوڵەتی سەربەخۆی ئەرمەن هاوپەیمان بێت. هەروەها سەبارەت بە پارچەكانی دیكەش راستەوخۆ دەستوەرناداتە كاروباری كوردەكانەوە، بەڵام لە فرەنسا، ئینگلتەرەو ئێران كە لەسێ بەشی كوردستانی ئەودەم باڵادەستبوون، داواكارە مافە رۆشنبیری وسیاسییەكانی كورد بسەلمێنن. ئەوەی زۆرتر لەم ئامانجانە بەزەقی دیارە جەختكردنەوەی خۆیبوونە لەسەر هاوپەیمانی و پەیوەندیی پتەوی نێوان كوردو ئەرمەن. یەكێكی دیكە لە بەڵگەنامەكانی ئەو سەردەمە دەقی پەیمانی ستراتیژی نێوان خۆیبوون و تاشناكسوتیۆنی ئەرمەنیە. لەم بەڵگەنامەیەدا هەردوو گرووپ لەسەر كۆمەڵێك پرەنسیپ رێككەوتوون و هەوڵدەدەن دەست بە خەباتێكی هاوبەش بكەن[٢٧١].

لە كاتی ئیمزاكردنی پەیمانی نێوان تاشناك و خۆیبوون، واهان پاپازیان وەك نوێنەری تاشناك ئامادە بوو بۆ خۆشی بەرپرسیاری یەكەمی ئەو گرووپە بوو. هەروەها لە لایەن خۆیبوونیشەوە ئەمانەی خوارەوە كە ئەندامی كۆمیتەی ناوەندی بوون بەشداربوون:

١-عەلی رەزا ئەفەندی خەڵكی پالۆ

٢-د. شوكری سەگبان بەگ

٣-مستەفا شاهین بەگ، سەرۆكی خێڵی بەرازی

٤-حاجۆ ئاغا، سەرۆكی هۆزی هەڤێركان

---

[٢٧٠] ئالاكوم، روهات، خويبون و ثورة اكرى، مراجعة شكور مصطفى، كاوه للثقافة الكردية، اربيل ٢٠٠٠ ، ص٢٠.

[٢٧١] هەمان سەرچاوە ل١٤-١٥.

٥-ئەمین ئاغا، سەرۆکی هۆزی رامان
٦-کەریم رۆستەم بەگ، خەڵکی سلێمانی
٧-مەمدوح سەلیم بەگ، خەڵکی وان
٨-جەلادەت عالی بەدرخان

لە پێشەکیی پەیمانەکەدا ئاماژە بە پێویستبوونی هاوکاریی و هاوپەیمانیی نێوان هەردوو گەل دەکرێت و لە پێناوی دابینکردنی بەرژەوەندییەکانی هەردوو گەلی "ئاری" پێویستە پەیوەندیی برایەتی پتەو بێتە ئاراوە: پێویستە ئەم پەیمانە پێ لەسەر هاوکاریی هەردوولا دابگرێت و ئاماژە بە پرەنسیپە هاوبەشەکانی سەربەخۆیی سیاسی و خواستە نەتەوەییەکانیان بکات. پەیمانەکە لە ١٩ مادە پێکدێت.

لەمادەی یەکەمدا باس لەوە دەکرێت کە هەردوولا دەبێ دان بە کوردستانی سەربەخۆ و ئەرمەنستانی سەربەخۆدا بنێن و بەهاوبەشی بەرگری لە ئارمانجەکانیان بکەن. مادەی دووەمیش رزگاریی هەریەك لەو ولاتانە بەرزگاریی ئەویتریش دەزانێت. هەروەها پرسی دیاریکردنی سنووری نێوان هەردوولا دەگێڕێتەوە بۆ ژمارەی دانیشتوان و لەمەشیاندا سەرژمێریی پێش لە جەنگی یەکەمی جیهانی بە پێوانە وەردەگیرێت[٢٧٢].

لە مادەی دووەم و لە بەندی (ب)دا ئاماژە بەوە دەکات کە مادەی ٨٩ی پەیمانی سیڤەر کە ویلاتەکانی وان، بتلیس و ئەرزرۆم بەسەرزەمینی ئەرمەن لە قەڵەمدەدات، بەبێ بنەما لە قەڵەمدەدرێت.هەروەها داوا لە لایەنەکان دەکات یەکلایکردنەوەی ئەم پرسە دوابخەن بۆ دوای قۆناغی رزگاری.

لە مادەی سێیەمدا داوا لە هەردوولا دەکرێت کە بە هاوبەشی بەرپەرچی هێرشی داگیرکەری تورك بدەنەوە.

لە مادەی چوارەمدا هەردوولا پابەند دەکرێن بەوەی لە بلاوکردنەوە و پرۆپاگەندەی ئامانجەکانی یەکتردا هاوکاریی یەك بکەن.

لە مادەی پێنجەمدا پارتی شۆڕشگێڕی تاشناك بەڵێنی ئەوە دەدات کە رێکخستن و دامودەزگاکانی خۆی لە ئەمەریکاو ئەوروپا بخاتە خزمەت ناساندنی دۆزی کورد و پوچەڵ کردنەوەی پروپاگەندە دژەکانی تورکیا.

---

[٢٧٢] ئالاکوٚم، روهات، خويبون و ثورة اكرى، مراجعة شكور مصطفى، كاوه للثقافة الكردية، اربيل ٢٠٠٠ ، ص٩٢.

لە مادەی شەشەمدا پارتی تاشناك بەڵێنی ئەوە دەدات کە لە رووی داراییەوە یارمەتی خۆیبوون بداتو لە نێوەندە سیاسیەکانی جیهاندا پرسی کورد بناسێنێ.
مادەی هەشتەم ئاماژە بە پتەوکردنی رێکخستنی هەردوولا دەکات و بۆ ئەوەی هەماهەنگی لە نێوان هەردوولا بێتەئاراوە دەبێ نوێنەرێکی تاشناك بە شێوەی هەمیشەیی لە کۆمیتەی ناوەندیی خۆیبووندا جێ بگرێت[٢٧٣] .
مادەی نۆیەمی ئەم پەیمانە ئازادیی ئەوە بە هەردوولا دەبەخشێت کە دوای رزگاری هەرکامیان بۆیان هەیە بەجیاواز لەگەڵ کۆماری تورکدا پەیوەندیی و رێککەوتن دروستبکەن.
لە مادەی دەیەمدا پارتی تاشناك بەڵێن دەدات کە لە چالاکیی سەربازیدا لە رووی ئازووخە و جبەخانەشەوە هاوکاریی خۆیبوون بکات. هەروەها باس لەوە دەکرێت کە نوێنەری هەمیشەیی تاشناك لە ئەنجومەنی سەربازیدا جێ بگرێت.
لە مادەی ١١-١٢ دا جارێکی دیکە باس لە هەماهەنگی و هاوخەباتیی دەکرێت و جەخت لەسەر ئەوە دەکرێتەوە کە پارتی تاشناکی شۆڕشگێڕ لە رووی دارایی و پروپاگەندەوە پشتیوانی لە خۆیبوون بکات.
لە مادەی سێزدەیەمدا هەردوولا هەرچ کات بە پێویستی بزانن پەیمانێکی دیکە ئیمزا دەکەن سەبارەت بە کاروباری گومرگی و باجو سەرانە و مافی کەمینەکان وهتد. هەروەها ئەوەی لە مادەی سێزدەیەمدا سەرنجمان رادەکێشێ ئەو بڕگەیەیە کە ئاماژە بەوە دەکات ئەگەر بە پێویست زانرا ئەوا هەردوولا پرسی یەکێتیی فیدرالیش لە نێوان کورد و ئەرمەندا دەهێننە ئاراوە[٢٧٤] .
لە مادەی چواردەیەمدا مافی ئەوە بە دەوڵەتەکان دەدرێت بەئازادانە سەرزەمینی خۆیان بەکاربهێنن بۆ قەرەبووکردنەوەی قەرزەکانیان.
مادەی پانزەیەم باس لەوە دەکات ئەگەر هاتوو لە نێوانیاندا ناکۆکی هاتە ئاراوە، ئەوا دەبێ بە گفتوگۆ چارەسەری بکەن و نابێ لە چوارچێوەی ئەم پەیمانە دەربچێت.

---

[٢٧٣] ئالاکۆم، روهات، خويبون و ثورة اكرى، مراجعة شكور مصطفى، كاوه للثقافة الكردية، اربيل ٢٠٠٠ ، ص٩٣.
[٢٧٤] هەمان سەرچاوە ل٩٣.

لە مادەی شانزەیەمدا هەردوولا بە بەرپرسیار دەزانرێن کە ناوەرۆکی ئەم پەیمانە بە نهێنی بهێڵنەوە و نەیدرکێنن.

لەمادەی ١٧دا دەڵێ ئەم پەیمانە هەردوولا دەروەست دەکات هەتاوەکو کۆتایی شەڕی رزگاری و لەوە بەدواش چی تازە پێویست بکات ئەوا دەبێ بەرازیبوونی هەردوولا بێتە کایەوە.

لە مادەی هەژدەیەمدا دەگوترێت کە لە رۆژی ئیمزاکردنی ئەم رێککەوتنەوە ئەوا ناوەرۆکی پەیمانی سەربازی و سیاسی کاری پێ دەکردێت.

لە مادەی نۆزدەیەمیشدا دەگوترێت کە پەیمانەکە بە دوو نوسخە روونووسی فرەنسی لێوەردەگیرێت.

پەیمانی نێوان تاشناك و خۆیبوون بە وەرچەرخان لە پەیوەندییەکانی کورد و ئەرمەن لە قەڵەم دەدرێت. پێشتر لە قۆناغی یەکەمدا پەیوەندیی رەسمیی دەستی پێکرد. بەڵام لە قۆناغی دووەمدا بە هۆی پەیمانی تاشناك و خۆیبوونەوە پەیوەندییەکانی هەردوو گەل بە ئاراستەی پەیمانی ستراتیژیدا رۆیشتن. جگە لە پەیمانە ستراتیژییەکە، خۆیبوون لە یەکەم کۆنگرەی خۆیدا چەند بڕیارێکی گرنگی دا کە تێیدا ئاماژە بە گەلی ئەرمەنیش دەکرێت. لە کۆنگرەکەدا خۆیبوون بڕیارنامەیەکی ٦ مادەیی دەردەکات و لە بڕیاری چوارەمدا دان بە هەموو مافەکانی ئەرمەندا دەنێت:

"٤-پەسەندکردنی هەموو ئەو شتانەی کە پەیوەندییان بە ئەرمەنەوە هەیە لە رووی ئازادیی بیروباوەرو پەسەندکردنی جیاوازیی و تێپەڕکردنی ناکۆکیی تایفی و قەرەبووکردنەوەیان و پتەوکردنی دۆستایەتی لەگەڵیان"(٢٧٥).

لە ئاکامی کۆنگرەکەدا خۆیبوون بەیاننامەیەك بۆ رای گشتی دەردەکات. لە بڕگەی یەکەمدا ئاماژە بە داگیرکەریی تورك دەکات و جەخت لەسەر خەباتی رزگاریی نەتەوەیی دەکاتەوە. لە بڕگەی دووەدا باس لە مافی کوردەکانی عێراق دەکات و لە بڕگەی سێیەمیشدا سوپاسی حکومەتی فرەنسا، بریتانیا، سوریا، ئێران و عێراق دەکات سەبارەت بە هەڵوێستی باشیان لەمەڕ کوردە پەنابەرەکان کە لە تورکیا

---

(٢٧٥) ئالاکۆم، روهات، خويبون و ثورة اكرى، مراجعة شكور مصطفى، كاوه للثقافة الكردية، اربيل ٢٠٠٠ ، ص١٧.

رایانکردبوو. ئەوەشی کە لەم بەیاننامەیەدا سەرنجراکێشە ئەوەیە کە لە بڕگەی چوارەمدا جارێکی تر باس لە گەلی ئەرمەن دەکات. لەم بڕگەیەدا دەگوترێت:

"٤-کۆنگرە جەخت لەوە دەکاتەوە کە کوردو ئەرمەن دوو گەلن سەدان ساڵە پێکەوە دەژین و لە هەمان کاتدا خەباتی هاوبەشیان لە پێناوی سەربەخۆیی پێکیانەوە دەبەستێت. ئەمەش بەرپرسیارێتی پێکەوەنانی ولاّتی سەربەخۆی کوردی — ئەرمەن دەخاتە ئەستۆیان"[٢٧٦].

بەم جۆرە سەر لە بەری کۆنگرەکە گیانی برایەتی کورد-ئەرمەن لەخۆدەگرێت. شایانی ئاماژە پێکردنە لە بڕگەیەکی دیکەشدا بە راشکاوی بەرپرسیارێتی جینۆسایدی ئەرمەنان دەخاتە ئەستۆی حکومەتی تورکیا. لەم ڕووەشەوە کوردەکان لە ڕێگەی ئەرمەنەوە دەروازەکانی دیپلۆماسی بە رووی خۆیاندا دەکەنەوە. هەر لەو سەروبەندەشدا سورەیا بەدرخان لەگەڵ ئەرمەنەکانی ئەوروپا و ئەمەریکا پەیوەندییەکان پێشدەخات. ناوبراو کەڵك لە لۆبی و دیاسپۆرای ئەرمەن وەردەگرێت. لە لایەکی دیکەشەوە لەم ڕێگەیەوە پرسی کورد دەگەیەنێتە نێوەندە جیهانییەکان، لە لایەکی تریش لە ئەمەریکا و ئەوروپا یارمەتی دارایی کۆدەکاتەوە و رەوانەی کوردستانی دەکات بۆ ئەوەی لە سەرهەڵدانی چەکداری چیای ئاگریدا کەڵکی لێ وەربگیرێت.

دوای کۆنگرەکە لە لایەن ئەرمەنەکانەوە هراچ پاپازیان وەك نوێنەری ئەرمەن دەبێتە ئەندامی کۆمیتەی ناوەندی خۆیبوون. ئەمە دەبێتە هۆی ناڕەزایەتی هەندێك لە ئەندامانی خۆیبوون. هەندێك سەرچاوە ئاماژە بەوە دەکەن هۆی جیابوونەوەی عەلیڕەزای کوڕی شێخ سەعیدی پیران لەبەرئەمە بووە. عەلیڕەزا لە ساڵی ١٩٢٨ دا کەڵکی لەلێخۆشبوونی گشتی حکومەتی تورکیا وەرگرت و خۆی بەدەستەوەدا.

هەروەها ئۆسمان سەبریش لە چەند سەرچاوەیەکدا ئاماژە بەوە دەکات "لەبەر وابەستەبوونی خۆیبوون بە تاشناکەوە لەو گرووپە هاتۆتە دەرەوە"[٢٧٧]. عەبدولرەحمان قاسملو لە کتێبی کوردستان و کوردا دەنووسێ "گرووپی خۆیبوون راستەوخۆ لەژێر

---

[٢٧٦] ئالاکۆم، روهات، خويبون و ثورة اگری، مراجعة شکور مصطفی، کاوە للثقافة الکردیة، اربیل ٢٠٠٠، ص١٧... هەروەها گارۆ ساسۆنی، بزاڤی رزگاری کوردستان و ئەرمەن ل ١٨٤.

[٢٧٧] محمد ملا احمد، جمعية خويبون و العلاقات الكردية-الارمنية، كاوه للثقافة الكردية، اربيل، ٢٠٠٠، ص٧٨.

کاریگـەریی تاشـناکی ئەرمەنیـدا بـووە". هـەروەها ئـەم پەیوەندییـە لـە لایـەن کەمالییەکانی تورکیا لە رادەبەدەر زەقکرایەوە و گومانیان دەخستە سـەر سـەربەخۆیی خۆیبوون. محەمەد مەلا ئەحمەد لە کتێبی "خۆیبوون و پەیوەندییەکانی کورد-ئەرمەن" دا یەکێك لە هۆکارەکانی شکستی خۆیبوون و سەرهەڵدانی چیای ئـاگری بـەوە دەزانـێ کە "سەرکردایەتی ئەم بزاڤە رۆڵێکی زۆری دابووە ئەرمەن لە دیـاریکردنی سـتراتیژی و تاکتیکەکانیدا. ئەمەش لەبەر لاوازیو خۆ بەکەم زانینی سەرکردەکانی کورد بووە".

سەرەڕای ئەمانەی باسکران، تاشناك لە رووی دیپلۆماسی و پروپاگەنـدەی دەرەوە و تـا رادەیــەك دارایــی و جبەخانــەوە هاوکــاریی خۆیبــوونی کــرد. لــە رووی بەشــداری جەنگاوەرەوە هاوکارییەکی ئەوتۆی پێنەکراو وەك لە پەیمانەکەشدا هاتبوو بە پێـی ئـەم فۆرمولــە رێککــەوتبوون "جــەنگاوەر لــە کــوردو دارایــی لــە ئەرمــەن". لــە رووی پروپاگەندەو پەیوەندییەکانەوە تاشناك بە باشی هەڵسوڕا. دوای ئەوەی راپەڕینی ئـاگری شکستی هێنا (١٩٣٠) تاشناك لە کۆنگرەی سۆسیالیست ئینتەرناسیۆنالدا بەشداربوو کە لە ٣٠ی ئابی ١٩٣٠ لە زوریخی سویسرا بەڕێوەچـوو. بـە پێـی داوای تاشـناك لـە مادەیەکی کۆنگرەکەدا باس لە کوشتاری کورد بـە دەسـتی تورکیـاوە کـرا. لـە بـەیانی کۆنگرەکـەدا ئـاوا هـاتووە: "کۆمیتـەی تـەنفیزی مەکتـەبی کرێکـارانی سۆسیالیـستی ئەنتەر ناسیۆناڵ سەرنجی جیهانییان بۆ ئەو کوشتارە رادەکێشێ کـە حکومـەتی تورکیـا دژی کورد دەیکات. ئەوەش ئەو کوردانەن کە لەپێناوی ئازادیدا تێدەکۆشن.. تورکەکان دەیانەوێ ئەوەی بەسەر ئەرمەنییاندا هێناوە، بەسەر کوریشیدا بێنن. دەبێ رای گـشتی نەتەوە گەورەکان لە بەرامبەر ئەم بێدادییەدا بێدەنگ نەبێت. ئـەم رەوشـە هەڕەشـە لـە ئاشتیی جیهـانی دەکـات... ئەمانـە هـەموو ئـەو راستییە دەگەیـەنن کـە دامودەزگـا نێونەتەوەییەکان ناتوانن ئیدارەی جیهان بکـەن. گـەورەکان لاوازەکـان دەچەوسـێننەوە. کۆمیتەی تەنفیزی داوا لەجیهان دەکات ئەو کوشتارە شەرمەزار بکەن کە لە کوردستان بەڕێوەدەچێت"[٢٧٨].

کاتێك تاشناك هەستی بەوە کرد راپەڕینی چیای ئاگری بەفەرماندەیی ژەنەراڵ ئیحسان نوری پاشا بەرەو تێکشکان دەڕوات، هەوڵیدا هەتا پێیـدەکرێ مـەرجی هاوپەیمانییەکـە

---

[٢٧٨] د.بلە چ شێرکۆ، کێشەی کورد.

بهێنێتەدی و وەکو بەشداری راپەڕینەکە دوا هەوڵدانی خۆی بخاتەگەڕ. لەمەیاندا لە کاتی تەنگانەدا تاشناك یارمەتییەکانی خۆی گەیاندە فیداییەکانی ئاگری. زنار سلۆپی لە کتێبەکەیدا دەڵێ "بە راستی ئەرمەن پابەندبوون بە بەڵێنەکانیان و چی کەوتە سەریان درێخییان لێنەکرد. لە چاپکراوەکانیاندا بەرگرییان لە پرسی کورد کرد. هەروەها سەبارەت بەشەرعیەتی پرسی کورد لە ئەمەریکا و ئەوروپا پروپاگەندەیان دەکرد"[٢٧٩]. لە کۆنگرەی ئەنتەرناسیۆنالی دووەمدا پێشنیاری تاشناك تاوتوێکرا. بەلاّم لە قسەکانی دی برۆخی سەرۆکی کۆمیتەی تەنفیزی ئەنتەرناسیۆنالدا دەرکەوت کە سەبارەت بە دەرکردنی بەیاننامەیەکی توند لە دژی تورکیا دوودڵن.

ناوبراو وتبووی "پرسی کورد تەنها لە تورکیا نیەو ئەگەری ئەوەی هەیە کە بتەنێتەوە بۆ ئێران و سوریا و عێراقیش. هەروەها راستە ئێمە پشتیوانی لە مافی چارەی خۆنووسینی گەلان دەکەین، بەلاّم نامانەوێ ئەم مافە بە چەك بهێنرێتەدی! چەك ئاشتیی جیهان دەخاتە مەترسییەوە. ئێمە پشتیوانی لە خەباتی گەلان دەکەین بۆ مافی چارەی خۆنووسین، ئێمە لەگەڵ ئەو شەڕە خوێناوییەدا نین کە کوردان بەڕێوەی دەبەن.. بە گشتی بە گونجاوی نازانم دەستوەربدەینە کاروباری کوردییەوە!" بەم جۆرە ئەم کۆنگرەیە ئاوەها هەوڵەکانی تاشناکی مایە پووچ کرد. سەرەڕای ئەمە خودی ئەرمەن تەنانەت دوای شکستی راپەڕینەکەش پشتی کوردانیان بەرنەداو درێژەیان بە هاوکارییەکانیان دا.

لە کاتی دەستپێکردنی راپەڕینی چیای ئاگری بە رێبەرێتی خۆیبوون، بریتانییەکان لەگەڵ فرەنساییەکان لە دژی خۆیبوون وەستانەوە. نووسینگەی خۆیبوون لە حەلەب لە لایەن فرەنسییەکانەوە داخرا. بەلاّم ئەرمەنەکانیان راسپارد کە بەشێك لە نووسینگەکەی حەلەبیان تەرخان بکەن بۆ کوردەکان. لەم کەشوهەوایەدا خۆیبوون کەڵکی لە دەرفەتی هاتوچۆی ئەرمەنەکان وەرگرت کە لە نێوان سوریا، عێراق و ئێراندا دەگەڕان. لە رێگەی ئەمانەوە پەیوەندیی لە نێوان ناوەندی خۆیبوون (شام)و ناوەندی راپەڕیندا (ئاگری) دەهاتە ئاراوە[٢٨٠].پەیوەندییەکانی کورد – ئەرمەن لایەنێکی

---

[٢٧٩] زنار سلوپی (قدري جميل باشا) في سبيل كردستان....

[٢٨٠] محمد ملا احمد، جمعة خويبون و العلاقات الكردية-الارمنية، كاوه للثقافة الكردية، اربيل، ٢٠٠٠، ص١٣٧.

پۆزەتیڤی دیکەشیان هەبوو، ئەویش لاچوونی پروپاگەندەی دژە کوردی ئەرمەنەکان بوو. قەدری جەمیل پاشا لە بیرەوەرییەکانیدا دەنووسێت: "نوێنەری ئەرمەنەکان بەڵێنی پێدابین کە بە یەکجاری کۆتایی بەو پروپاگەندانە بهێنرێت کە هەندێك لە ئەرمەنەکان لە دژی کورد دەیکەن". ناوبراو ئەوەش زیاد دەکات کە ئەرمەنەکان لەو کۆنگرەیەوە بەدوا وازیان لە داواکردنی ئەرمینیای گەورە هێنا کە بەشێکی سەرەکی لە کوردستان لە خۆدەگرێت.

لە راستیدا دوای کوشتارەکانی سوڵتان عەبدولحەمید (١٨٩٠) و ئیتیحادییەکان (١٩١٣-١٩١٦) ئەرمینیا لە رووی هێزی مرۆییەوە داچۆڕاو ژمارەیەکی یەکجار کەمی لێ دەرچێ، کەسێکی ئەوتۆیان لە تورکیا نەمابۆوە. بۆیە دوای ئەوەی کۆماری تورکیا دامەزرا روویان لە کورد کرد، چونکە دەیانزانی کورد هێشتا لەسەر خاکی خۆیان دەژین و خاوەن هێزێکی مرۆیی ئەوتۆن کە دەتوانن بەرەنگاری تورکەکان ببنەوە. لەبەرئەمە هەوڵیان دەدا چەك و جبەخانەو دارایی بۆ کوردەکان دابین بکەن و ئەوانیش شەڕەکە پەرەپێ بدەن. کاتێك ئەم شەڕە شکستی هێنا، پەیوەندییەکانی کورد و ئەرمەن هەر درێژەی هەبوو، بەلام ئەو گەرموگوڕییەی پێشتری نەبوو[٢٨١]. کوردەکان بۆ خۆشیان بەم پەیوەندییە رازی بوون. سورەیا بەدرخان لە دیدارێکی لەگەڵ بازیل نیکیتین دەڵێ: "لە ئۆکتۆبەری ١٩٢٧ دا لە نێوان کوردو ئەرمەندا پەیمانێکی گرنگ ئیمزا کرا کە خۆیبوون واتە کۆمیتەی نەتەوەیی هێنایە ئاراوە و ئەم گرووپەش نوێنەرێتی هەردوولا دەکات. دوای ئەوەی پێمان لەسەر ئەوە داگرت کە تورك دوژمنی هاوبەشمانە، بەباشمان زانی بەرژەوەندییەکانمان یەك بخەین. لێرە بە ناوی رۆڵەکانی گەلەکەمەوە هەستی قووڵی خۆم بەرامبەر بەگەلی ئەرمەن دەردەبڕم و پشتیوانی لە ئامانجی نەتەوەیی و رەوایان دەکەم کە ئەوەش ئەرمینیای یەکگرتو و سەربەخۆیە". سەرباری ئەمەش هەندێك لە بەرپرسیارانی خۆیبوون لەمجۆرە پەیوەندییە نیگەران بوون و بە تایبەتی مادەی هەشتەمی پەیمانی نێوان خۆیبوون و تاشناك مشتومڕی لە نێوانیاندا دروستکردبوو[٢٨٢]. بە پێی ئەو مادەیە هراچ پاپازیان وەك نوێنەری

---

[٢٨١] هەمان سەرچاوە ل١٣٩.

[٢٨٢] ئالاکوم، روهات، خويبون و ثورة اگری، کاوه للثقافة الكردية، اربيل ٢٠٠٠، ص٧٧.

هەمیشەیی ئەرمەن لە کۆمیتەی ناوەندی "خۆیبوون" دا جێی دەگرت. هەندێك لە سەرچاوە و بەڵگەنامەکان دەریدەخەن کە ناوبراو دوای جەلادەت بەدرخان کەسی بەهێزی دووەم بووە لەناو خۆیبووندا.

پەیوەندییەکانی کورد و ئەرمەن لە ساڵانی سەرەتای راپەڕینەکەدا زۆر پتەوبوو. بە تایبەت ئەرمەنەکان لە تەورێز کارخانەیەکی بچووکی چەك و فیشەکسازیان رێکخست و بە بەردەوامی فیشەك و جبەخانەیان دەنارد بۆ فیداییەکانی چیای ئاگری. رەزا نوح لە بیرەوەریەکانییدا دەنووسێ: "کاتێك پیرمیسیان سەرۆکی تاشناك لە ١٩٣٥/٢/٢١ دا هاتە ئەسکەندەریە سەبارەت بەراپەڕینی کوردەکان لێم پرسی، گوتی ئێمە ئەم راپەڕینەمان رێکخستووە و بەهەزاران دۆلارمان خەرج کردووە لە کاتێکدا ژمارەی سەرهەڵداوانی کورد لە ٧٠٠-٨٠٠ کەس تێناپەڕێت". سەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە یەکێکی دیکە لە سەرکردەکانی تاشناك بە ناوی رۆبین پاشا بۆ بە دەستهێنانی پشتیوانیی ئێران سەردانی تاران دەکات. لەوێش چاوی بە بەرپرسیاری سەربازیی بالیۆزخانەی بریتانی دەکەوێت لە تاران و داوایان لێ دەکات پشتیوانی لە بزاڤی کوردەکان بکەن. دیاسپۆرای ئەرمەن لە ئەمەریکا یارمەتی راپەڕینەکە دەدەن. ڤاهان قارداشیان لە ساڵی ١٩٣٠ دا سەبارەت بە راپەڕینی چیای ئاگری لە نیۆیۆرك تایمزدا دەنووسێت و باس لە زوڵم و ستەمی تورکەکان دەکات. ئەم کابرایە لە ١٩٠٢ دەچێتە ئەمەریکا و لەوێ قانون دەخوێنێ و وەکو چالاکی بواری رای گشتی کار دەکات بۆ راکێشانی ئەمەریکاییەکان سەبارەت بە پرسی ئەرمەن. ئەم کابرایە لە ئەوروپا سورەیا بەدرخان دەناسێت و پێکەوە بەرەو ئەمەریکا دەڕۆن بۆ ئەوەی یارمەتی کۆبکەنەوە بۆ راپەڕینی چیای ئاگری.

لە چیای ئاگری بەرپرسیاریی پەیوەندییەکانی خۆیبوون و تاشناك کەسێك بووە بە ناوی ئەردەشێر مرادیان. ئەم کەسە بۆخۆی خەڵکی گوندێکی لای خنسە و نوێنەری تاشناك بووە لە شاخی ئاگری و لە نێو کوردەکاندا بە ئەمیری زیلان ناوبانگی دەرکردبوو. لە ساڵی ١٩٢٩ ناوبراو سنوورەکانی ئەرمینیای سۆڤیەت دەبڕێت بە مەبەستی ئەوەی سەردانی کەسوکارەکەی بکات، بەڵام دوای ئەوە بێ سەروشوێن بووە. خۆیبوون چەندی هەوڵیدا هەواڵی بزانێت، سەرنەکەوت. ئیحسان نوری پاشا لە بیرەوەرییەکانی خۆیدا دەنووسێ ئەم رۆڵە شۆڕشگێڕە لە تفلیسەوە دوور دەخرێتەوە بۆ سیبریاو لەگەڵ

کۆمەڵێك کورددا ڕووبەڕووی چارەنووسێکی هاوبەش دەکرێنەوە[٢٨٣]. خۆیبوون لە ساڵانی ١٩٢٧-١٩٣٢ دا بە گوێرەی سیاسەتی وڵاتانی ڕۆژئاوا بەڕێوە دەچوو، ئەمەش لە ڕێگەی هاوکاریی چڕی لەگەڵ تاشناك دەهاتە ئاراوە کە بە گرووپێکی دژی سۆڤیەت ناسرابوو. تاشناکییەکان لەو سەردەمەدا هەڵمەتێکی پروپاگەندەیی خەستیان لە دژی سۆڤیەت بەڕێوەدەبرد. ئەم هەماهەنگییەی نێوان کوردو ئەرمەن رووسەکانی لە کوردەکان دڕدۆنگ کردبوو. لە ڕۆژنامەگەری سۆڤیەتدا بە ئاشکرا باس لەم هاوکارییە دەکراو کوردیان بە دوژمن لە قەڵەم دەدا.

ئا. ئاکابۆڤ لە کتێبەکەی کە لە ساڵی ١٩٣١ دا دەریکرد بە ناوی "کێشەی کوردو تاشناك" باسی ئەوە دەکات ئیمپریالیزم دەیەوێ لە ڕێگەی دروستکردنی کوردستانی سەربەخۆوە پێ بنێتە ناوچەی قەفقازەوە و داگیری بکات. ئامرازی ئەم پیلانەش تاشناکە. ناوبراو پێشنیار دەکات کە کاربەدەستان گوشار بخەنە سەر کوردەکان و لێکیان دابڕن. هەروەها باسکردنی کێشەی کورد لە کۆنگرەی سۆسیالیست ئەنتەرناسیۆنالدا بە فاشیزمی سۆسیالیستی ناوزەد دەکات.

لەناو خودی کوردیشدا کەسانێك هەبوون کە لە سۆڤیەت پێیان وابوو خۆیبوون و تاشناك ئامێری دەستی ئەمپریالیزمن. بۆ نموونە نووسەری کوردی ئەرمینیا "عەرەب شامیلۆڤ" لە کتێبەکەیدا کە بە ناوی "کورد و تاشناك و ئەرمەن" چاپی کردووە دەڵێ "تاشناك و ئینگلیز بۆ مەرامەکانیان کوردیان بەکارهێناوە"[٢٨٤]. نووسەرێکی دیکە بە ناوی "کورد ئوغلو" لەو وتارەی کە بە ناوی "کورد و ئیمپریالیزم" چاپی کردووە ئاماژە بەوە دەکات کە کورد بە دەستی ئیمپریالیزم بۆتە قوربانی. لە زۆربەی ئەم لێکۆڵینەوانەدا هەوڵ دراوە کە شەڕی چیای ئاگری بەپیلانی هاوبەشی "کورد-تاشناك-ئینگلیز" بزانرێ لە دژی تورکیا. بێگومان ئەم جۆرە بیروبۆچوونانە تاوەکو ساڵانێکی دورو درێژ کاریگەرییان هەبووە لەسەر ناوبانگی کورد لای سۆڤیەتییەکان. تورکەکان لە ساڵی ١٩٣١ دا "کتێبی سەوز"یان چاپکرد و تێیدا خۆیبوونیان بە دەستکردی تاشناك

---

[٢٨٣] ئالاکوم، روهات، خويبون و ثورة آگری، کاوه للثقافة الكردية، اربيل ٢٠٠٠، ص ٨١.

[٢٨٤] هەمان سەرچاوە ل٨١.

له قەڵەم دابوو. ئەم جۆرە تێڕوانینە کاریگەریی لەسەر سیاسەتەکانی سۆڤیەت هەبوو، بۆیە لە دەستپێکردنی راپەڕینەوە هەتاوەکو کۆتاییەکەی دژایەتیی کوردیان کرد[٢٨٥].

بە تێکشکانی راپەڕینی چیای ئاگری و دواتریش راپەڕینی سەید رەزای دەرسیم، ناهومێدی باڵی بەسەر خۆیبووندا کێشا. لەسەروبەندی جەنگی دووەمی جیهانیدا هیوایەکیان هەبوو بەشکو بتوانن کەڵك لە هاوسەنگییە تازەکان وەربگرن، بەڵام ئەو ناوچانەی خۆیبوونی لێبوو، گۆڕانکارییەکانی پاش جەنگی دووەمی جیهانی نەیگرتنەوە. بەم جۆرە خۆیبوون کاریگەریی لەسەر رووداوەکان نەما. لە دوای جەنگی دووەمی جیهانی و سەرکوت کرانی راپەڕینی دەرسیم، ئیتر بێدەنگی کوردستانی باکووری گرتەوە. لەم سەروبەندەدا بزاڤی رزگاری کورد لە پارچەکانی دیکە بە تایبەت لە رۆژهەڵات و باشوور گەشەی کرد.

لە رۆژهەڵاتی کوردستان لە ١٩٤١ ەوە بزووتنەوەیەکی نوێ سەری هەڵدا. لە ساڵی ١٩٤٥ دا حزبی دیموکراتی کوردستان دامەزرا و ساڵی دواتر کۆماری کوردستانی راگەیاند. رێبەرایەتی خۆیبوون هەوڵیدا لەگەڵ ئەم کۆمارە پەیوەندیی دروست بکات. خۆیبوون نوێنەری خۆی رەوانەی کوردستان کرد. لەو سەردەمەدا د. ئەحمەد نافز کاریگەریی لەسەر خۆیبوون هەبوو. بۆیە شاندێکی خۆیبوون بەسەرپەرشتی قەدری جەمیل پاشا دەچنە مەهابادو لەوێ چاویان بەسەرکۆماری کوردستان "پێشەوا قازی محەمەد" دەکەوێت. لەم دیدارەدا خۆیبوون لەگەڵ حزبی دیموکراتی کوردستان پەیمانێکی هاوکاریی مۆر دەکات. بەم جۆرە خۆیبوون هەوڵدەدات سیاسەتەکانی بگۆڕێت، واتە لە لایەنگری رۆژئاوا (بە تایبەت فرەنسا) بە لای لایەنگری سۆڤیەتدا دەڕوات. ئەم گۆڕانکارییە لە سیاسەتی خۆیبووندا کار دەکاتە سەر پەیوەندییەکانی کورد-ئەرمەن.

لەو دەمەدا ئەرمەنەکانی ئەرمینیای سۆڤیەت لە پارتی کۆمۆنیستی ئەرمینیادا رێکخرابوون. پارتی کۆمۆنیستی ئەرمینیا یەکێك لە ئاڵقە و زنجیرەکانی سەر بەپارتی کۆمۆنیستی سۆڤیەت بوو. پارتە کۆمۆنیستەکانی کۆمارەکانی سۆڤیێتی پێشوو سەر بە"کۆمینترن" بوون. کۆمینترن جۆرێك لە ئەنتەرناسیۆنالی کۆمۆنیستی سەر بە مۆسکۆ بوو. کۆمینترن خۆی بەئالترناتیڤی ئەنتەرناسیۆنالی سۆسیالیست دەزانی و

---

[٢٨٥] ئالاکوم، روهات، خويبون و ثورة آگری، کاوه للثقافة الكردية، اربيل ٢٠٠٠، ص ٨٤.

ئەنتەرناسیۆنالی سۆسیالیستی بە دەستکردی ئیمپریالیزم دەزانی. پارتی تاشناك ئەندامی ئەنتەرناسیۆنالی سۆسیالیست بوو. لەبەرئەمە دوای ئەوەی لە سەرەتای بیستەکانی سەدەی رابردوودا بەلشەڤییەکان کۆماری ئەرمینیایان خستەسەر فیدراسیۆنی قەفقاز و دواتریش خستیانە سەر کۆمارەکانی یەکێتیی سۆڤیەت، هەر ئەو دەمە خەباتی سیاسیی تاشناك لە کۆماری ئەرمینیا قەدەغەکرا.

دوای گرتن و راوەدونانی ئەندامانی تاشناك ، پاشماوەکانی لە ئەمەریکا، ئەوروپا، سوریا و لوبنان خۆیان کۆکردەوە و بە پشتیوانی رێژەیی ولاّتانی رۆژئاوا خەباتی خۆیان لە دژی کۆماری تورکیا چڕ کردەوە. لە هەمانکاتدا دژایەتیی سۆڤیەت و پارتی کۆمۆنیستی ئەرمینیاشیان دەکرد.

کاتێك خۆیبوون شاندی خۆی ناردە کۆماری کوردستان کە ئەودەم بە پشتیوانی یەکێتیی سۆڤیەت دامەزرابوو. تاشناك بە نیگەرانییەوە سەیری ئەم گۆڕانەی دەکرد. دوای ئەمە تاشناك یەکسەر بابەتەکەی تاوتوێکرد و بۆ بەدواداچوونی، شاندێکی ناردە لای سەرکردەکانی خۆیبوون. ئەم شاندە لە نوێنەری ئەرمەن لە سوریاو لوبنان "هراچ پاپازیان" و نوێنەری ناوەندی تاشناك "رۆبین پاشا" پێکهاتبوو. قەدری جەمیل پاشا لە بیرەوەرییەکانی خۆیدا دەنووسێ "ئەم شاندە بە مەبەستی گفتوگۆ لەگەڵ کوردەکان هاتنە هەرێمەکە. لە کاتی دانوستانەکاندا ئەم دووانە رایانگەیاند کە نزیکبوونەوەی کورد لە یەکێتیی سۆڤیەت زیان بە بەرژەوەندییەکانی کورد دەگەیەنێت. پرسە گرنگەکان لە لایەن ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکاوە یەکلایی دەکرێنەوە. ئەگەر کورد بە لای سۆڤیەتدا برۆن، ئەوا ئەمەریکا چاوپۆشی دەکات لە کوشتاری کوردەکان لە لایەن تورکەکانەوە" [٢٨٦]. قەدری جەمیل پاشا دەڵێ "لە وەڵامی ئەم شاندەدا گوتمان ئیمپریالیزم هەوڵی دابینکردنی بەرژەوەندییەکانی خۆی دەدات، لە کاتێکدا یەکێتیی سۆڤیەت یارمەتی داوین بۆ دامەزراندنی کۆماری کوردستان لە بەشێکی گەورەی کوردستاندا. جا ئەگەر ئەم بارودۆخە نەنرخێنین و بایەخی پێ نەدەین ئەوا

---

[٢٨٦] محمد ملا احمد، جمعية خويبون و العلاقات الكردية-الارمنية، كاوه للنشر والتوزيع، اربيل ٢٠٠٠، ص٨٩.

ئەودەم دەبینە دژی بەرژەوەندییەکانی گەلەکەمان"[٢٨٧]. بەم جۆرە لەقۆناغی دووەمدا پەیوەندییەکانی کورد-ئەرمەن لەوپەڕی توندوتۆڵیەوە بەرەو پچڕان ڕۆیشت.

پەیوەندییەکانی کورد و ئەرمەن لە قۆناغی کۆماری تورکیادا لە ساڵی ١٩٢٧وە دەستی پێکرد و هەتاوەکو ١٩٤٦ ی خایاند. ئەم پەیوەندییە لە ساڵانی ١٩٢٧-١٩٣١ لەوپەڕی بەهێزی خۆیدا بوو. دوای تێکشکانی راپەڕینی چیای ئاگری رووی لە کزی کرد. سەرەنجام لە کاتی کۆماری کوردستاندا و لەبەر پەیوەندییەکانی خۆیبوون و حزبی دیموکراتی کوردستان لە ساڵی ١٩٤٦ دا ئەم پەیوەندییانە بە یەکجاری لێك پچڕان. بە گشتی پەیوەندییەکانی کورد — ئەرمەن لەم قۆناغەدا سەرەڕای ئەوەی لە ساڵانی کۆتایی خۆیدا بەرەو پچڕان رۆیشت، پەیوەندیی رەسمی و پرۆتۆکۆڵی بوون و دەکرێت بە پەیوەندیی و هاوپەیمانی ستراتیژیی نێوان دوو میللەت لە قەڵەمبدرێت.

هەواڵنامەی کتێب

---

[٢٨٧] محمد ملا احمد، جمعية خويبون و العلاقات الكردية-الارمنية، كاوه للنشر والتوزيع، اربيل ٢٠٠٠، ص٨٩.

قۆناغی سێیەم
نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم

وێستگەی پەکەکە-ئاسالا

دوای ئەوەی کۆماری تورکیا شوێن پێی خۆی پتەوکرد، لەسەرکوتکردنی بزاڤی سیاسی کورد و ئەرمەندا سەرکەوتنی بەدەستهێنا. خۆیبوون و تاشناك دوایەمین ئومێدیان راپەڕینی سەید رەزای دەرسیم و دەرەنجامەکانی کۆتایی جەنگی دووەمی جیهانی بوو. خۆیبوون پێشبینی دەکرد بە هاوکاریی سۆڤێت دەوڵەتێکی کوردی لە ئێران دادەمەزرێت، بەڵام رووخاندنی کۆماری کوردستان ئەم ئومێدەشی بڕی. لەمەودوا لەو جیۆگرافیایەی کە کوردەکان پێی دەڵێن "کوردستان" و ئەرمەنەکان بە "ئەرمینیای رۆژئاوا"ی دەزانن و تورکەکان بە "باشووری رۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ"ی ناو دەکەن، بۆماوەیەکی درێژ هیچ جموجۆڵێکی سیاسی — نەتەوەیی نەهاتە ئاراوە. بێ دەنگی و وەستان و کشانەوە باڵی بەسەر ئەو جیۆگرافیایەدا کێشا. نزیکەی سی ساڵی رەبەق ئەم مت بوونە درێژەی کێشا و لە چلەکانەوە هەتاوەکو سەرەتای هەفتاکانی خایاند. ئەمەش دەرەنجامی هەڵمەتی داپڵۆساندنی تورکیای کۆماری بوو[٢٨٨].

لە هەفتاکانی سەدەی رابردوودا بزاڤی سیاسی کورد و ئەرمەن ژیانەوەی بەخۆوە بینی. نەوەیەکی نوێ هاتە گۆڕەپانی سیاسەتەوە کە دوای نەوەی شکست دەکرێ بە نەوەی ژیانەوە ناوی بکەین. بە تایبەتی لە هەفتاکاندا گوتاری چەپی نوێ و شۆڕشگێڕ کاریگەریی لەسەر هەردوو بزاڤە سیاسییە نوێیەکە هەبوو. بزاڤی چەپی شۆڕشگێڕی کورد و ئەرمەن لە تەنیشت ئەوەی خۆیان بۆ بەرپەرچدانەوەی داگیرکەری تورك ئامادە دەکرد، لە رووی کۆمەڵایەتیشەوە بڕوایان بە خەباتی چینایەتی هەبوو. هەروەها خۆیان بە ئاڵترناتیڤی باڵی راستی بزاڤی کورد و ئەرمەن دەزانی. شکستی سیاسەتەکانی

---

[٢٨٨] محمد ملا احمد، جمعیة خویبون و العلاقات الكردیة-الارمنیة، كاوه للنشر والتوزیع، اربیل ٢٠٠٠، ص٨٩.

"تاشناك" و نسكۆی ١٩٧٥ لە كوردستان مادەیەكی باشی بە دەستەوە دەدا بۆ خۆپێناسەكردنەوەی ئەم رەوتە نوێیانە. بە گشتی سەرەتای هەفتاكان سەردەمی هەڵدانی چەپی نوێ و بزاڤی رزگاری – دیموكراتی بوو لە جیهان. رەوتی نوێی هەردوو میللەت پشتی بەم گوتارە دەبەست...

٥ ئاسالاٚ

لە هەفتاكاندا كۆمەڵێك گرووپی بچووك سەریان هەڵدا. لە ساڵی ١٩٧٣ دا گورگێن یانیكیان چەند دیپلۆماتێكی توركی لە ویلایەتە یەكگرتووەكانی ئەمەریكا رەشەكوژ كرد. ناوبراو پەیوەندیی بە زۆربەی گرووپە سیاسییەكانی ئەرمەنەوە كرد، بەلاٚم هیچیان یارمەتییان نەدا. دواتر دەستگیر كراو بە شێوەیەكی ناحەز دادگایی كرا. لەبەر خۆشەویستی ئەم ناوە و لە ساڵی ١٩٧٣وە لە لایەن چەند گەنجێكی چەپڕەوەوە "گرووپی گورگێن یانیكیان" دامەزرا. ئەم گرووپە گرووپێكی چەكداری نهێنی ئەرمەن بوو. دوای ٢ ساڵ لە تەمەنی ئەم گرووپە، سەرەنجام لە ساڵی ١٩٧٥ دا دوای ئامادەكارییەكی زۆر ناوەكەی گۆڕا بە "سوپای نهێنیی ئەرمەن"[٢٨٩].

دوای چوار مانگ لە كاری راگەیاندن، لە مانگی سێپتەمبەری ١٩٧٥ دا ناوەكەی بوو بە "سوپای نهێنی ئەرمەن بۆ رزگاری ئەرمینیا – ئاسالاٚ". بەم جۆرە لە رووی سیاسی و رێكخستنەوە وەرچەرخانی بەخۆیەوە بینی و بە وزەیەكی سەیرەوە هاتە گۆڕەپانی هاوكێشەكانەوە.

ئاسالاٚ بە تەقاندنەوەی "ئەنجومەنی كلێسا جیهانییەكان" لە بەیروت، خۆی راگەیاند. دواتر رایگەیاند كە توركیا بە دوژمنی سەرەكی و داگیركەری ئەرمینیای رۆژئاوا دەزانێ و لە دژی ئەم داگیركەرە خەبات دەكات. هەروەها دژایەتیی خۆی لە بەرامبەر ئەمپریالیزمی ئەمەریكا و درێژكراوە ئەرمەنییەكەی "تاشناك" دەربڕی. ئاسالاٚ رایگەیاند ئەنجومەنی كلێسا جیهانییەكان دەستكردی CIA یەو دەیەوێ ئەرمەن لە خاكی خۆیان هەڵكەنێ و لە ئەمەریكا نیشتەجێیان بكات، بۆیە بنكەكەی تەقاندنەوە. دواتر نووسینگەی هێڵە ئاسمانییەكانی توركیا و نووسینگەی گەشتیاریی توركی

---

[٢٨٩] یوسف ابراهیم الجهماني، تركيا و الارمن، دمشق، دار حوران ٢٠٠٠، ص١٠٧.

لەبەیروت تەقاندنەوە. پاشتر فرۆکەخانەی ئەنقەرەو ئەستەنبوڵی تەقاندنەوە و لە گەڵێك شوێنی جیهان پەلاماری بنکە دیپلۆماسییەکانی تورکیای دا.

هاکوپ هاکوپیان سەرۆکی ئاسالا بوو. ئەم کەسە بە پێی بیرەوەرییەکانی لە بنەماڵەیەکی هەژاری ئەرمەندا گەورە بووبوو. باوکی کوشتاری ١٩١٥ی دیبوو ٨٣ کەس لە ئەندامانی خانەوادەکەی بە دەستی تورکان کوژرابوون. باوکی هەمیشە پێی گوتبوو "خاك و نیشتمانی خۆت لە بیرمەکە". ئەم باوکە لە لایەن کوردەکانەوە رزگارکرابوو لای ئاشەوانێکی کورد و لەناوکاری ئاشەوانیدا گەورە بووبوو(٢٩٠). هاکوپ هاکوپیان کە لە ژینگەیەکی وادا گەورە دەبێ، هەوڵدەدات هێزێکی وا پێکەوەبنێ بۆ ئەوەی تۆڵەی ئەو رەوشە بکاتەوە و داگیرکەریی تورك لە ئەرمینیای رۆژئاوا دەربکات.

لە رووی پەیکەرەی رێکخستنەوە ئاسالا پێکهاتەیەکی پێچکەو سەیری هەبووە. لە سەرووی هەموو دەزگاکانیەوە "سەرۆکایەتیی گشتیی ئەرمەن-ڤان" هەبووە. ئەم سەرۆکایەتییە رۆڵی کۆنگرەی گێڕاوە. مەکتەبی سیاسی سوپای ئاسالاش لە چوارچێوەی "سەرۆکایەتیی گشتی ئەرمەن"دا کاری کردووە. مەکتەبی سیاسی سوپا لە لایەن لێژنەکانی ناوچەکەوە هەڵدەبژێردرێت و بەرپرسیاری هەموو بڕیارو کردارەکانی سوپایە. ریزبەندی لەسەرەوە بۆ خوارەوەی سوپا ئاوایە:

*سەرۆکایەتیی گشتی ئەرمینیا –ڤان- (کۆنگرە)، هێڵە گشتییەکان دیاری دەکات لە نێوان دوو کۆبوونەوەی گشتیدا.

*مەکتەبی سیاسی سوپا، هێڵە سەربازییەکان دیاریدەکات و بە پێی بڕیارەکانی سەرۆکایەتیی گشتی هەڵدەسوورێت.

*کۆمیتەی ناوەندی بۆ رێبەرایەتیی کاری ناوەندی.

*کۆمیتەی هەرێمەکان بە شێوەی نامەرکەزی کاردەکەن.

شێوازی خەباتی خانەکانی سوپا نهێنی دەبێت و بە پێی پێویستی هەرێمەکان هەڵدەسوورێن. خەباتی رێکخستن لە سەربازی جیادەکرێتەوە. سوپا لە هەڵسوڕانی خۆیدا بایەخ بە پروپاگەندە و وروژاندن دەدات. بنکەی سەرەکی خەباتی شۆڕشگێڕانەی سوپا جەماوەری ئەرمەنییەو بە قەڵای سەرەکیی چالاکیی شۆڕشگێڕانە لە

(٢٩٠) یوسف ابراهیم الجهماني، ترکیا و الارمن، دمشق، دار حوران ٢٠٠٠، ص ١٠٨.

قەڵەمدەدرێت. هەروەها لە رووی پەیکەرەی رێکخستنەوە پشت بە دیموکراتی ناوەندی دەبەستێت. ئەم دیموکراسییەش بریتی نییە لە هەڵبژاردن، بەڵکو بریتییە لە کاری هاوبەش و لە ئەستۆگرتنی بەرپرسیارێتی. چەمکی لیبرالیزم بە دوژمنی دیسیپلینی رێکخستن دەزانرێت و بەیەکجارەکی رەتدەکرێتەوە. ئەندامی سوپا دەبێ دیسیپلینی پۆلاینی هەبێ و گوێڕایەڵی فەرمانەکانی سەرەوەی خۆی بێت. بە پێی چەمکەکانی ئاسالا سیفەتی خەباتگێڕێ شۆڕشگێڕ بریتییە لە:

١-پابەندبوونی رەها بەکێشەکەو جەماوەری خەباتگێڕ و رێکخراوە شۆڕشگێڕەکەی.

٢-خۆشویستنی گەل و خاوەن بوونی ناوبانگی باش.

٣-دەبێ کۆمەڵایەتیی (کۆمەڵدۆست) بێت.

٤-پابەندی بڕیارەکان بێت و دوور بێت لە چەمکی "لیبراڵی و ئانارشی".

٥-پشت بە روانگەو کردەوەی رەهاوە ببەستێ.

٦-رق و قینی بەرامبەر بە دوژمن و هاوپەیمانە ئیمپریالییەکانی لە خۆیدا کۆبکاتەوە[٢٩١].

بنکەی سەرەکی راهێنانی سەربازی ئاسالا لە لوبنان بوو. جەنگی ناوخۆیی لوبنان و ناجێگیری ئەم وڵاتە کەشێکی باشی بۆ خەباتی ئاسالا خوڵقاندبوو. ئارمانجی ئاسالا رزگارکردنی ئەرمینیای داگیرکراو بوو. بۆ ئەمەش دەبوو بەرامبەر بە تورکی داگیرکەر خەبات بکات، لەم ڕووەوە ئەم ئامانجانەی دیاری کردبوو:

-دروستکردنی جەنجاڵی راگەیاندن لەناو جەماوەری تورکیادا.

-دروستکردنی جەنجاڵی راگەیاندن لەناو بەرپرسیارانی تورکیادا.

-پشتگیری کردن لەو هێڵەی کە هەوڵدەدات کێشەی ئەرمەن بناسێنێ.

لە رووی کرداری سەربازیشەوە پشتی بە "زەبروزەنگی شۆڕشگێڕانەی رێکوپێک" دەبەست. بۆیە بە پێناسەی رۆژئاوایی بۆتیرۆر قایل نەدەبوو. بەر لە هەمووان خودی ئیمپریالییەکان و داگیرکەریی تورکی بە تیرۆریست دەزانی. ناوەندی خەباتی شۆڕشگێڕانەی ئاسالا تورکیا بوو و دواتر گۆڕەپانەکانی دیکە دەهاتن. لە رادەبەدەر ئاسالا پشتی بە زەبری شۆڕشگێڕانە دەبەست و بڕوای تەواوی بە شەڕی درێژخایەنی

---

[٢٩١] يوسف ابراهيم الجهماني، تركيا و الارمن، دمشق، دار حوران ٢٠٠٠، ص ١١٣.

گەل هەبوو. لە چالاکییەکاندا قورسایی دەخستە سەر ناوەندە گرنگەکان. لە رووی پەیوەندییە سیاسییەکانەوە ئاسالا لەگەڵ گرووپە فەلەستینییەکاندا پەیوەندیی هەبوو، بە تایبەت لەگەڵ دەزگای هەواڵگری رێکخراوی رزگاری فەلەستین پەیوەندیی هەبووە. دواتر ئەم پەیوەندییانە لاوازبوون. پاشان پەیوەندییەکانی لەگەڵ رێکخراوی رزگاری فەلەستین – باڵی ئەبو نضال درێژە پێ دا. هەروەها هێزە رزگاریخوازەکانی گەلانی بندەستی بە هاوپەیمانی سروشتی خۆی دەزانی. ئاسالا گرووپەکانی چەپی نوێی بەهاوپەیمانی خۆی دەزانی و رەخنەی لە گرووپە چەپە رەسمییەکان دەگرت. بە تایبەت رەخنەی لە گرووپی "هنچاك"ی ئەرمەن کە نوێنەری ئەم هێڵە بوو دەگرت، [٢٩٢].

لە نامیلکە رەسمییەکانی ئاسالا و ئۆرگانی رەسمی خۆیدا واتە "ئەرمینیا" بایەخێکی تایبەتی دراوە بەپرسی کورد و گەلی کورد بەهاوچارەنووسی گەلی ئەرمەن لە قەڵەمدراوە. هەروەها لە نامیلکەیەکدا کە بە ناوی "سوپا چی بەدەستهێناوە؟" ئەمانەی خوارەوە ریز دەکات:-

١-تورکمان ناچار کرد دان بە شۆڕشی ئەرمەندا بنێ.

٢-لە رووی جیهانییەوە دان بەشۆڕشەکەماندا نرا.

٣-لەگەڵ هێزە شۆڕشگێڕەکان و گەلانی هاوچارەنووس بە تایبەت گەلی کورد و هێزە شۆڕشگێڕەکانیدا بووینە هاوپەیمان.

٤-دۆست و دوژمنی گەلی ئەرمەنمان لێك جیاکردەوە.

٥-خەباتی چینایەتیمان هێنایە ناو کۆمەڵگەی ئەرمەن... و هتد[٢٩٣].

بەوجۆرە دەردەکەوێت کە گەلی کورد و هێزە شۆڕشگێڕەکەی لای ئاسالا نرخی تایبەتییان هەبووە. هەرئەمەش وای کرد کە ئاسالا لە کۆتایی هەفتاکان و سەرەتای هەشتاکاندا پەیوەندییەکانی لەگەڵ پارتی کرێکارانی کوردستاندا پەرەپێبدات.

---

[٢٩٢] یوسف ابراهیم الجهماني، ترکیا و الارمن، دمشق، دار حوران ٢٠٠٠، ص ١١٩.

[٢٩٣] هەمان سەرچاوە ل١١٩.

٥ پەکەکە

لە کۆتایی شەستەکاندا بزاڤی خوێندکاریی کورد لە تورکیا کە هەڵگری گوتاری چەپی نوێ بوو، تەشەنەی کرد. ئەم بزاڤە لەژێر کاریگەریی چەپی شۆڕشگێڕی تورکدا هاتە ئاراوە. بە تایبەت نەوەی دوای شکست سەری هەڵدابوو. ئەوەبوو کە تورکەکان هەوڵیاندا بە پێی سیاسەتەکانی خۆیان باریان بهێنن. لە زانکۆکانی تورکیا بزاڤی گەنج-خوێندکاری کورد گەشەی دەکرد. پاش ماوەیەك خۆی ڕێکخست و بە ناوی "شۆڕشگێڕانی کوردستان"ەوە هاتە گۆڕەپانی خەباتەوە. سەرەنجام لە ٢٧-١١-١٩٧٨ دا لە دیاربەکر دوای کۆبوونەوەیەکی نهێنی کە بەکۆنگرەی یەکەم ناسراوە وەکو پارتێکی سیاسی خۆی ڕێکخست. بەم جۆرە پارتی کرێکارانی کوردستان- پەکەکە سەریهەڵدا. ئەم پارتە سەر بە ڕەوتی چەپی نوێ بوو کە بە هێڵی دووەم ناسراون. پارتێکی مارکسی-لینینی کردەگەرا بوو و بڕوای بە خەباتی چینایەتی و دژە ئیمپریالیستی هەبوو. پەکەکە لە رووی ستراتیژییەوە بۆ پێکەوەنانی "کوردستانێکی یەککگرتوو و یەکسان" خەباتی دەکرد. ئەم کوردستانە سەربەخۆیەش لە قۆناغی یەکەمدا کوردستانی باکووری دەگرتەوە کە لە لایەن تورکیاوە داگیرکرابوو.

پەکەکە بۆ بەدیهێنانی ستراتیژییە باسکراوەکەی بڕوای بە بەکارهێنانی توندوتیژی شۆڕشگێڕانە هەبوو کە خۆی لە شەڕی درێژخایەنی گەلدا دەبینیەوە. هەروەها بۆ دەست پێکردن بەم شەڕە، سەرەتا لە دژی دەرەبەگایەتی بە کرێگیراوی کورد لە باکووری کوردستان دەستی دایە چەك. بۆ ئەم مەبەستەش لە ساڵی ١٩٧٨-١٩٧٩ دا شەڕی حیلوان-سێورەکی لە دژی ئاغەواتی کوردی سەر بە حکومەت ڕێکخست. لە لایەکی دیکەشەوە لەگەڵ گرووپە کوردییەکانی تر کە بە هێڵی وردە بۆرژوا- نەتەوەپەرستی لە قەڵەم دەدان دەستی بۆ چەك برد. هەروەها رووبەڕووی گرووپە شۆڤێنییەکانی تورکیش بۆوە[٢٩٤].

پەیکەرەی ڕێکخستنی پەکەکە لینینی بوو. هەروەها پشتی بە دیموکراسی ناوەندی دەبەست و لەسەرەوە بۆ خوارەوە شۆڕ دەبۆوە. لە سەرەوەی دەزگاکانی پارتیدا سەرۆك هەبوو کە دواتر وەك دەزگایەك پێناسەکرا. دوای دەزگای سەرۆکایەتیی، مەکتەبی

---

[٢٩٤] جەمیل بایق، مێژوی پارتی کرێکارانی کوردستان، چاپی ئاکادیمیای مەعسوم قۆرقماز، شام، ١٩٩٧-١٩٩٨.

سیاسی دەهات کە لە سالآنی دواتردا بوو بە"کۆنسەی سەرۆکایەتیی". دوای کۆنسەی سەرۆکایەتیی، کۆمیتەی ناوەندی دەهات کە لە سالآنی دواتردا گۆڕا بە "ئەنجومەنی پارتی". پەکەکە لە رووی سەربازییەوە سەرەتا "هێزی رزگاری کوردستان –HRK" ی دامەزراند. لە کۆنگرەی سێیەمدا ناوی ئەم هێزەی گۆڕی بە "ئارتەشی رزگاری گەلی کوردستان–ARGK". هەروەها لە رووی خەباتی جەماوەرییەوە "بەرەی رزگاری نەتەوەیی کوردستان–ERNK" ی دامەزراند کە ئەم یەکێتییانەی خوارەوەی لە خۆ دەگرت:

-یەکێتیی رۆشنبیرانی ولآتپارێزی کوردستان YRWK.

-یەکێتیی ژنانی ولآتپارێزی کوردستان YJWK.

-یەکێتیی ئیزدییە ولآتپارێزەکانی کوردستان.

-یەکێتیی عەلەوییەکانی کوردستان.

پاشان پارلەمانی کوردستانی لە دەرەوەی ولآت بنیاتنا کە دواتر ئەمەی گۆڕی بۆ "کۆنگرەی نەتەوەیی کوردستان KNK". بە گشتی لە دوای سالّی ٢٠٠٠ ەوە ئەم سیستەمەی پەکەکە گۆڕانی بەسەردا هاتووە، بەلآم لۆژیکی رێکخستن و چەمکەکانی خەبات هەر ئەوانەن کە پێشتر هەیبوون. پەکەکە وەك پێشتر گوتمان سەر بە چەپی نوێ و هێڵی دووەمی چەپە. خەباتی رزگاریی دیموکراتی بە پێی گوتاری چەپ رێکدەخات. هەروەها گەلانی ژێر چەپۆکە بە هاوپەیمانیی خۆی دەزانێ. لەبەرئەمەش هەر لە سەرەتاکانەوە هەوڵیدا خۆی لە گرووپە شۆڕشگێڕەکانی گەلانی چەوساوە نزیك بکاتەوە. لە فەلەستینییەکان نزیکبۆوە. پەیوەندیی لەگەڵ رێکخراوە شۆڕشگێڕەکانی لوبنان پێشخست. هەر لەم سەروبەندەدا لە بەڵگەنامەکانی خۆیدا ئاماژەی بە جینۆسایدی گەلی ئەرمەن کرد و ئەم تاوانەی پرۆتێست کرد. هاوکات لە لوبنان خۆی لە گرووپە چەپو شۆڕشگێڕەکانی ئەرمەن نزیك کردەوە. پەکەکە گەیشتبووە ئەو بڕوایەی کە بۆ رزگارکردنی کوردستان پێویستی بە هاوخەباتی گەلی ئەرمەن هەیە. بۆیە هەوڵی دا لەگەڵ گرووپە هاوشێوەکانی خۆی لەناو گەلی ئەرمەندا هاوپەیمانی بهێنێتە ئاراوە[٢٩٥].

[٢٩٥] جەمیل بایق، مێژوی پارتی کرێکارانی کوردستان، چاپی ئاکادیمیای مەعسوم قۆرقماز، شام، ١٩٩٧-١٩٩٨.

٥ پەیوەندییەکانی پەکەکە-ئاسالا

لە ساڵی ١٩٨٠ەوە پەکەکە بارەگای ناوەندی خۆی گواستەوە بۆ لوبنان. بە هاوکاریی گرووپە فەلەستینییەکان لە بیقاع جێگیر بوو. لەم سەروبەندەدا لە ڕێگەی فەلەستینییەکانەوە پەیوەندییەکانی خۆی پەرەپێدا. لە ١٩٨٠ دا بارودۆخ لە تورکیا گۆڕانی بەسەردا هات. پاش ماوەیەك کودەتای ١١ی ئەیلولی ١٩٨٠ هاتە ئاراوە. گرووپە کوردییەکان و چەپەکانی تورکیا لە باکووری کوردستان و تورکیا هاتنە دەرەوە. بەشێکیان لە لوبنان جێگیربوون. لەناو تێکرای گرووپە کوردی و چەپەکانی تورکیا تەنها پەکەکە توانی لە لوبنان سەقامبگرێت.

لەم کاتەدا دەزگای هەواڵگری سەر بە ڕێکخراوی فەتح پەیوەندییەکانی لەگەڵ پەکەکە و ئاسالا پێشدەخات. لە بەهاری ١٩٨٠ دا لە بەیروت، ئەبوهۆل سەرۆکی دەزگای هەواڵگری ڕێکخراوی فەتح دیدارێك ڕێکدەخات کە تێیدا دوو لایەنی گرنگ یەکتر دەبینن و یەکتر دەناسن. ئەم دیدارە بە شێوەیەك دووبارەبوونەوەی مێژوو بوو. وەك ئەو پەیوەندییەی کە لە ساڵی ١٩٢٧ لە بەیروت لە نێوان خۆیبوون و تاشناك دا هاتە ئاراوە. لەبەهاری ١٩٨٠ دا بەهۆی ئەبوهۆل سەرۆکی دەزگای هەواڵگری فەلەستینەوە، عەبدوڵڵا ئۆجەلان سکرتێری گشتی پارتی کرێکارانی کوردستان بە یاوەری خەلیل ئاتاج ئەندامی باڵای پەکەکە، چاویان بە هاکوپ هاکوپیانی سەرۆکی ئاسالا دەکەوێت. لەو دیدارەدا دوای ئەوەی یەکتر دەناسن بڕیاردەدەن، پەیوەندییەکانیان پێش بخەن. عەبدوڵڵا ئۆجەلان دواتر لەگەڵ هاکوپ هاکوپیان دادەنیشێ و جۆری پەیوەندییەکانی دوولایەن پێناسە دەکات. پاشان هەردوولا لەسەر هەماهەنگی و هاوخەباتی ڕێکدەکەون[٢٩٦].

خەلیل ئاتاج ئەندامی پێشووی کۆنسەی سەرۆکایەتیی پەکەکە یەکێك لەشایەتە زیندووەکانی پەیوەندییەکانی پەکەکە-ئاسالایە- لەو بارەیەوە دەڵێ: "ئێمە بڕوامان بەهاوخەباتی هەردوولامان هەبوو، چونکە هەردوولامان یەك دوژمنی هاوبەشمان هەبوو، یەك هاوپەیمانی هاوبەشمان هەبوو و وەکویەکیش چەپی مارکسی-لینینی بووین

---

[٢٩٦] خەلیل ئاتاج، چاوپێکەوتن، بە کاسێت، شوباتی ٢٠٠٧، شاری کۆیە.

و بڕوامان بە توندوتیژیی شۆڕشگێڕیی هەبوو". ناوبراو ئاماژە بەوە دەکات" کە لە بەهاری ١٩٨٠ەوە پەیوەندییەکانی پەکەکە و ئاسالا پێشکەوتن. دواتر لە چەندین کۆبوونەوەی دووقۆڵی دیکەدا ئەم پەیوەندییانە پەرەیان پێدرا". ئاتاج دەڵێ لە نێوان پەکەکە و ئاسالادا ڕێککەوتنێکی نهێنی مۆرکراوە، بەڵام تەنها عەبدوڵڵا ئۆجەلان و هاکوپ هاکوپیان بە دوو قۆڵی لەسەری ڕێککەوتوون و ئیمزایان خستۆتە سەری. ناوبراو دەڵێ "دوای ئەو ڕێککەوتنە بە پێی خواستی پەکەکە دەقی ڕێککەوتنەکە بە نهێنی هێڵرایەوە و هیچ بەیاننامەیەکی لەسەر دەرنەکرا، بەڵام پەیوەندییە سیاسییەکان لە سەرەتای هەشتاکاندا لەوپەڕی بەهێزیی خۆیدا بوو"[297].

ئاتاج دەڵێ لەبەرئەوەی لەو ساڵانەدا ئاسالا ناوبانگی دەرکردبوو لە تورکیا وەکو ڕێکخراوێکی بێزراو تێی دەڕوانرا، ئۆجەلان لە پەیوەندییەکانیدا بەتەدبیرەوە هەنگاوی هەڵدەنا. ناوبراو لە درێژەی گێڕانەوەی بیرەوەرییەکانی خۆیدا دەڵێ: "هەرچەند پەیوەندییەکانمان زۆر گەرموگوڕ بوون، بەڵام ئاپۆ بە مەسافە پەیوەندییەکانی ڕێکدەخست. ئاپۆ نەیدەویست بزاڤی ڕزگاری کوردستان زواوزوو بکرێتە ئارمانج و بەتانەو تەشەری نارەوا ناوی بزڕێنرێت... بۆیە هەوڵی دەدا هەتا دەکرێ ئەو پەیوەندییانە بە نهێنی بمێننەوە و هیچ بەڵگەیەکی گرنگیشی نەدەخستەڕوو".

ناوبراو ئاماژە بەوە دەکات کە پەیوەندییەکانی هەردوولا بە تایبەتی لە رووی هاوکاریی تەکنیکییەوە زۆر بەرەو پێشەوە ڕۆیشت. پەکەکە کەڵکی لە دامودەزگاکانی ئاسالا وەردەگرت و لە رووی پاسپۆرت و ئاسانکاری هاتووچۆ و گواستنەوە و تەکنیکەوە یارمەتی لە ئاسالا وەردەگرت[298]. لەو دەمەدا ئاسالا لە ئێران، سوریا، لوبنان، ئوردون، میسر، ئەوروپا و ئەمەریکادا بە نهێنی ڕێکخستن و پەیوەندیی هەبوو. پێدەچێ تارادەیەك و بە شێوەی نیمچە ڕەسمی فەرەنسا ئاسالای وەك کارتێك لە دژی تورکیا بەکارهێنابێ. بۆیە لەم ڕووەوە پەکەکە کەڵکی لە ئاسانکاری تەکنیکی ئاسالا وەردەگرت.

---

[297] خەلیل ئاتاج، چاوپێکەوتن، بە کاسێت، شوباتی ٢٠٠٧، شاری کۆیە.

[298] هەمان سەرچاوە.

وا پێدەچێ هاوکارییەکانی پەکەکە – ئاسالا لە سنووری لوبنان تێپەڕیبێ و هەتاوەکو باشووری کوردستان (باکووری عێراق) کشابێ. لە ساڵی ١٩٨٢ دا پەکەکە دوای ئەوەی ئامادەکارییەکانی تەواوکرد، یەکەمین تیمە چەکدارەکانی بە هاوکاریی لەشکری کوردستانی سەر بەپارتی دیموکراتی کوردستان رەوانەی بادینان کرد. ئەم تیمانە بەرە-بەرە لە باشووری کوردستان جێگیردەبوون. تیمە چەکدارەکانی هێزی رزگاری کوردستان کە "باڵی چەکداری پەکەکە"بوو لە خواکورك و گەلی "شیڤی"یی بنەو بارخانەیان دانا. پارتی دیموکراتی کوردستان لە سەرەتادا گەلێك هاوکاریی تیمەکانی پەکەکەی کرد، دواتر تورکیا کە بەم پرسەی زانی دەمودەست لەگەڵ حکومەتی عێراق پەیوەندییەکانی تازەکردەوە و پەیمانێکی ئیمزاکرد بۆ بەزاندنی سنوور و زەبر وەشاندن لە گرووپە چەکدارە نەیارەکانی خۆی. دواتر لە ساڵی ١٩٨٣ دا سوپای تورکیا باشووری کوردستانی بەزاندو لە ئاسمان و زەمینەوە ناوچەکەی بۆردومان کرد. بە پێی سەرچاوەکانی هەواڵی ئەو سەردەمە لەم پەلامارەدا ٢٢ میلیتانی ئاسالا گیانیان لە دەستدا[٢٩٩].

بلاوبوونەوەی ئەم هەواڵە گەلێك ناوەندی سیاسی و هەواڵگری شۆکە کرد، چونکە هەموو لایەك بیریان بۆئەوە دەچوو کە لەم سنوورەدا تەنها جەنگاوەرانی کورد هەبن، کەچی بۆ هەموو لایەك ئاشکرا بوو کە جەنگاوەرانی ئەرمەنی سەر بەئاسالا لە باکووری عێراق خەریکی خۆئامادەکردنن بۆ چالاکی سەربازی. بۆیە ئەگەری ئەوە هەیە کە ئەم چەکدارانە بە هاوکاریی پەکەکە لەو هەرێمەدا جێگیر بوبێتن، چونکە پلانی سەربازی هەردوولا هاوکات بووەو لە رووی شوێنیشەوە یەکیانگرتۆتەوە.

دوابەدوای ئەوەی پەکەکە لە ١٩٨٢ەوە خۆی لە کوێستانەکانی نێوان عێراق-تورکیادا جێگیرکرد، ستراتیژییە سەربازییەکەی لە ئاسالا دەربازبوو. ئاسالا پشتی بە میتۆدو شێوازی جەنگاوەریی شار دەبەست. جۆری چالاکییەکانیشی بریتی بوون لە تەقاندنەوە، رەشەکوژی و کوشتنی سیمبۆلەکان، رفاندن و هتد.. لە کاتێکدا لە ١٩٨٢ەوە جەنگاوەرانی پەکەکە روویان لەشاخەکان کردو شێوازی جەنگاوەریی شاخیان گرتەبەر. کوژرانی ٢٢ جەنگاوەری ئاسالا لە باکووری عێراق (باشووری کوردستان) دەیسەلمێنێ

---

[٢٩٩] یوسف ابراهیم الجهمانی، ترکیا و الارمن، دار حوران دمشق، ٢٠٠٧، ص١٢٠.

که لەو دەمەدا ئاسالا هەوڵی داوە شانبەشانی جەنگاوەری شارەکان، جەنگاوەری شاخیش ئامادە بکات و شەڕێکی پارتیزانی لە دژی تورکیا دەست پێبکات، بەڵام دوای کوژرانی ئەو یەکەم مەفرەزەیەی چیتر نەیتوانی لەم ڕووەوە ئامادەکاری بکات. لە نیوەی هەشتاکاندا ئاسالا پەیدەرپەی زەبری لێ وەشێنرا. لە ئەمەریکا و وڵاتانی ئەوروپا گەلێك میلیتانی دەسگیرکران. رژێمی تورکیا بە شێوەی تیرۆریستی زەربەی زۆری لەئاسالا دا. لە وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستیش زیانی زۆری بەرکەوت. دوای کوژرانی هاکوپ هاکوپیان و لە دەستدانی کادرە ناوەندییەکانی، بەرە-بەرە رووەو خامۆشی رۆیشت و ئیتر نەیتوانی خۆی بگرێتەوە.

لە بەرامبەردا پەکەکە هەرچەند زیانی زۆری پێ کەوت، بەڵام لە کوێستانەکانی نێوان عێراق – تورکیادا خۆی گرتەوە و توانی شەڕی چەکداری لە دژی تورکیا هەڵگیرسێنێ. ئەم شەڕەشی هەتا لوتکە برد و کێشەی کوردی گەیاندە لقەپۆپەی خۆی.. بە لاوازبوون و نەمانی ئاسالا پەکەکە لە بەدیلی دیکەی ئەرمەن گەڕا. پەکەکە هەوڵی دەدا پەیوەندییەکانی کورد و ئەرمەن گەرموگوڕ رابگرێت، بۆیە ئەم جارە رووی لە تاشناك کرد[٣٠٠].

٥ وێستگەی پەکەکە-تاشناك

پارتی تاشناك یەکێك لە کۆنترین و گەورەترین پارتە سیاسییەکانی ئەرمەنە. ئەم پارتە بەباڵی راسترەو و محافزەکاری ئەرمەن دەناسرێت. پارتی تاشناك لە سەرەتای نەوەدەکانی سەدەی نۆزدەیەمدا دامەزرا. لەو کاتەدا بە ناوی "فیدراسیۆنی شۆڕشگێڕانی ئەرمەن" خۆی راگەیاند. حزبی هنچاك کە سەر بە هێڵی چەپی رەسمییە بەشێك بوو لەم فیدراسیۆنە. دواتر ناکۆکی لە نێوانیاندا هاتە ئاراوە و حزبی هنچاك (زەنگی ناقوس) لەم فیدراسیۆنە هاتە دەرەوە. چەند کۆمەڵەی دیکەش وازیان لێهێنا. بۆیە پاشتر ناوەکەی بوو بە"فیدراسیۆنی شۆڕشگێڕی ئەرمەن-تاشناکسوتیون". ئۆرگانی تاشناك سەرەتا "دروشاك" بوو و لە جنێف چاپ دەکرا. لە گرنگترین کارەکانی تاشناك داگیرکردنی بانگی عوسمانی، داگیرکردنی ناوچەی خاناسۆر

---

[٣٠٠] چاوپێکەوتن لەگەڵ خەلیل ئاتاج، بەکاسێت، شوباتی ٢٠٠٧، کۆیە

(ناوچـەیەکە لـە ئـەرمینیای رۆژئـاوا) هـەوڵی کوشـتنی سـوڵتان عەبدولحەمیـد و دامەزراندنی کۆماری ئەرمینیا (١٩١٨) بوون[٣٠١].

ئەم حزبە هەرچەند لە نەوەدەکان و دوای سەربەخۆیی خەباتی رەسمی خۆی لە ئـەرمینیا دەست پێکردەوە، بەلاّم بۆ ماوەیـەك لـە خـودی ئـەرمینیاش قەدەغـەکرا. تاشـناك لـە ناوخۆ بلاّوکراوەی "بەرگیر" و ئازاتامەرتی دەردەکرد. لـە دەرەوە و لـەناو دیاسـپۆرای ئەرمەن بە گرووپی هەرە بەهێز دەژمێردرێت. ناوەندی ئەم پارتە بەر لە سەربەخۆیی لـە یۆنـان بـوو. هـەروەها لـە قـوبرس، لوبنـان، سـوریا، ئێـران، ئـەوروپا و ئەمـەریکاش خـەباتێکی چڕوپڕی هەیـە. لـە نەوەدەکانـدا گـەلێك ئەنـدامی لێ دەسـتگیرکرا. لـەو ماوەیەدا "یەکێتیی دیموکراتیی نەتـەوەیی" دامـەزرا کـە تاشناکسوتیون بەشـێك لـە پێکهاتەکەی بوو. لە ١٩٩٨ەوە دوای شکستی لیۆن ترپەترۆسیان ئەندامـە گیراوەکـانی تاشناك لە زیندانەکان بەردران و سەرلەنوێ خۆیان ڕێکخستەوە.

لە نەوەدەکاندا پەکەکـە پەیوەندییـەکانی لەگـەڵ کۆمەڵـەکانی دیاسـپۆرای ئەرمـەن لـە لوبنان و ئەوروپا دەست پێکرا. لەلایەکی دیکەشـەوە پەکەکـە هەوڵیـدا لەگـەڵ گرووپـە سیاسییەکانیشدا پەیوەندیی دروست بکاتەوە. لە سەرەتای نەوەدەکانـدا پەیوەندییـەکان لە ئاستی نزمدا لەگەڵ تاشناکسوتیون لە لوبنـان و لـە ئـەوروپا دەسـتیان پێکـرد. ئـەم پەیوەندییانە درێژەیان پێدرا هەتاوەکو ساڵی ١٩٩٦. لەو ساڵەدا دیـدارێکی فـراوان لـە نێوان سەرکردەکانی تاشناك و عەبدوڵلا ئۆجەلان و هەنـدێك سـەرکردەی پەکەکـە هاتـە ئاراوە. دیدارەکە لـە ئاسـتێکی بـەرزدا بـوو. تاشـناکییەکان فیلمیـان لـە دانیشـتنەکە هەڵگرت و لای خۆیـان بەڵگەمەنـدیان کـرد. ع. ئۆجـەلان نەیدەویسـت ئـەم دانیـشتنە بدرێتە میدیاکان و دەیویست ژێر بە ژێر درێژەی هەبێت[٣٠٢].

بە گشتی دەرەنجامی ٦-٧ ساڵ پەیوەندیی ئاست نزم لـە نێـوان پەکەکـەو تاشـناك ئـەم دیـدارە ئاسـتەبەرزەی لـێ کەوتـەوە. سـەرەنجام دوای زیـاتر لـە چـل سـاڵ دابڕانـی

[٣٠١] ارمنستان، مباحث کشورها وسازمانهای بین المللی، دفتر مطالعات سیاسی وبین المللی، تهران-١٣٧٧، ص١٤٨.

[٣٠٢] چاوپێکەوتن لەگەڵ خەلیل ئاتاج، بەکاسێت، شوباتی ٢٠٠٧، کۆیە.

پەیوەندییەکانی کورد – تاشناك جارێکی دیکە و لە ئاستێکی بەرزو گرنگدا پەیوەندییەکان زیندووکرانەوە.

ساڵی ١٩٩٨ بۆ تەواوکردنی پەیوەندییەکانی کورد – ئەرمەن شاندێکی باڵای پارلەمانی کوردستان لە دەرەوەی وڵات PKDW بە سەرۆکایەتیی سەرۆکی ئەم پارلەمانە یاشارکایا لە بەیروت لەگەڵ سەرکردەکانی تاشناك و دیاسپۆرای ئەرمەن لە لوبنان چاویان بە یەکتر کەوت. ئەم دیدارە دیدارێکی رەسمی بوو، بەڵام هیچ پرۆتۆکۆڵ و پەیمانێکی تێدا ئیمزا نەکرا. دواتر دانیشتنە دوولایەنەکان بە ئاهەنگێکی بە جۆش لە نێوان کوردەکان و ئەرمەنەکانی بەیروتدا کۆتایی پێهات. لە راستیدا ئەم دیدارە لە ساڵی ١٩٩٨ دا گەلێك واتای مێژوویيشی لەخۆ دەگرت، چونکە لە ساڵی ١٨٩٨ دا و لەسەروبەندی دەرکردنی رۆژنامەی کوردستاندا، عەبدولرەحمان بەدرخان وەك سەرنووسەری کوردستان لەگەڵ سەرنووسەری دروشاك ئۆرگانی تاشناکدا هاوکاریی دەستپێکرد. بەم جۆرە لە ١٨٩٨ ەوە تا ١٩٩٨ رێك سەد ساڵ بەسەر دەستپێکردنی پەیوەندییە رەسمییەکانی کورد و ئەرمەندا تێدەپەڕی[٣٠٣].

لە ساڵی ١٩٩٩ەوە و دوای رفاندنی عەبدوڵلا ئۆجەلان سەرۆکی پارتی کرێکارانی کورستان، پەیوەندییەکانی پەکەکە-تاشناك بڕانی تێکەوت. ئەو ئاڵۆزییەی بە شێوەیەکی کاتی لە سیستەمی بەڕێوەبردنی پەکەکەدا هاتبووە ئاراوە، کاری کردە سەر ئەم پەیوەندییانە. دوای ئەوەی پەکەکە لە ساڵی ٢٠٠٠ دا ستراتیژی و تاکتیکەکانی خۆی گۆڕی و چارەسەرکردنی پرسی کوردی لە چوارچێوەی دەوڵەتی یۆنیتەری تورکیادا پەسەندکرد و وازی لە ستراتیژی "کوردستانێکی سەربەخۆ" هێنا، ئەرمەنەکان و بە تایبەت تاشناك بە نیگەرانییەوە سەیری ئەم گۆرانکارییەیان کرد. تاشناکییەکان ئەم گۆڕانکارییەیان دایە بەر رەخنە. یەکێك لە روناکبیرانی ئەرمەن ئەم گۆرانکارییەی دەشوبهاندە ئەو گۆڕانکارییەی کە خۆیبوون لە ساڵی ١٩٤٦ دا لە سیاسەتی خۆیدا هێنایە ئاراوە. لەو سەردەمەدا خۆیبوون هەوڵیدا خۆی لە سۆڤیەت نزیك بکاتەوە،

---

[٣٠٣] چاوپێکەوتن لەگەڵ یاشارکایا، سەرۆکی پێشوی پارلەمانی کوردستان لەدەرەوەی وڵات PKDW، بەکاسێت هەولێر، شوباتی ٢٠٠٨.

هەروەها ناوی خۆی گۆڕی بە "پارتی دیموکراتی کورد لەسوریا" و وازی لە کوردستانی باکوور هێنا و خۆی وەکو پارتی کوردەکانی سوریا پێناسەکرد.
نووسەری ئەم بەرهەمە لە ساڵی ٢٠٠١ەوە بە پێی ئەو ئەرکەی کە لە کۆنفرانسی شەشەمی پەکەکە لە قەندیل وەری گرتبوو، لەگەڵ کۆمەڵێك کادر ڕۆیشتە لوبنان. لە لوبنان وەکو بەرپرسیاری ڕێکخستن و نوێنەری پەکەکە هەوڵی ڕێکخستنەوەی پەیوەندییەکانی پێشوومدا. دوای ئەوەی کۆنفرانسی کادرەکانی لوبنانمان بەڕێوەبرد، لە بڕگەی پەیوەندییەکاندا کۆمەڵێك بڕیارمان وەرگرت. یەکێك لەو بڕیارانە دەسپێکردنەوەی پەیوەندییەکانی پەکەکە-تاشناك و کورد-ئەرمەن بوو. لە دوای کۆنفرانسی پەکەکەی لوبنان، پەیوەندییەکانمان لەگەڵ لایەنە سیاسییەکانی لوبنان، فەلەستین و بالیۆزخانەکانی وڵاتاندا دەست پێکردەوە.
لە ڕێکخستنەوەی پەیوەندییەکانماندا ئەولەویەتمان بە تاشناك و دیاسپۆرای ئەرمەندا. لە شوباتی ٢٠٠٢ دا بە شێوەیەکی ڕەسمی داوامان لە تاشناك کرد کە دەمانەوێ لە ئاستی کۆمیتەی ناوەندی هەردوولادا پێکەوە دانیشین. دوای ماوەیەك تاشناك وەڵامی داینەوە. لە لایەن پەکەکەوە نووسەری ئەم بەرهەمە، عەبدولرەحمان چادرچی و ڕۆدی حەسەکە بەشداربووین. نوێنەری تاشناك لە لوبنان بۆ خۆی ئامادەبوو. سەبارەت بە گۆڕانکاری لە ستراتیژی و تاکتیکەکانمان پرسیاریان لێ کردین. ئێمەش ڕوونکردنەوەی پێویستمان دانێ. ئەو دانیشتنانە درێژەیان هەبوو، هەرچەند هیچ هاوکارییەکی پراکتیکییان لێ نەکەوتەوە، بەڵام پێشی بڕانی پەیوەندییەکانیان گرت، واتە لە ئاستێکی مامناوەندیدا ڕایگرت.

قەرەباغ: پەیوەندییەکانی کورد و ئەرمەن

❖ قەرەباغ بۆ ئەرمەن، کوردستانی سوور بۆ کورد (١٩١٧-١٩٢٩)

قەرەباغی کوێستانی ناوچەیەکی بەزۆری ئەرمەن نشینەو پێشتر وەك یەکەیەکی ئۆتۆنۆم سەر بەکۆماری ئازەربایجان بوو، دواتر سەربەخۆیی خۆی راگەیاند و پەیوەست بوو بە کۆماری ئەرمەنستانەوە. رووبەری قەرەباغی کوێستانی نزیکەی ١٧٠٠ مایلی چگەیە(چوارگۆشە)[٣٠٤]. ئەم دەڤەرە لە ٧ کیلۆمەتری ئەرمەنستان و لە رۆژئاوای ئازەربایجانە. بە گشتی رووبەری قەرەباغ ٤٤٠٠ کیلۆمەتری چگەیە و نزیکەی ٢٠٠ هەزار کەسی لێدەژیت. بە پێی ئامارەکانی ١٩٨٨ ، لە ٨٥٪ ی دانیشتوانی ئەرمەنین، لە ٢٠٪ بریتین لە کورد و تورکی ئازەربایجانی کە لە ئەنجامی شەرەکانی سەرەتای نەوەدەکاندا ئاوارەبوون و بەشێکی زۆریان لە کۆماری ئازەربایجان دەژین[٣٠٥].

ناوەندی ناگۆرنۆ قەرەباغ شاری ستێپاناکرتە (خان کەندی) کە لە باشووری رۆژئاوای ئەم ناوچەیە هەڵکەوتوە. ئەم ناوچەیە لە ٦ناحیەی سەرەکی پێکدێ کە بریتین لە ستێپاناکرت، مارتاکرت، عەسکەران، مارتۆنی و شوشاو هادروت.

کوێستانەکانی موروداغ بەرزاییان ٣٧٢٤ مەترەو لە باکووری قەرەباغن. کوێستانەکانی قەرەباغ ٢٨٤٣ مەتر بەرزنو لەرۆژئاوا و باشووری قەرەباغی کوێستانیدا هەڵکەوتون. ئەم دەڤەرە نزیکەی ٥,١٪ ی رووبەری کۆماری ئازەربایجان دەگرێتەوە. لەبەر کوێستانی سەخت، هاتوچۆ بۆ ئەم ناوچەیە لە باکۆو یەریڤانەوە دەست نادات و زۆر دژوارە. خەڵکی ئەم هەرێمە بە کشتوکاڵەوە خەریکن. بە تایبەت باخەوانی ترێ (رەزداری) و پیشەسازیی شەرابسازی برەوی هەیەو بە ستونی ئابووری قەرەباغ لە قەڵەم دەدرێت.

---

[٣٠٤] بیات، کاوه، بحران قراباغ، انتشارات پروین، تهران، ١٣٧٢، ص١٥٤.

[٣٠٥] ارمنستان، مباحث كشورها وسازمانهای بين المللى، دفتر مطالعات سياسى وبين المللى تهران-١٣٧٧، ص١٨٦.

دەتوانین ئاماژە بە یەك — دوو فاکتەری گرنگ بکەین کە کاریگەرییان هەبووە لە قەیرانی قەرەباغدا:

یەکەم: جیایی فیزیکی قەرەباغ لە ئەرمەنستان.

دووەم: ئەو چەمە گەورەیەی کە لە قەرەباغەوە سەرچاوە دەگرێت و بە سەرچاوەی سەرەکی ئاوی باکۆ دەژمێردرێت.

بەم جۆرە لەبەر ئەو بەنداوەی لە قەرەباغ هەیە کێ حوکمی قەرەباغ بکات دەتوانێ لە باکۆ ئیمتیاز وەربگرێت. ئەمەش یەکێکە لە هۆکارە گرنگەکانی قەیرانی قەرەباغ. ئەم پرسە لە رووی مێژووییەوە ئالۆزترە. سەرەڕای ئەوەی کە کۆمەڵگەی ئەرمەن، کوردو تورك هەزاران ساڵە پێکەوە دەژین، بەڵام هەمیشە لە نێوانیاندا کێشمەکێش هەبووە و نیشانەی ناکۆکیی قووڵی کولتووری و ئایینیانە. ئەرمەنەکان بە پێی بەڵگە مێژووییەکان دەیسەلمێنن کە قەرەباغ (ئارتساخ) هەمیشە پارێزگای رۆژهەڵاتی ئەرمینیا بووە. ئازەربایجانییەکان دەڵێن ئەرمەنەکانی قەرەباغ ئەو ئەلبانیانەی قەفقاز بوون کە دواتر ئاینی مەسیحی گریگۆرییان پەسەند کردووە و بوونەتە ئەرمەن. کوردەکانیش پێیان وایە کە ئەم ناوچەیە هەر لە دێرزەمانەوە مەڵبەندێکی کوردنشین (ئاران) بووەو بنەماڵە کوردەکانی شەدادی و دومڵی حوکمیان تێداکردووە[٣٠٦]. ئازەربایجانییەکان هەندێك بەڵگە دەخەنەڕوو کە تا سەرەتای سەدەی نۆزدەیەم ئەرمەنەکان تەنها ٢٠٪ دانیشتوانی قەرەباغ بوون.

هەندێك لە ئازەربایجانی و کوردەکان پێیان وایە لە سەدەی نۆزدەیەم و بە هۆی پەیمانی تورکمان چای و مادەکانی چواردەو پانزدەی ئەم پەیمانەوە گەلێك لە ئەرمەنەکانی ئێران کۆچیان کردووە بۆ قەرەباغ. بە گوێرەی بەڵگەنامە مێژووییەکان لە ساڵی ١٨٠٥وە و دوای داگیرکردنی قەرەباغ، رووسیاش دەبێتە خاوەن کورد. ئەڤیریانۆڤ لەکتێبی "کورد"دا راستەوخۆ ئاماژە بەوەدەکات کە بەشێکی سەرەکی لە دانیشتوانی قەرەباغ کوردن. لە ١٨٩٦ دا نیکۆلای دووەم قەیسەری رووس، فەرمانداری گورجی و ئەرمەنی ئەو ناوچانەی لابردو شازادە گولیتسینی کردە حوکمداری ناوچەکە. لە رووی کولتوورییەوە چی دامودەزگاو دێری ئەرمەن هەبوو دایخست و دەستی بەرووس کردنی

---

[٣٠٦] ارمنستان، مباحث کشورها وسازمانهای بین المللی، دفتر مطالعات سیاسی وبین المللی تهران-١٣٧٧

ئەم هەرێمە کرد. لەبەرئەمە لە کاتی کۆدەتای ١٩٠٥ دا لەباتی شۆڕشی ئەم گەلانە، جەنگی ناوخۆیی لە نێوان ئەرمەنەکان و موسڵمانەکان (کوردو تورکەکان) هاتە ئاراوە. ئەم پێکدادانانە قەرەباغیشی گرتەوە. لە ١٩٠٦ کاتێک کۆچەرە کوردەکان لە دەشتەکانی ئازەربایجانەوە گەڕانەوە بۆ کوێستانەکانی قەرەباغ، شەڕەکە بەهێزتر بوو. ئەمانە شاری شوشایان گەمارۆدا. دوای کێشمەکێشێکی زۆر سەرەنجام ئەرمەنەکان سەرکەوتن.

پێویستە ئاماژە بەو راستییە بکرێ کە کێشەی قەرەباغ تەنها کێشەی ئازەربایجان و ئەرمینیا نییە و کێشەی کوردیشەو شارەکانی شوشا، لاچین، قوبادلی، زەنگلان، جبرائیل و کەلباژار زۆربەی دانیشتوانییان کورد بوون. ئەم بەشە کوردنشینە لە شەڕەکانی ١٨١٣-١٨٠٥و٢٩-١٨٢٨، ٥٦-١٨٥٣ و ٨٨-١٨٧٧دا بە یەکجاری لە لایەن رووسەکانەوە داگیر دەکرێت. هەموو گەڕیدە و رۆژهەلاتناس و پیاوانی لەشکری لە راپۆرتەکانیاندا ئەم ناوچەیە بە کوردستان ناو دەکەن.

لەسەروبەندی جەنگی یەکەمی جیهانیدا سوپای عوسمانی (ئیتیحادو تەرەقی) لە کاتێکدا باڵە توندرەوەکەی جەنگی هەڵگیرساندبوو، لە بەرەکانی فەلەستین، شام و میزۆپۆتامیا شکستی هێنا. دواتر ئەنوەرپاشا و هاورێکانی ستراتیژیان گۆڕی و وازیان لە ناوچەکانی دیکە هێنا و روویان کردە قەفقاز. ئەمانە دەیانەویست لەباتی ئیمپراتۆری ئیسلامی عوسمانی، ئیمپراتۆری توران پێکەوە بنێن کە بەشێک لە ئێران، قەفقاز و ئاسیای ناوەڕاستی دەگرتەوە[٣٠٧]. نوری پاشا بە سوپایەکەوە هاتە ئازەربایجان. خەلیل پاشا گوتبووی "ئێمە دەمانەوێ سەرزەمینی تۆران پێکەوە بنێین. بۆیە میحوەری نەخجەوان-زەنگە زور- قەرەباغ بۆ ئێمە گرنگە و دەبێ بیکەینە هێڵی پێکەوە بەستنی تورکیاو ئاسیای ناوەڕاست". ئینجا لە کاتی شۆڕشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧ و کشانەوەی سوپای قەیسەری، بارودۆخەکە لە بارتر بووبوو، لە ١٩١٧ ئازەربایجان، ئەرمەنستان و گورجستان لە چوارچێوەی فیدراسیۆنی قەفقازدا خۆیان بەڕێوەدەبرد.

---

[٣٠٧] بیان،کاوە، بحران قەراباغ، انتشارات پروین، تهران ١٣٧٢، ص٢٠.

سەرەنجام گورجستان پشتیوانی ئەڵمانیای بەدەست هێنا. ئازەربایجانیش پشتی بە ئیتیحادو تەرەقی بەست. ئەرمینیا بەتەنها مایەوە. پارتی مساوات لەئازەربایجان و تاشناك لە ئەرمەنستان رەوتی رووداوەکانیان بەدەستەوەگرت. پارتی مساوات ئەنجومەنی میللی ئازەربایجانی راگەیاندو بانگەشەی وڵاتی ئازەربایجانی کرد. هێزەکانی خۆی لەگەنجە مەڵاسداو کاتێك سوپای نوری پاشا گەیشت، باکۆی گەمارۆدا. لە باکۆ بەلشەڤیەکان بەرخۆدانیان کرد[٣٠٨].

خەلیل پاشا بەرەو قەرەباغ کەوتەڕێ. لەم کاتەدا ئەرمەنەکانی شوشا ئەنجومەنی میللیی قەرەباغیان پێکەوەنا. تورکان داوای خۆبەدەستەوەدانی ئەرمەنەکانیان دەکرد. بەڵام ئەوان وایان نەکرد. سەرەنجام شەڕ رووی دا. لە چەندین خولی جەنگدا ئەرمەنەکان توانییان دەسەلاتی خۆیان بپارێزن. لەم شەڕانەدا بەشێك لە کوردەکان لە ریزی سوپای تورکەکاندا بوون. بەشێکی دیکەشیان بێ لایەن بوون. هەر لەم سەروبەندەدا لە ٣٠ی ئۆکتۆبەری ١٩١٨ دا سوپای عوسمانی لە بەرەکانی دیکەی شەڕدا لە بریتانیا و فرەنسا شکستی خوارد. ئەمەش کاریگەریی لەسەر بەرەی قەفقاز هەبوو. دوابەدوای ئەمە هەندێك لە سوپاکانی عوسمانی خۆیان تێکەڵ بەهێزەکانی ئازەربایجان کرد. بریتانیاش کە براوەی شەڕ بوو لە ١٤ی نۆڤەمبەری ١٩١٨ بە فەرماندەیی ژەنەراڵ م. تامسۆن هێزێکی لە باکووری ئێرانەوە لە رێی ئەنزەلیەوە رەوانەی قەفقاز کرد.

بریتانیاییەکان کە نەوتی ئازەربایجانیان دۆزیبووەوە لە ململانێی قەرەباغدا بە لای تورکەکاندا دایانشکاندو گوشاریان خستە سەر ئەرمینیا پشتی ئەرمەنەکانی قەرەباغ نەگرێت و داوایان لە ئەرمەنەکانی قەرەباغیش کرد خۆیان بخەنە سەر ئازەربایجان. هەروەها داوایان لە ژەنەراڵ ئاندرانیکی ئەرمەن کرد کە لەزەنگەزۆرەوە پەلاماری قەرەباغ نەدات، چونکە بەم زوانە ئەم پرسە لە کۆنفراسی ئاشتی پاریسدا یەکلایی دەکرێتەوە. ئەمانە بە دوودڵیەوە لە ٢٨ی دیسەمبەری ١٩١٨ دا کۆماری ئازەربایجانیان بە رەسمی ناسی.

بریتانیا بە هاوکاریی مساواتییەکان دەیانەویست قەرەباغ تا کۆتاییهاتنی کۆنفرانسی ئاشتی پاریس بخرێتە قەڵەمڕەوی ئازەربایجانەوە. لە ١٥ی جانیوەری ١٩١٩ دا

---

[٣٠٨] بیان،کاوه، بحران قەراباغ، انتشارات پروین، تهران ١٣٧٢، ص ٢٦-٢٧.

د.خەسرەو بەگی سولتانۆڤیان کردە فەرماندارى قەرەباغ و زەنگەزۆر. ناوبراو کەسێکی نزیکی نوری پاشاو عوسمانییەکان بوو. ئەرمەنستان هەوڵی دەدا قەناعەت بە بریتانیا بکات کە لەسەدا ٨٠٪ خەڵکی قەرەباغ ئەرمەنن و نەخرێنە سەر ئازەربایجان، کەچی سوودی نەبوو. کاتێك هێزە سەربازی و نیمچە سەربازییەکانی ئازەربایجان لە خان کەندی و کاریاگینەوە کەوتنە قەرەباغ، رووبەڕووی خۆڕاگریی ئەرمەن بوونەوە[٣٠٩].
ئەنجومەنی قەرەباغ رایگەیاند: "بە هیچ کلۆج دەسەلاتی ئازەربایجان پەسەند ناکەن". بەم جۆرە خولێکی نوێی شەڕ هاتە ئاراوە. گەلێك ئەرمەن تێدابران.. ئەرمەنەکانیش گەلێك گوندی کوردنشین و تورك نشینی زەنگەزۆرو قەرەباغیان وێران کردو خەڵکەکەشیان کوشت.
دواتر لەبەرئەوەی جەنگی یەکەمی جیهانی قورساییەکی زۆری خستبووە سەر ئینگلتەرەو فرەنسا، ئەمانە لە گەلێك ناوچە کشانەوە. ئینگلتەرە لە قەفقاز کشایەوە. لەم کاتەدا کەمالییەکان لە تورکیا سەریان هەڵدا و توانییان داگیرکەران لە ئەنادۆڵ وەدەربنێن. لە باکووری قەفقازیشەوە بەلشەڤیەکان خۆیان کۆکردەوە و بەرەو قەفقاز شۆڕبوونەوە. ئەم دوولایەنە تازەیە چونکە هەردوولایان دژی زلهێزە ئیمپریالییە ئەوروپاییەکان بوون، پەیمانێکی لێك تێگەیشتنیان ئیمزاکردو لە قەفقاز هەماهەنگی تەواویان هەبوو. لە هاوینی ١٩١٩ دا جارێکی دیکە شەڕی ئەرمەن و موسڵمانەکان هاتە کایەوە. خێڵە کۆچەرەکانی کورد کاتێك گەڕانەوە بۆ لەوەڕگاکانی زەنگەزۆر ناوچەکەیان گەمارۆدا. ئەم شەڕەش ئەنجامێکی وای لێ نەکەوتەوە.
لە زستانی ١٩١٩ دا کەمالییەکان رازیبوون بەمەرجی سەرکوتکردنی کۆماری ئەرمینیا (تاشناك)، کۆماری ئازەربایجان بخرێتە سەر قەڵەمڕەوی رووسە بەلشەڤیەکان[٣١٠].
بەلشەڤیەکان کە هاوکارە ئەرمەن و ئازەربایجانییەکانی خۆیان خستبووەگەڕ و لە یەریڤان و باکو خۆیان رێکخست، سەرەتا لەگەڵ مساوات، قەرەباغ و تاشناك دەستیان بە دانوستان کرد. دوای ئەوەی قەیرانی پۆلۆنیاو هێزەکانی ژەنەراڵ وەرانگەلیان لە

---

(٣٠٩) بیان،کاوه، بحران قەراباغ، انتشارات پروین، تهران ١٣٧٢، ص٣٠.
(٣١٠) هەمان سەرچاوە ل ٤١.

کۆڵکردەوە، لە٥ی جولای ١٩٢٠ دا پەلاماری قەرەباغ و زەنگەزۆریان داو داگیریان کرد. لە هەمان کاتیشدا پەلاماری ئەرمینیاشیان دا. لە ١٣ی سێپتەمبەردا هێزەکانی سوپای تورك پەلاماری ئەرمینیایان داو پارێزگاکانی قارس، ئاردەهان، ساری قامیش و ئالێکساندرۆپۆلیان داگیرکرد. لە ٢٠ی دیسەمبەری ١٩٢٠ دا کۆماری ئەرمینیا رووخا. دوای ماوەیەکی کەمتریش کۆماری ئازەربایجانی مساواتیەکانیش هەرەسی هێنا. کۆمیتەی شۆڕشگێڕی ئازەربایجان و بەلشەڤیەکانی ئەرمەن سەر بەرووسیای بەلشەڤی ناوچەکەیان گرتە دەست[٣١١].

دوای ئەوەی کۆمارەکان لە لایەن سۆڤیەتەوە داگیرکران، پرسی قەرەباغ بە شێوەی کاتی چارەسەرکرا. دوای چەندین کۆبوونەوە سەرەنجام قەرەباغیان وەکو ناوچەیەکی ئۆتۆنۆم خستەسەر ئازەربایجان. ئەرمەنەکان لەم رووەوە تاوان دەخەنە ئەستۆی ستالین کە بۆ دڵخۆشکردنی تورکیای کەمالی و کردنەوەی دەرگای رۆژهەڵاتی موسڵمان ئەم کارەی کردووە. لە ٥ی جولای ١٩٢١ دا لە تفلیس لە کۆبوونەوەیەکدا کە جۆزێڤ ستالین و ژمارەیەك لە بەرپرسانی پارتی کۆمۆنیستی یەکێتیی سۆڤیەت تێیدا بەشداربوون، بە رەسمی بڕیاردرا کە قەرەباغ بخرێتە سەر ئازەربایجان. بەم جۆرە نووسینگەی قەفقاز ئەم پرسەی بەقازانجی ئازەربایجان یەکلایی کردەوە. هێشتا روون نەبۆتەوە بۆچی لێپرسراوانی سۆڤیەت سەبارەت بە قەرەباغ بیروڕای خۆیان گۆڕیوە!

بەلاّم لەو سەروبەندەدا تاشناك بەهەماهەنگی فەرەنساو ئینگلتەرە لە دژی سۆڤیەت و بەلشەڤییەکانی ئەرمینیا دەستی بەدژە خەبات کردبوو. بەلشەڤییەکان پەیوەندیی باشیان لەگەڵ تورکەکانی کۆماری تورکیادا هەبوو. بۆ دڵراگرتنی کەمالیستەکان بەرامبەر بە ئازەربایجانییەکان هەندێك کاریان دەکرد. وا پێدەچێ یەکێك لە هۆکارەکان ئەمە بووبێت[٣١٢]. لە ١٩ی جولای ١٩٢١ دا سەرۆکی کۆمیتەی شۆڕشگێڕی ئازەربایجان لە راپۆرتێکدا بۆ کۆمیتەی کارگێری کۆماری ئازەربایجان دەنووسێت:

---

[٣١١] بیان،کاوە، بحران قەراباغ، انتشارات پروین، تهران ١٣٧٢، ص ٥٢.

[٣١٢] هەمان سەرچاوە ل ٥٨.

"قەرەباغی کوێستانی مافی ئۆتۆنۆمی دەدرێتێ و لە چوارچێوەی دەستووری یەکێتیی سۆڤیەتدا کۆمیتەیەکی جێبەجێکردنی بۆ دابیندەکرێ و دەبێتە بەشێکی جیانەکراوەی ئازەربایجانی سۆڤیەت"[٣١٣].

سەرەڕای ئەم بڕیارە نائارامییەکانی قەرەباغ کۆتاییان پێ نەهات. دواتر کۆمیتەیەك پێکهات کە لەم پرسە بکۆڵێتەوە و دوا بڕیاری لەسەر بدات. ئەم کۆمیتەیە لە کیرۆڤ (سکرتێری پارتی)، میرزا بەگیان و قەرەگوزوڤ پێکهات. کۆمیتەی ناوبراو دوای ٦مانگ لێکۆڵینەوە لە ٢٠ی جونی ١٩٢٣ دا راپۆرتی خۆی پێشکەش بە سەرۆکایەتیی پارتی کرد. بە پێی پێشنیاری ئەم کۆمیتەیە "کوردستانی سوور" لە بەشێك لە قەرەباغ پێکدەهات. بۆ ئەمەش لاچین دەبووە ناوەندی ئەم کوردستانە و شاری کەلباژاریشی دەکەوتە سەر. ئەم ناوچەیە پێشتر گوندی ئەرمەنی تێدا نەماو زۆربەیان یان کوژران، یان دەرکرابوون، بۆیە کوردستانی سوور وەك ناوچەیەکی ئیداری نیمچە ئۆتۆنۆم دەکرایە سنووری نێوان قەرەباغ و ئەرمینیا.

بەم جۆرە کوردەکان لە تورکە ئازەرییەکان جیاکرانەوە و نیمچە کیانێکیان بۆ دابینکرا. لە ٢٣ی جونی ١٩٢٣ "ناوچەی خودموختاری ناگۆرنۆ قەرەباغ" راگەیەنرا. قەرەگوزوفیش کرایە سەرۆکی ئەنجومەنی کومیسەرەکانی گەلی ئەوێ. لە هەمان ساڵدا لاچین وەك ناوەندی "کوردستانی سوور" رەسمیەتی پێ بەخشراو ناوەندی قەرەباغی کوێستانیش لە شوشاوە گوێزرایەوە بۆ خان کەندی کە دواتر بەیادی قارەمانێکی شەهیدی ئەرمەن ناوەکەی کرایە "ستێپاناکرت"[٣١٤].

لە ساڵانی ١٩٢٦-١٩٢٧ دا سیاسەتی سۆڤیەتییەکان بەرامبەر بەکوردو ئەرمەنەکان گۆڕانی بەسەردا هات. کوردەکان لە لاچین کۆبوبوونەوە. ئەرمەنەکانی قەرباغیش لە ١٩٢٦ دا رێکخستنێکی نهێنییان بە ناوی "قەرەباغ بۆ ئەرمەنییان" دامەزراند. لەو ساڵەدا گەلێك بەیاننامەیان دەرکرد و رەخنەیان لە سیاسەتی کەمتەرخەمیی سەرانی پارتی کۆمۆنیستی ئەرمینیا گرت. دواتر سەرانی ئەم گرووپە دەستگیرکران و رێکخستنەکەشیان هەڵوەشێنرایەوە. لە ساڵی ١٩٢٧ دا تاشناك و خۆیبوون بە پێی

---

[٣١٣] بیان،کاوه، بحران قەراباغ، انتشارات پروین، تهران ١٣٧٢، ص ٥٨.

[٣١٤] هەمان سەرچاوە ل ٥٩. لەگەڵ (د. ئەفراسیاو هەورامی، تراژیدیای کوردەکانی سۆڤیەت، ل٢٦).

پەیمانێکی هاوبەش لەسەر سنوورەکانی سۆڤیەت لەسەر چیای ئاگری سەرهەڵدانێکی چەکدارییان لە دژی تورکیا دەستپێکرد. سۆڤیەتیەکان و تورکە کەمالییەکان گەلێك لەم راپەڕینە ترسان. ئەمانە ئەم راپەڕینەیان بە دەستکردی ئیمپریالیزم دەزانی. دوولایەنە سیاسەتێکی هاوبەشیان گرتەبەر. لە گەرمەی شەڕەکاندا ژمارەیەك لە کوردەکانی کوردستانی سوور، ئەرمینیا و نەخجەوان لە ئاراس پەڕینەوە و بەشداری راپەڕینەکە بوون. هاوکات لایەنگرانی تاشناك لە ناوخۆی ئەرمینیا، زەنگەزۆرو قەرەباغ دڵیان بەم راپەڕینە خۆشکردبوو بە نهێنی هاوکارییان دەکرد.
سەرکردایەتی پارتی کۆمۆنیستی سۆڤیەت دوای هەماهەنگی لەگەڵ کەمالییەکانی کۆماری تورکیا بە رەسمی دەستی بە دوژمنایەتییکردنی ئەم راپەڕینە کرد. بەهەمان شێوە یارمەتی تورکیای دا کە کەڵك لە سنوورەکانی وەربگرێت بۆ داپڵۆسێنی ئەم راپەڕینە. لەناوخۆشدا بە یەکجاری سیاسەتی خۆی بەرامبەر بە کوردەکان و ژمارەیەك لە ئەرمەنەکان گۆڕی. ژمارەیەکی زۆری لە لایەنگرانی تاشناك قەلاچۆکرد و بەشێکی زۆری لێیان دوورخستەوە. لە ساڵی ١٩٢٩ دا و لە گەرمەی شەڕەکانی چیای ئاگریدا، بە فەرمانێکی رەسمی و لە لایەن جۆزێف ستالینەوە "کوردستانی سوور" هەڵوەشێنرایەوە و دامودەزگاکانی لە بناغەوە هەڵتەکێنران. ناوبراو دواتر فەرمانی دا بەدەیان هەزار کورد لە کوردستانی سوور، ئەرمینیا، ئازەربایجان، قەرەباغ و نەخجەوان رابگوێزرێن بۆ ناوچە سەهۆڵبەندانەکانی سیبریاو ئاسیای ناوەڕاست. لە ماوەیەکی کەمدا دەیان هەزار خێزانی کورد کۆکرانەوە و خرانە ناو ترێنەکانەوە و رەوانەی کۆمارەکانی ئاسیای ناوەڕاست و سیبریا کران.[٣١٥] بەم جۆرە کوردستانی سوور لە چوارچێوەی دابەشکردنی ئیداری و جوگرافی تازەی کۆماری ئازەربایجاندا رێکدەخرێت و دەخرێتەوە سەر ئازەربایجان بە رەسمی ناوەکەی دەسڕێتەوە و چی بەڕێوەبەری، قوتابخانەو رۆژنامەشی هەیە، تێکڕای قەدەغە دەکەن. (ئەفراسیاو هەورامی، ل٢٧). کوردەکان بۆ ئەوەی رانەگوێزرێن ناو و نازناوەکانیان گۆڕی و بەشی هەرەزۆریان خۆیان بە ئازەربایجانی لە قەڵەمدا.

---

[٣١٥] چاوپێکەوتن لەگەڵ تاهیر سلێمان، روناکبیری کوردی ئازەربایجان، سلێمانی ٢٠٠٦/١٢/٢٥.

کرداری راگواستن وه نەبێ تەنها لە ساڵی ۱۹۳۰دا هاتبێتە ئاراوە، لە ساڵانی ۱۹۳۷،۱۹٦۳و ۱۹٦٦یشدا درێژەی پێدەدرێت. ئەمەش لەبەرئەوە دەکرێت کە رووسەکان گومانیان لە کوردان هەیەو نیگەرانن لەوەی لە بەرەی قەفقازدا گرفتیان بۆ دروستبکەن. راگواستنەکان بێ بەزەییانە ئەنجامدراون. بەشەو و بێ ئاگاداری و کتوپڕ بەسەر ماڵاندا دەدەن و دەیاندەنەبەر. لە رێگاکاندا گەلێکیان لێ گوللەباران دەکەن (تراژیدیای کوردەکانی سۆڤیەت ل۲۹). گەلێکیشیان لەسەرماو لە برسان دەمرن.

ئەمە لە کاتێکدا دێتە ئاراوە کە کوردەکان لە جەنگی جیهانی دووەمدا چالاکانە بەشداری دەکەن. کاتێك دوای شەڕ سەربازانی کورد دەگەڕێنەوە بۆ وڵاتەکەیان و دەیانەوێ داستانی گرتنی "بەرلین" بۆ بنەماڵەکانیان بگێڕنەوە، رووبەڕووی دیاردەیەکی سامناك دەبنەوە. هیچ کوردێك لەوێ نەمابوو (تراژیدیای کوردەکانی سۆڤیەت، ل۲۹). چەتۆیڤ کە نووسەرێکی کوردە لە ۱۹۷۲دا لەمۆسکۆ لەسەر بەشداری رۆڵەکانی کورد لە داگیرکردنی بەرلین کتێبێکی نوسیوە باسی رۆڵی کوردان دەکات لە گرتنی بەرلیندا، لە بەرامبەردا رووسەکان میللەتەکەیان رووبەڕووی ئەو کارەساتە کردبۆوە.

وەك دەردەکەوێ لەم سەردەمەدا پەیوەندییەکی وا لە نێوان کوردەکانی قەفقازو ئەرمەنەکاندا نییە. لێرەدا ئەولەویەتی شوناس، ئاینی بووە لای کوردەکان. کورد بۆ خۆی بەسەر سێ ئایینزادا دابەشبووە: "کوردی سوننە، کوردی شیعە و کوردی ئێزدی". کوردە سوننە و شیعەکان لایەنی تورکەکانی ئازەربایجانیان گرتووە. کوردە ئێزدییەکانیش لایەنی ئەرمەنەکانیان گرتووە. واتە لە رووی سیاسییەوە یەکپارچەییەکی وا لای کوردەکان نەبینراوە. ئەمەش کاری کردۆتەسەر پەیوەندییەکانیان[۳۱٦]. واتە لەبەر نەبوونی ئیرادەیەکی سیاسیی یەکپارچە، پەرت وبڵاو بوون و بەسەر تورکەکان و ئەرمەنەکاندا دابەشکراون. ئەوانەشی لە ئەرمینیا مابوونەوە توانییان تایبەتمەندییەکانی شوناسی خۆیان بپارێزن. لە رووی یاساییشەوە بواریان بۆ رەخسا، بەڵام نەیانتوانی لە رووی سیاسییەوە کەڵکی لێ وەربگرن. واتە لە ئەرمینیا وەك هاووڵاتیی پلە نزم دەژیان. لە حاڵەتێکی واشدا پەیوەندییەکی راست و دروست نایەتە ئاراوە.

---

(۳۱٦) چاوپێکەوتن لەگەڵ تاهیر سلێمان، روناکبیری کوردی ئازەربایجان، سلێمانی ۲۰۰٦/۱۲/۲۵

❖ دیسان ئەرمینیا، قەرەباغ، کوردستانی سوور (١٩٨٨-١٩٩٤)

لە یەکێتیی سۆڤیەت دوایەمین سەرکۆمار واتە میخایل گورباچیڤ لە ساڵی ١٩٨٥ بوو بە سکرتێری گشتی پارتی کۆمۆنیست و دواتریش سەرکۆماری یەکێتیی سۆڤیەت. ناوبراو دەستی بەچاکسازی کردو پرۆژەی "پرۆسترۆیکاو گلاس نۆست"ی خستەڕوو. ئەو لە ساڵی (١٩٨٦) دا پرۆژەی "بەرەنگاربوونەوەی کحول"ی پەسەندکرد. ئەمە بوو بەهۆی قەیرانی وەرزێرانی ترێو شەرابسازی قەرەباغ. ناڕەزایەتییەکی بەرینی جەماوەریی هاتە ئاراوە. لە مانگی ئاداری ١٩٨٧ سورن ئایوازیان کە یەکێك بوو لەئەندامە ناسراوەکانی پارتی کۆمۆنیستی ئەرمینیا، بە نامەیەك داواکارییەکانی خەڵکی قەرەباغی گەیاندە دەست گۆرباچێڤ. ئەم نامەیە لەگەڵ پرۆسترویکادا هاوکات بوو،بۆیە بوو بەسەرەتای وەرگۆڕانێکی نوێ سەبارەت بەپرسی قەرەباغ[٣١٧].

سەرەنجام دوای ئەوەی کۆمەڵێك ڕووناکبیرو ئەکادیمی نامەی هاوشێوەیان بۆ گۆرباچێڤ نووسی، خەڵکی قەرەباغیش تۆمارنامەیەکی ٨٠ هەزار ئیمزاییان بۆ ناوبراو نارد و داوایان کرد کە سنوورەکانی ١٩٢٣ چاکسازی تێدا بکرێت. دوای یەك ساڵ بێدەنگی، دواتر کۆمیتەی ناوەندی پارتی کۆمۆنیستی سۆڤیەت داواکاری قەرەباغییەکانی ڕەتکردەوە. دوای ئەمە لە سەرەتای مانگی فێبریوەری لە خان کەندی (ستێپاناکرت) ناوەندی ئیداریی قەرەباغ زنجیرەیەك خۆپیشاندان دەستی پێکرد. لە ١١ی فێبریوەریدا ئەرمەنەکانی قەرەباغ داوا دەکەن قەرەباغ بخرێتەوە سەر ئەرمینیا. لەم ڕۆژەوە ئیتر قەیرانی نوێی قەرەباغ دەست پێدەکاتەوە.

ڕۆژی ١٥ی هەمان مانگ خەڵکی ئەرمینیاش بە دەنگی قەرەباغییەکانەوە دەچن و هەمان دروشمی ئەوان دووبارە دەکەنەوە واتە "یەك نەتەوە- یەك کۆمار". ڕۆژی ١٧ی فێبریوەری ئەرمەنەکانی قەرەباغ شاندێك دەنێرنە مۆسکۆ. کەس گوێیان لێ ناگرێت. لە٢٠ی فێبریوەریدا ئەنجومەنی ناوچەی قەرەباغ کە لە ١٤٠ کەس پێکدێت و ١١٠ یان ئەرمەن بوون بە زۆرینەی ١١٠ دەنگ و نەبوونی ٢٠ دەنگی نوێنەرانی تورك، دەنگ

---

[٣١٧] ارمنستان، مباحث کشورها وسازمانهای بین المللی، دفتر مطالعات سیاسی وبین بین المللی تهران- ١٣٧٧، ص١٩١.

بۆ ئەوە دەدەن، کە ئەم هەرێمە بخرێتەوە سەر ئەرمینیا. لە٢٢ی فێبریوەریدا شاندێکی پارتی کۆمۆنیستی سۆڤیەت دێتە قەرەباغ و داواکارییەکەیان رەتدەکاتەوە و پاشان داوا لە هێزە سەربازییەکان دەکات رەوشەکە ئارام بکەنەوە. ئالێرەوە پێکدادان دەست پێدەکات. لە خان کەندی دوتورك دەکوژرێن و دەیان کەس بریندار دەبن.

لە بەرامبەردا تورکەکان لە سومگائیت کە ناوچەیەکی پیشەسازی ئەرمەن نشینی نزیك باکۆیە، تۆڵە دەکەنەوە و لە دوو رۆژاندا ماڵ و موڵکی ئەرمەنەکان ئاگر تێبەر دەدەن و دەیانکوژن و تالانیان دەکەن. بە پێی ئامارەکان دەیان کەس دەکوژرێن و ٣٠٠ کەسیش بریندار دەبن. بە گوێرەی بانگەشەی ئەرمەنەکان یەکەکانی وەزارەتی ناوخۆ ٢ رۆژ درەنگ دەگەنە ناوچەکە. بەم جۆرە پێکدادانی نێوان تورك و ئەرمەن تەشەنە دەکات بۆ هەموو لایەکی هەردوو کۆمارە دراوسێیەکە(٣١٨).

ئەم رووداوە ئەرمەنەکانی رووسیاو جیهان دەورووژێنێ. تورکیا بە دەنگ دێ و بەناراستەوخۆ هەڕەشە دەکات. ئەنجومەنی بالای یەکێتیی سۆڤیەت لە ٢٣ی ئاداری ١٩٨٨ دا بەبڕیارێك هەڵوێستی ئەرمەنەکان پرۆتێست دەکات و دواتر دەمیرچیان سکرتێری پارتی کۆمۆنیستی ئەرمینیاو باقرۆڤ سکرتێری پارتی کۆمۆنیستی ئازەربایجان لەکار لادەبرێن و ٤ کەس لە رێبەرانی بزووتنەوەی ئەرمەنیش دەسگیر دەکرێن، لەم نێوانەدا ژمارەیەکی زۆر لەکوردە موسڵمانەکانی ئەرمینیا لەبەرئەوەی موسڵمانن لە لایەن ئەرمەنەکانی ئەرمینیا و قەرەباغەوە دەخرێنە ژێر گیروگاز. گوشار و گرتن لە دژی کوردەکان پەیڕەو دەکرێت و مامەڵەی تورکیان لەگەڵ دەکرێت.

هاوکات لەگەڵ بومەلەرزەکەی دیسەمبەری ١٩٨٨ ی باکووری ئەرمینیا، حکومەتی مۆسکۆ وای لێکدەداتەوە کە لەم ئالۆزییەدا پەرچەکرداری نابێت، فەرمانی دەسگیرکردنی دەستەی بەڕێوەبەری کۆمیتەی قەرەباغ دەدات و داوا لە ئازەربایجانیش دەکات تەدبیری کولتووری و ئابووری بۆ قەرەباغ وەربگرێت. تورکەکان ئەمە بەدەست تێوەردان دەزانن. لە ١٢ی جانیوەری ١٩٨٩ هەردوولا لەمۆسکۆ کۆدەبنەوە. بە پێی بڕیاری کۆبوونەوەی مۆسکۆ قەرەباغ بە شێوەیەکی کاتی لە دەسەلاتی ئازەربایجان

---

(٣١٨) ارمنستان، مباحث کشورها وسازمانهای بین المللی، دفتر مطالعات سیاسی وبین بین المللی تهران- ١٣٧٧، ص ١٩٣.

دەردەخرێت و دەخرێتە ژێر کۆنترۆڵی کۆمیسیۆنێك کە کەسێکی رووس بە ناوی ئارکادی ولسکی بەڕێوەیدەبات. ناوبراو ٤ یاریدەدەری دەبێت کە یەکیان تورکەو سیانیان ئەرمەنن. ئازەربایجان لەم بڕیارە دەڕەنجێ، بەلاّم ئەرمەنەکان ئەمە بەسەرەتای جیابوونەوە دەزانن. دواتر ئەرمەنەکان تێ دەگەن کە ئەمە بۆ دامرکاندنەوەی رەوشەکەیە و پاشتر وەك جارانی لێدێتەوە[٣١٩].

لەئاداری ١٩٨٩ دا ئەرمەنەکان داوای ریفراندۆم دەکەن کە خەڵکی قەرەباغ چارەنووسی خۆیان دیاری بکەن. تورکەکان داوای ریفراندۆمی سەرانسەری دەکەن نەك تەنها قەرەباغ. دوولایەن لەمۆسکۆ تووڕەن، بۆیە ئەم جارەیان ئەرمەنەکان دەست پێدەکەن و ئاژاوە دەنێنەوە. جادەکان دەگرن و هێڵی شەمەندەفەری باکۆ-نەخجەوان دەتەقێننەوە و رێگەکە دەبڕن. ئازەربایجان سیستەمی هێڵی ئاسنی ئەرمینیا گەمارۆ دەدات. هەوڵەکانی گۆرباچێڤ هیچی لێ ناکەوێتەوە. هێزەکانی وەزارەتی ناوخۆی مۆسکۆ ناتوانن کۆنترۆڵی رەوشەکە بکەن. شەڕی ناوخۆ دەست پێدەکات.

کۆمیسیۆنە تایبەتەکە لە باسەکانی خۆیدا ئاماژە بەوە دەکات کوردەکان بخرێنە نێوان تورکەکان و ئەرمەنەکان و هەرێمی ئۆتۆنۆمییان بۆ دروست بکرێتەوە. لایەنەکان بایەخ بەمە نادەن و ئەم پێشنیارە پشتگوێ دەخرێت. مۆسکۆ و باکۆ و یەریڤان نایانەوێ کوردەکان بگەڕێنەوە زێدی خۆیان و ناوچەی ئۆتۆنۆمییان بۆ بنیاتبنرێت. (تراژیدیای کوردەکانی سۆڤیەت، ل٣٢). کۆمیسیۆن لە ٢٨ی نۆڤەمبەری ١٩٨٩ دا هەڵدەوەشێنرێتەوە. تورکەکان و ئەرمەنەکان پەیرەونامەی رووسەکان رەتدەکەنەوە. لە جانیوەری ١٩٩٠دا پێکدادانەکان پەرەدەگرن. لەئازەربایجان بەرەی گەلی ئازەربایجان سەرهەڵدەداو شاری لەنکەران دەگرێتە دەست. لە ئەرمینیا بزاڤی نەتەوەیی ئەرمەن خۆی رادەگەیەنێ و دێتەناو ململانێیەکانەوە. ئەمەش پارتی تاشناك و مساواتی ١٩١٩ بیردەخاتەوە. کۆپتەری نەناسراو تەقە بەسەر شارە تورکەکاندا دەکات. لە ١٣ی

[٣١٩] ارمنستان، مباحث کشورها وسازمانهای بین المللی، دفتر مطالعات سیاسی وبین بین المللی تهران-١٣٧٧، ص ١٩٥.

جانیوەری ١٩٩٠ دا، لە باکۆو کیرۆف ئاباد پاشماوەی ئەرمەنەکان کوشتار دەکرێن. لە خان کەندی ئەرمەنەکان پەلاماری کوردە موسڵمانەکان دەدەن[٣٢٠].

لە ١٥ی جانیوەریدا سوپای سوور پەلاماری باکۆ دەدات. ٣٠٠ هەزار سەرباز بەشداری ئەم هێرشە دەکەن. هەردوولایەن لە ئۆکتۆبەری ١٩٩٠ دا دانوستانی راستەوخۆ دەست پێدەکەن. لە ساڵی ١٩٩١ دا پێکدادان روو دەداتەوە و ژمارەی ئاوارەکانی ئەم جەنگە دەگاتە ٥٠٠ هەزار کەس. دەیان هەزار کەس لەم ئاوارانە کوردەکانی قەرەباغن کە لە شارەکانی لاچین، کەلباژار، قوبادلی و زەنگلان و شوشا راودەنرێن. لە٣١ی ئابی ١٩٩١ دا پارلەمانی ئازەربایجان سەربەخۆیی خۆی رادەگەیەنێ. لە٢١ی سێپتەمبەریشدا ئەرمینیا لە ریفراندۆمی سەربەخۆیی سەرکەوتن بە دەست دەهێنێ و لە ٢٣ی سێپتەمبەردا پارلەمانی ئەم وڵاتە سەربەخۆیی ئەرمینیا رادەگەیەنێ.

مانگەکانی کۆتایی ساڵی (١٩٩١) مانگی قەیرانن. سەرەنجام ژمارەی ئاوارەکان دەگاتە ١ملیۆن و ٢٠٠ هەزار کەس. لەناو ئەم ژمارەیەدا ١٨٠ بۆ ٢٠٠ هەزاریان کوردن. ئاوارەکان لە بیابانی ئاجبەدینسکی و لە شارەکانی کراسنادار، تامبۆ و ساراتۆفی رووسیادا جێگیر دەبن (ئەفراسیاو هەورامی ل١٧). کوردە ئاوارەکان بە ئازەربایجانی لە قەڵەمدەدرێن و لەبەر سەرڕەش بوونیان لە لایەن فاشیستە رووسەکانەوە ئازار دەدرێن. لە٢١ی نۆڤەمبەر کۆپتەری ناوبژیوانەکان دەپێکرێت و ناوبژیوانێك دەکوژرێت. لایەنەکان یەکتر تاوانبار دەکەن. گۆرباچیڤ داوادەکات ناوچەیەکی "جیاکەرەوە" لە نێوان ئەرمەن و تورکەکاندا دروستبکرێت. لەم سەروبەندەدا جارێکی دیکە باس لەوە دەکرێت ئەم ناوچە جیاکەرەوەیە بەکوردەکان پڕ بکرێتەوە. سەرکۆماری دوو وڵاتەکە لە ٢٧ی نۆڤەمبەردا دەچنە مۆسکۆ، بەڵام ئەنجامێکی وای نابێت. لە١٠ ی دیسەمبەری ١٩٩١ دا ئەرمەنەکانی قەرەباغ لە ریفراندۆمێکدا دەنگ بە سەربەخۆیی دەدەن، بەم جۆرە سیاسەتی خۆیان دەگۆڕن و داوا ناکەن بخرێنەوە سەر ئەرمینیا. دوای دوو هەفتە لە ٢٥ ی دیسەمبەردا گۆرباچیڤ دەست لەکار

---

[٣٢٠] ارمنستان، مباحث کشورها وسازمانهای بین المللی، دفتر مطالعات سیاسی وبین بین المللی تهران- ١٣٧٧، ص ١٩٦-١٩٧.

دەکێشێتەوە و بەم جۆرە یەکێتیی سۆڤیەت هەڵدەوەشێتەوە[٣٢١]. دوای سەربەخۆیی دوو کۆمارەکە، رەوشەکە ئاڵۆزتر دەبێت. کوردەکان لەم نێوانەدا ناتوانن یەکبگرن و خاون ئیرادەیەکی سیاسی نین.

سەرەڕای ئەمە جموجۆڵی هەندێك رووناکبیر و سیاسەتمەداری کورد دەست پێدەکات. لە ١٩٩٢ قەیرانی قەرەباغ لەقەفقاز تێدەپەڕێ و دەبێتە قەیرانێکی نێونەتەوەیی. بەم جۆرە ئەرمینیا و ئازەربایجان لە قەیرانی قەرەباغدا پرسی کوردیش دەخەنەڕوو. ئەرمەن و ئازەربایجانییەکان بەڵێن بەکورد دەدەن کە ئەگەر یارمەتییان بدەن ئەوا کوردستانی سوورییان بۆ زیندوو دەکەنەوە. کوردە موسڵمانەکان لایەنی ئازەربایجان دەگرن و کوردە ئێزدیەکانیش لایەنی ئەرمینیا دەگرن (ئەفراسیاو هەورامی ل٣٦).

دوای ئەمە هەردوولا لە سوپاکانیاندا هێزی تایبەت بۆ کوردەکان رێکدەخەن. لە شەڕەکاندا سەدان کورد دەکوژرێن و سەدانیش بریندار و بێ سەروشوێن دەبن. لەزستانی ١٩٩٢ دا نزیکەی سەد رووناکبیرو کەسایەتی کورد لە ئەرمینیا خۆیان کۆدەکەنەوە و لەگەڵ لێپرسراوانی ئەرمەن دانوستان دەستپێدەکەن و پرسی زیندووکردنەوەی کوردستانی سوور دەخەنەڕوو. بەرپرسیارانی ئەرمەن ئەمە بەکارتێکی تازە لە قەڵەم دەدەن و بە نهێنی پشتی ئەم کەسانە دەگرن. ئەمانە لە سەرەتایساڵی ١٩٩٢ دا "کۆمیتەی ژیاندنەوەی کوردستانی سوور" پێکدەهێنن و مستەفایڤ دەبێتە سەرۆکی ئەم کۆمیتەیە. هەروەها عەلی خانی مەمێ وەك راوێژکارێکی گەورە و متمانەپێکراوی کۆماری ئەرمینیا لەم کۆمیتەیەدا بەشدار دەبێت. "ناوبراو دواتر خۆی دان بەوەدا دەنێ کە ئەو وەك کادری هەواڵگری کۆماری ئەرمینیا لەم کۆمیتەیەدا بەشدار بووە"[٣٢٢].

ئەم کۆمیتەیە بە زۆری کوردی ئێزدی لەخۆ دەگرێت. ئەمانە دەیانەوێ ئەو کوردانەی ستالین لە ١٩٢٩ دوری خستبوونەوە بۆ ئاسیای ناوەڕاست، تێکڕا کۆبکرێنەوە و بگەڕێنرێنەوە بۆ "کوردستانی سوور". هەروەها هەوڵدەدەن بە هاوکاریی کۆماری

---

[٣٢١] ارمنستان، مباحث کشورها وسازمانهای بین المللی، دفتر مطالعات سیاسی وبین بین المللی تهران-١٣٧٧، ص ١٩٨.

[٣٢٢] چاوپێکەوتن لەگەڵ روناکبیری کوردی ئازەربایجان هەژاریێ شامیل، کەمپی مەخمور ٢٠٠١.

ئـەرمینیا، حکومـەتێکی ئۆتۆنـۆمی سـەر بـەکۆماری ئـەرمینیا لەلاچین دابمـەزرێنن. کۆماری ئەرمینیا هەوڵدەدات ئەم کارتە بەکاربهێنێ و هەڵوێستی لایەنی ئازەربایجـانی پێ لاوازبکات. رۆبەرت کۆچاریان پێشوازی لەم دەستپێشخەرییەی کوردان دەکات و لە چەند دانیشتنێکدا پرسی کورد و ئەرمەن وەك یـەك دەنرخێنـێ. لـە کاتێکـدا کۆمـاری ئـەرمینیا یارمـەتی ئـەم شـاندە دەدات بـچنەوە لاچین کـە خـودی کوردەکـانی لاچـین، زەنگلان، قوبادلی و کەلباژار بە دەستی ئەرمەنەکان لـە قـەرەباغ دەرکـراون و ئـاوارەی ئازاربایجان بوون! ئەم کۆمیتەیە دەگەڕێتەوە بۆ لاچین. لەلاچین بەدەم گوتنەوەی سروودی ئەی ئەرقیب ئالاّ ی کوردسـتان هەڵدەکـەن. دوای ٢ کاتـژمێر خـودی ئەرمەنـەکان ئالاکەیان دادەگرن و ئاگری تێبەردەدەن! (ئەفراسیاو هـەورامی ل٣٧). لـەوێ بنکـە دادەنێن و بانگەوازی ژیاندنەوە و راگەیاندنەوەی "کوردستانی سوور" دەکەن[٣٢٣].

کوردەکان لە کاتێکدا دێنە لاچین کە ئەم شارە لـە١٨ی مـانگی مایـسی ١٩٩٢ دا بـە یەکجارەکی لە لایەن ئەرمەنەکانەوە داگیردەکرێت. لەم کردارەدا هێزە ئازەربایجانییەکان لاچین بەردەدەن و بۆ بەشداربوون لە شـەڕی نـاو بـاکۆ دەگەڕێنـەوە و لاچـین چـۆڵدەکەن. بەرەی گەلی ئازەربایجان هەوڵی کودەتـا دەدات. لەبـەر نـەبوونی هێـز ئەرمـەن لاچـین و دەوروبەری داگیر دەکەن. پاشماوەی ماڵە کوردەکانی لاچین بـەرەو ئازەربایجـان رادەکـەن. داگیرکردنی لاچین پەیوەندیی ئەرمینیاو قەرەباغ بەرقەرار دەکات. بەمەش ئەرمەنـەکان توانای بەرگریان زۆرتر دەبێ و هەوڵدەدەن کارتی کوردیش بخەنەسەر کارتەکانیان.

دوای سەرکەوتنی بـەرەی گـەل، هێزەکانیـان کۆدەکەنـەوە و سـەربازگیری نـوێ دەکـەن. پاشان لە چەند قۆڵەوە پەلاماری قەرەباغ دەدەن. لە سەرەتادا سەردەکەون، بەڵام دواتـر ئەرمەنەکان ناوچە لەدەستچووەکانیان بەدەست دەهێننـەوە. تورکیـا هۆشداری دەداتـە ئەرمینیاو سلێمان دیمیرەل دەڵـێ: "ئازەربایجـان تەنیانییـە". لـەم کاتـەدا رووسـیا کـە دەزانێ ئازەربایجان بە نهێنی پرۆتۆکۆڵی نەوتی لەگـەڵ تورکیـاو رۆژئـاوادا مـۆرکردووە، لایەنی ئەرمەنەکان دەگرێت. رووسیا دێتـە جـواب و مارشـاڵ یـەڤگنی شاپۆشـینکۆف فەرماندەیی رووسی هێزەکانی ولاّتانی هاوبەرژەوەند کە لەگەڵ ژەنـەراڵ پاڤـڵ گراچیـڤ وەزیری بەرگری رووسیا سـەردانی ئـەرمینیا دەکـەن، بـە تونـدی هۆشداری دەدات کـە

---

[٣٢٣] چاوپێکەوتن لەگەڵ روناکبیری کوردی ئازەربایجان، تاهیر سلێمان، سلێمانی ٢٠٠٦.

دەسوەردانی هێزی دەرەکی لەسەر سنووری نەخجەوان دەبێتە هۆی هەڵگیرسانی جەنگی جیهانی[٣٢٤].

رووسیا و ئێران لە سەرکەوتنی بەرەی گەلی ئازەربایجان نیگەرانن. لە ئەنجامی شکستەکانی بەرەی گەل لەبەرەکانی شەڕدا، نارەزایەتی ناوخۆیی پەرەدەسەنێت. ژەنەراڵ سورەت حسێنۆڤ هۆشداری دەداتە حکومەتی ئیلچی بەیگ کە لە ماوەی ٢٤ کاتژمێردا حوکم بەجێ بهێڵێ و بیسپێرێ بە حەیدەر عەلییێڤی سەرۆکی پارلەمانی نەخجەوان. رووسیا لە پشت ئەم گۆڕانەوە دەبیت. بەم جۆرە ئاراستەی رووداوەکان دەکەوێتە ژێر کاریگەریی رووسیای نوێوە. لە لایەکی دیکەشەوە یەکێتیی ئەورووپاو گرووپی مینسك دەکەونە ناوبژیوانی. زۆربەی هەرە زۆری خاکی قەرەباغ دەکەوێتە دەست ئەرمەنەکان و حوکمێکی محەلی خۆی رادەگەیەنێ.

ئەو کوردانەی دەچنە لاچین، ئەوەندەی پێناچێ رووبەڕووی گرفت دەبنەوە. وا پێدەچێ ئازەربایجانییەکان لەم رووداوە زۆر پەست بوبێتن. لە ئەنجامی بۆردومانێکی یەکجار سەختدا شاری لاچین لەگەڵ خاکدا یەکسان دەکرێ و کاول دەبێت. کۆمیتەی ژیاندنەوەی کوردستانی سوور چیتری پێناکرێت و سەر لەبەر دەگەڕێنەوە بۆ ئەرمینیا. لە ئەرمینیا لەناو کوردە ئێزدیەکاندا هەولێك دەست پێدەکرێ بۆ جیاکردنەوەی ئێزدی لە کورد. هەندێك لە دامودەزگا نهێنییەکانی ئەرمەن لە پشت ئەم دیاردەیەوە دەبن. زۆری پێناچێ ئەم پیلانە سەرناگرێت[٣٢٥].

لە لایەکی دیکەشەوە کۆماری ئەرمینیاو حوکمی محەلی قەرەباغ بە هیچ کلۆج رازی نابن کوردە ئاوارەکانی ئەرمینیا بگەڕێنەوە بۆ شارو ناوچەکانی خۆیان. ئازەربایجان بە شێوەی نیوەناچڵ پشتگیری مرۆیی لە کوردە ئاوارەکان دەکات. لە سەرەتاکاندا هەندێك مافی کولتووریان بۆ دابین دەکرێ، بەڵام دواتر چەندی پەیوەندییەکانی تورکیا-ئازەربایجان پێش دەکەوێت، ئەوەندەش گوشار دەخرێتە سەر کوردەکان.

ئەوەی دەکرێ لە ئەنجامگیری ئەم بابەتەدا هەڵبهێنجرێت ئەمەیە کە سەرەڕای ئەوەی کۆماری ئەرمینیا پشتیوانی لە هەندێك کورد دەکات کە کوردستانی سوور بژیەننەوە،

---

(٣٢٤) چاوپێکەوتن لەگەڵ روناکبیری کوردی ئازەربایجان، تاهیر سلێمان، سلێمانی ٢٠٠٦.

(٣٢٥) هەمان سەرچاوە.

بەڵام بەکردەوە خودی ئەرمەنەکان هۆکاری ئاوارەبوونی دەیان هەزار کوردن لەو کوردستانە. ئێستا نزیکەی ٢٠٠ هەزار کورد ئاوارەبوون و لە دەشتی ئاجبەدینسکی و لەشارەکانی کراسنادار، تامبو و ساراتۆڤ دەژین. دوای روخانی سۆڤیەت کالمیکەکان، چیچان و کاباردینە دەرکراوەکان گەڕانەوە شوێنی خۆیان، کەچی کوردە ئاوارەکانی سەردەمی ستالین نەك نەگەڕانەوە، بەڵکو ٢٠٠ هەزاری دیکەشیان پێ زیادکرا. (ئەفراسیاو هەورامی، ل١٢-١٣). لە ١ملیۆن و ٢٠٠ هەزار ئاوارەی قەرەباغ، ئەرمەن و ئازەربایجانییەکانیان دەتوانن پاسپۆرتی ئەرمینیاو ئازەربایجان وەربگرن و بگەرێنەوە بۆ ولاتەکانیان، بەلام کوردەکان ئەم مافەیان نیەو ولاتێکیان نیە بگەڕێنەوە بۆی.

پەیوەندییەکانی کورد و ئەرمەن لە قەرەباغ و ئەرمینیا، رێك نەخراون. کورد خۆی لە قەفقاز نارێکخستەیە، خاوەنی ئیرادەی سیاسی رێکخراو نییەو شوناسنامەیەکی سیاسی دیاریکراوی دروست نەکردووە. لەلایەکی دیکەشەوە هێشتا لە رووی تایفییەوە ئالۆزو پارچەپارچەن، ئیزدییەکان لایەنی ئەرمەنەکان دەگرن[٣٢٦]. بەشی زۆری کوردە موسڵمانەکانیش (بە تایبەت شیعەکانیان) لایەنی تورکە ئازەربایجانییەکان دەگرن، بێ ئەوەی هیچ کام لەم دوولایەنە هیچ پرۆژەیەکیان پێ بێت بۆ کوردەکان. ئایا لە حاڵەتێکی وادا دەکرێ باس لە دروستکردنی پەیوەندیی کورد-ئەرمەن بکرێت؟

o پەکەکە – ئەرمینیا

لە لایەکی دیکەوە دەکری لە گۆشەنیگایەکی جیاوازەوە بڕوانینە پەیوەندییەکانی کورد-ئەرمەن. دوای ئەوەی لە سەرەتای نەوەدەکاندا کۆماری ئەرمینیا سەربەخۆیی خۆی راگەیاند، پەکەکە پەیوەندییەکانی خۆی لەگەڵ کۆماری ئەرمینیا بە شێوەیەکی نیمچە رەسمی و نهێنی رێکخست. لەم دەمەدا شەڕی نێوان ئەرمەن- ئازەربایجان سەری هەڵدابوو. تورکیا پاڵپشتی ئازەربایجانی دەکرد. رووسیاو ئەرمینیا لە هێڵێکی نزیکی یەکتردا بوون. بۆیە کاتێك پەکەکە ئەم پەیوەندییانەی دەست پێکرد، خۆی لە باکووری کوردستاندا شەڕی رزگاریی نیشتمانیی گەیاندبووە ئاستێکی یەکجار بەرز. لەم

---

[٣٢٦] چاوپێکەوتن لەگەڵ کامبیز ئازەربایجانی، کوردی روناکبیری باکۆ، سلێمانی هاوینی ٢٠٠٥.

حاڵەتەدا کۆماری ئەرمینیا پێشوازیی لە پەیوەندییەکان کرد. دوای ڕێککەوتنێکی نهێنی، پەکەکە توانی لە یەریڤان نووسینگەیەك بۆ پەیوەندییەکانی بکاتەوە.

بەهۆی ئەم نووسینگەیەوە پەیوەندییەکانی نێوان کورد-ئەرمەن بە شێوەیەکی ڕێکخراو پێشدەکەوت. هەروەها ئەرمینیا لە ڕووی لوجستی و گواستنەوەی کادرو تیمارکردنی بریندارانی کوردەوە هاوکاریی پەکەکەی دەکرد. وا پێدەچێ لە ڕووی فێرکردنی سەربازی و بەکارهێنانی تەکنیکی نیمچە قورس و دژە فڕۆکەش هەندێك لایەنی سەربازیی ئەرمینیا هاوکاریی پەکەکەیان کردبێ[٣٢٧].

ئەم پەیوەندییانە ئێستاشی لەگەڵدابێ درێژەیان هەیە، بەڵام لە سەرەتای ٢٠٠٠ەوە ڕووی لەساردی کردووەو ئەو گەرموگوڕییەی جارانی نەماوە. وا پێدەچێ بەدەست پێکردنەوەی ئەم خولە نوێیەی شەڕە گەریلاییەکان لە باکووری کوردستان (لەحوزەیرانی ٢٠٠٥) پەیوەندییەکانی پەکەکە و ئەرمینیا ڕوو لەپێشکەوتن بکاتەوە. بە تایبەت لەهاوین و پایزی ٢٠٠٧ دا شەڕی کورد-تورکیا گەیشتە لوتکەی خۆی. ئەم گەڕەی شەڕ، هاوسەنگییە سیاسییەکانی هەرێمەکە دەگۆڕێت، بەرەبەندییەکی تازە دروست دەکاتەوە. وا پێدەچێت لەم بەرەگیرییە نوێیەدا پەیوەندییەکانی کورد-ئەرمەن یاخود پەکەکە — کۆماری ئەرمینیا بەئاراستەیەکی گەرموگوڕتردا بچێت.

---

[٣٢٧] چاوپێکەوتن لەگەڵ هەڤاڵ حاجی عەفرینی، کادری پەکەکە و نوێنەری پەیوەندییەکان لە ئەرمینیا، سلێمانی پایزی ٢٠٠٧.

ئەنجام

یەکەم:

ئایا ئەو کردارو رەفتارەی تورکەکان لەگەڵ گەلی ئەرمەن کردوویانە جینۆسایدە یان نا؟ لێرەدا ئەگەر بیروڕای دوولایەنی کێشەکە وەربگرین، ئەوا ئەرمەنەکان جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە خەڵکەکەیان لە چەند قۆناغێکدا لە سەردەمی عوسمانی، ئیتیحادو تەرەقی و تارادەیەکیش کۆماری تورکیادا، رووبەڕووی پاکتاوی رەگەزی بوونەتەوە. سەبارەت بەم ئیدیعایەش ئارشیف و بەڵگەنامەکانی خۆیان خستۆتەڕوو و دەڵێن نزیکەی ملیۆن و نیوێك لەهاورەگەزەکانیان لە لایەن تورکەکانەوە پاکتاو کراون و ملیۆنێکیش رووبەڕووی کۆچی زۆرە ملێ بوونەتەوە و لە دیارو سەرزەمینی خۆیان هەڵکەنراون. ئەوەندەی لایەنی تورکیشە ئەم ئیدیعایە رەتدەکاتەوە و دان بەوەدا نانێ کە پاکتاوی رەگەزی ئەنجام درابێ. تورکەکان دەڵێن قڕکردن لە ئارادا نەبووە، ئەوەی هەبووە کۆچ پێکردن بووەو بەس.

لێرەدا پێویستە هەندێك بەڵگەنامە بخەینە ڕوو کە بەشێکی هی خودی ئارشیفی تورکەکانە. لە جەنگی یەکەمی جیهانیدا ئیتیحادو تەرەقی تێزی ئیمپراتۆری تۆرانی خستەڕو و بۆئەوەش قورسایی جەنگیان خستە قەفقاز بۆ پێکەوە بەستنی تورکیا-قەفقاز-ئاسیای ناوەڕاست.

ئەرمەنەکانی ئەرمینیای رۆژئاوا و قەفقاز لە لایەکەوە کۆسپێکی ناهۆمۆژین بوون لە نێوان تەوەرەی تورکیا-ئاسیای ناوەڕاست و لە لایەکی دیکەشەوە بەشێکیان هاوکاریی سوپای رووسیان دەکرد لە دژی سوپای عوسمانی[٣٢٨]. لەبەرئەمە لە ٢٧ی مایسی ١٩١٥ دا "بەپێی فەرمانی نەزارەتی داخیلیە کێ بەرهەڵستی ئیجرائاتی حکومەتی وەقتی سەفەری بکردایە، لە لایەن جیهەتی عەسکەرییەوە بۆ ئیتیخازی تەدبیری پێویست قانونی موەقتی (قەراری تەهجیر) پەسەنددەکات". ئەم قانوونە کە بە ئاشکرا لەبەڵگەنامەکانی ئیتیحادو تەرەقیدا ناوی کۆچ پێکردنی زۆرەملی (تەهجیر قەراری)

---

[٣٢٨]Hatem Cabarli (Statejeik Analiz) dergisi, N59, Cilt5, Mart 2005.

لـێ نـراوە، بەئاسـانی بەڕێوەنەچـووە و لـە گەرمـەی جـەنگی جیهانیـدا، لـە لایـەن بەڕێوەبەرانیەوە بە شێوازی جۆراوجۆر جێبەجێ کراوە کە زۆربەی هەرە زۆری بەڵگەنامە نووسراو و بیستراو و بینراوەکان و شایەتحاڵەکانی دەیسەلمێنن کە پرۆسەی "تەهجیر" بە کوشتارێکی ترسناکەوە جێبەجێ کراوە.

جینۆسـاید وەکـو زاراوەیـەکی یاسـایی لـە ١٩٤٨ دا لـە لایـەن ڕێکخـراوی نەتـەوە یەکگرتووەکانـەوە بـە شـێوەی پـەیمانێکی رەسمـی پەسـندکرا. جینۆسـاید ریـشەکەی دەگەڕێتەوە بۆ یۆنانی واتە گینۆس= رەگەز،تیرە و سـاید واتـە کوشـتارو سـڕینەوە. لـە رووی یاسای نێونەتەوەییشەوە بە پاکتاوکردنی ئەتنی، ئاینی و رەگەزی دەگوترێت، جا چی پاکتاوی یەکجارەکی بێت یاخود نیوەچڵ بێت. [٣٢٩] ئەم زاراوەیە یەکەمجار لە لایەن یاساناسـی بەرەچـەڵەك جوولەکـەی پۆلۆنیـایی "رافایـل لـەمکین"ەوە و لـە سـەرەتای سیەکانی سەدەی رابردوودا بەکارهێنراوە. لە کۆتایی جەنگی دووەمی جیهانییـەوە ئـەم وشـەیە لەگـەڵ وشـەی "هۆلۆکۆسـت"دا پێکـەوە بـەکارهێنراون[٣٣٠]. دەسـتەی گـشتی نەتەوە یەکگرتووەکان کە لە ساڵی ١٩٤٨ دا پەیماننامەی جینۆسایدی جنێڤی پەسـەند کرد، لە مادەی دووەمیدا ئاماژەی بـەوە داوە کـە جینۆسـاید ئـەم حاڵەتانـەی خـوارەوە دەگرێتەوە:

١-پاکتاوکردنی ئەندامانی گرووپێك (ئەتنی، ئاینی و هتد).

٢-زیانگەیاندنی جیددی فیزیکی و رۆحی بە ئەندامانی ئەم گرووپانە.

٣-زەمینەسازی کردنی ئانقەست بۆ پاکتاوکردنی فیزیکی ئەم گرووپانە.

٤-کۆسپ نانەوە و پێشگرتن لە زاوزێی سروشتی ئەم گرووپانە.

٥-وەرگرتنی منداڵانی ئەم گرووپانە و دانیان بە گرووپی تر.

هەروەها لەمادەی سێیەمی هەمان پەیماننامەدا ئەم کردارانە بە تاوان لە قەڵەم دەدات:

١-جینۆساید.

٢-پیلانگێری بۆ جێبەجێکردنی جینۆساید.

٣-وروژاندن و دنەدانی راستەوخۆ بۆ ئەنجامدانی جینۆساید.

---

[٣٢٩] Hatem Cabarli, sozde Ermeni…….8;66

[٣٣٠] http://genocide.boom.cu- /genral.html

٤-هەوڵدان بەجێبەجێکردنی جینۆساید.
٥-بەشداربوون لە تاوانی جینۆساید.
هەروەها لە دووەمین پاشکۆی ئەم پەیمانەدا هاتووە: "کۆچ پێ کردنی زۆرەملێ لە کاتی شەڕدا بەتاوان لە قەڵەم دەدرێت"[٣٣١]. لەم ڕووەوە و بە پێی ئەم کریتەرانە دەکرێ بڵێین ئەوەی تورکەکان لە دژی ئەرمەنەکان لە نێوان ١٩٢٣-١٩١٥ دا ئەنجامیانداوە پاکتاوی رەگەزییە. ئێستاش نزیکەی ٢ ملیۆن ئەرمەن کە لە ئەرمینیای رۆژئاوا ئاوارەی ئەمەریکا، ئەوروپا و رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بوون، بە قوربانیی ئەم تاوانە لە قەڵەمدەدرێن. بۆیە وەك یاساناسی لوبنانی مەتەرموسا پرەنس لە ساڵی ١٩٦٩ لە کۆبوونەوەیەکی پاریسدا هێنایە زمان: "پێویستە زاراوە (تێرم)ێکی تایبەت بۆ ئەم تاوانە بەکاربهێنرێت، ئەویش تێرمی "ئارمەنۆسایدە" [٣٣٢].

دووەم:
گەلێك کەس و لایەن ئێستاشی لەگەڵدا بێ پێیان وایە ئەم پرسە یەکلایی نەکراوەتەوە کە ئایا کورد لە کوشتاری ئەرمەنەکاندا رۆڵی هەبووە یان نا؟ هەندێك دەوروبەری دیاریکراویش بە ئانقەست ئەم پرسە دەورووژێنن و زیاتر لە تورکەکان، گەلی کورد تاوانبار دەکەن. لە راستیدا سەرچاوەی ئەم تۆمەتبارکردنە دەگەڕێتەوە بۆ کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم. ئەمەش پەیوەندیی بە خولی یەکەمی کوشتارەکانی ئەرمەنەوە هەیە. کوشتارەکانی ئەرمەن سێ خولی بڕیوە:
خولی یەکەم، کوشتارەکانی سەردەمی عوسمانییە لە کاتی دەسەڵاتداری سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمدا، واتە لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەمدا.
خولی دووەم، کوشتارەکانی ئیتیحادو تەرەقیە کە لە ١٩١٣ وە دەست پێدەکات و هەتاوەکو کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی درێژەی هەبووە.

---

(٣٣١) Cengiz Basak, Ermeni Soykirm Iddialari ve Uluslararsl kriteriler, dunden bugune Turk-Ermni iliskileri, (Der, ldris Bal ve MUSTAFA Cufali), Nobel yayinlari, 1, Bask, Agostos, 2003,55,477-479.
(٣٣٢) www.genoside.ru/armenoside.htm

خولی سێیەمیش بە شێوەیەکی کاڵتر لە سەردەمی کەمالییەکان و کۆماری تورکیادا هاتۆتە ئاراوە.

ئەوەی لەسەر گەلی کورد دەگوترێ پەیوەندیی بە خولی یەکەمەوە هەیە. لە ١٨٩٠ دا سوڵتان عەبدولحەمید بە "فەرمانی هومایونی" ئالاّییەکانی حەمیدییەی بنیاتنا کە لە لای کورد بە "سوارەی حەمیدییە" ناوبانگی دەرکردووە. ئەم سوارەیە لە ئاغەوات و خێڵە کوردو چەرکەسەکان و هتد، پێك دەهات[٣٣٣]. سەلاحیەتێکی زۆریان هەبوو. زۆرتر لە دژی رووسەکان و گەلانی مەسیحی ناو قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆرییەکە بە تایبەت ئەرمەنەکان بەکاردەهێنران. لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەمدا بە فەرمانی هومایۆنی دەرەبەگە کوردو چەرکەزەکانی سوارەی حەمیدییە دەستیان هەبوو لە کوشتارو تالاّنکردنی ئەرمەنەکاندا. ئەم بابەتە لای گەلانی مەسیحی ئەوروپایی دەنگی دایەوە و کەوتە ناو بەڵگەنامەکانیانەوە. لەم سەردەمەوە ناوبانگی کورد زڕاو بە بکوژی ئەرمەنەکان ناوی دەرکرد.

لە جەنگی ساڵانی ٧٨-١٨٧٧ ی نێوان رووس – عوسمانیدا، سوپای رووس سوپای عوسمانییان تێکشاند. لە ئەنجامی ئەم شکستەدا دەوڵەتی عوسمانی ناچار بوو پەیمانی "ئایاستۆفانۆس" ئیمزابکات. لە مادەی ١٦ی ئەم پەیمانەدا هاتووە:

"بەر لەوەی سوپاکانی رووس لە رۆژهەڵاتی ئانادۆڵ بکشێنەوە،
دەبێ عوسمانی لە کورتترین ماوەدا پێویستییەکانی ئەرمەنەکان
دابین بکات و لە بەرامبەر دەستدرێژی کوردو چەرەکەزەکاندا
ئەمن و ئاسایشیان بۆ دەستەبەر بکات. عوسمانی دەبێ
سەبارەت بەم بەندە بەڵێنی پێویست بدات"[٣٣٤].

لەم دەمەوە بەدوا جگە لەوەی کوردەکان بەکوشتارکردنی ئەرمەنەکان تۆمەتبارکران، ناوبانگیشیان کەوتە بەڵگەنامەو پەیماننامە ئەوروپاییەکانەوە. واتە زیاتر ئەم تۆمەتبارییە دەگەڕێتەوە بۆ کوشتارەکانی خولی یەکەم. لە خولی دووەم و خولی

---

(٣٣٣) Hatem cabarli, "Stratjik Analiz" dergisi, sozde Ermeni…… No 59, 2005, ss59

(٣٣٤) Osmanli Belgelerinde, Ermeniler (1915-1920) Basbakanlik Devlet Arsivleri yayinlari, Ankara 1994,s.7.

سێیەمدا بە پێی هەموو بەڵگەکان کوردەکان نەك یارمەتی و داڵدەی لێقەوماوانی ئەرمەنییان داوە، بەڵکو بۆ خۆشیان بوونەتە قوربانی داپڵۆسین و سەرکوت کردن لە لایەن ئیتیحادو تەرەقی و کۆماری تورکیاوە. بە تایبەتی لە دوای جێگیربوونی کۆماری تورکیا بەپلەی یەکەم کوردەکان بوونە قوربانی یەکپارچەسازی شوناس و بنیاتنانی سیستەمی "یەك دەوڵەت- یەك نەتەوە" لەتورکیا.

سەرکوتکردنی راپەڕینی شیخ سەعید و چیای ئاگری و سەید رەزای دەرسیم و کوشتن و کاولکردن و راگوێزانی سەدان هەزار کورد لە بەڵگەنامەکانی خودی کۆماری تورکیاشدا تۆمارکراون و ئارشیڤەکانی دەوڵەت حاشا لەمە ناکەن. لە حاڵەتێکی وادا ناگونجێت کورد کە خۆی قوربانییە، قوربانییەکی دیکە دروست بکات.

بە هەر حاڵ ئێستا ئەوە راستییەکی حاشا لێ نەکراوە کە هەندێك لە کوردەکان (بە تایبەت لە خولی یەکەمدا) بەشداربوون لە کوشتار و تالآنی ئەرمەنەکاندا. بەڵام پێویستە ئەم راستییەش باس بکرێت کە ئەم کوشتارو تالآنە بەئیرادەی سیاسی گەلی کورد نەکراون. واتە نەك گەلی کورد، بەڵکو هەندێك لە کوردەکان ئەمەیان ئەنجامداوە. کوردەکان تەنها ئامرازێکی جێبەجێکەری سوڵتان بوون و پاڵنەری تالآنیش یەکێك لەهۆیە سەرەکییەکانی بەشداربوونیان بووە. مێشکی بیرکەرەوە و بریادەری ئەم کردارە، هی "بابی عالی" بووە[٣٣٥]. سەرباری هەموو ئەمانەش پێویستە نەوەی ئەمڕۆی کورد بە ناوی باپیرانییەوە ئەم تاوانە رسوا بکات. ئەگەر نەوەی ئەمڕۆ کرداری "سوارەی حەمیدییە" شەرمەزار بکات، شکۆمەندی و سەروەری بۆ گەلەکەمان دەهێنێتە ئاراوە.

سێیەم:

گەلی کورد و ئەرمەن، دوو گەلی دراوسێن و مێژوویەکی وێکچوو و چارەنووسێکی هاوبەشیان هەیە. زیاتر لە ٢٠٠٠ ساڵە ئەم دوو گەلە دراوسێی یەکترن و پەیوەندیی سروشتیان پێکەوە هەبووە. ئەمە زیاتر لە سەدەیەکیشە پەیوەندییەکانی کورد- ئەرمەن، بە شێوەیەکی رەسمی و سیاسی دەستی پێکردووە. ئەم پەیوەندییانە لە ساڵی

---

(٣٣٥) Azat Ambaryan ve Stepan Stepanyan, Genotisd Armyan, Ermenistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Gitutyun yayinevi, Erivan 1995,ve Armenostid.

١٨٩٨ وە بە شێوەی نوێ و مۆدێرن دەستی پێکردووە و چەند وێستگەیەکی بڕیوە:
وێستگەی ڕۆژنامەکانی کوردستان-دروشاك (١٨٩٨-١٩٠٨) وێستگەی کۆمەڵەی تەعاون و تەرەقی کورد-تاشناکسوتیون (١٩٠٨-١٩١٢) وێستگەی خۆیبوون-تاشناك (١٩٢٧-١٩٤٦)، وێستگەی پەکەکە- ئاسالا (١٩٨٠-١٩٨٦)، پەکەکە-تاشناك (١٩٩٦-٢٠٠٨) پەکەکە- ئەرمینیا (١٩٩١-٢٠٠٨).

لە دوو ناوچەی جیۆگرافیاییدا بەرژەوەندییەکانی کورد- ئەرمەن ئاوێتە دەبن. ناوچەی یەکەم باکووری کوردستانە (یاخود باشووری ڕۆژهەڵاتی تورکیایە) کە ئەرمەنەکان بەبەشێك لەم جیۆگرافیایە دەڵێن "ئەرمینیای ڕۆژئاوا". ناوچەی دووەم قەرەباغە.

لە ناوچەی یەکەمدا سیستەمی دەوڵەتی یۆنیتەر و تاقە شوناسی مۆدیلی یەك دەوڵەت-یەك نەتەوەی تورك بازی بەسەر جیاوازییەکانی شوناسدا داوە. ئەم ڕژێمە بە دەست سێ پرسی گەورەی ئەتنییەوە دەناڵێنێ:

١-پرسی کورد.

٢-پرسی ئەرمەن.

٣-پرسی ڕۆمەکانی قوبرس.

لە جیۆگرافیای یەکەمدا دەکرێ بگوترێ پرسی کورد و پرسی جینۆسایدی ئەرمەن زۆر لێك نزیکن و پێکەوە گرێ دراون. چارەسەر بوونی ئەم پرسانە پێکەوە پەیوەستن و بەهەڵوەشاندنەوەی دەوڵەتی یۆنیتەری تاقە شوناسی تورکەوە بەستراونەتەوە. لەم جیۆگرافیایەدا جارێکی دیکە پەیوەندییەکانی کورد — ئەرمەن، گرنگی ستراتیژییان هەیە. پێویستە بزاڤی رزگاری کورد لە باکووری کوردستان وێستگەیەکی نوێ لە پەیوەندییەکانی خۆی لەگەڵ دیاسپۆرا و گرووپە سیاسییەکانی ئەرمەن لە تورکیا، ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، ئەوروپا و ئەمەریکادا دەست پێ بکاتەوە.

هەروەها ئەمڕۆ پێویستە وێستگەیەکی پێشکەوتووتر بهێنرێتە ئاراوە. ئەمڕۆ ئەرمەن و کورد خاوەنی دوو یەکەی سیاسی-ئیداری شوناسنامەدارن. ئەرمەن کۆماری ئەرمینیای دامەزراندوە کە کۆمارێکی سەربەخۆیە. هەروەها کوردیش لە باشووری کوردستان "حکومەتی هەرێمی کوردستان"ی پێکەوەناوە کە هەرچەند بەستراوەتەوە بە سیستەمێکی فیدراڵیەوە، بەڵام دەکرێ بە یەکەیەکی نیمچە سەربەخۆ لە قەڵەمی بدەین. کاتی ئەوە هاتووە پەیوەندییەکانی کورد و ئەرمەن لە نێوان ئەم دوو یەکە

سیاسییە نوێیەدا پێش بخرێت و ببەسترێتەوە بە پرۆتۆکۆڵ و ڕێککەوتنی سیاسی — ئابووری و کولتووریی تازەوە.

ئەم پەیوەندییانە پێویستە پێناسە بکرێنەوە و چوارچێوەیەکی ستراتیژییان بۆ دابرژێرێت. کۆماری ئەرمینیا دەتوانێ لە پایتەختی هەرێمی کوردستان کۆنسوڵخانە بکاتەوە و شەرعیەت ببەخشێ بە حکومەتی هەرێمی کوردستان. حکومەتی هەرێمی کوردستانیش هەرچەند بۆی نییە کۆنسولگەری بکاتەوە، بەڵام دەتوانێ بۆ ڕێکخستنی پەیوەندییەکانی لە یەریڤان، نووسینگەی پەیوەندییەکانی بکاتەوە. دەکرێ کۆمەڵەی دۆستی کورد=ئەرمەن لە هەولێر و یەریڤان بنیاتبنرێن.

ناوچەی دووەم هەرێمی قەرەباغ دەگرێتەوەو جارێکی تر گۆڕەپانی ململانێ و پەیوەندیی نێوان کورد-تورك و ئەرمەنە. قەرەباغیش لە باشووری ڕۆژهەڵاتی تورکیا دەچێ کە گۆڕەپانی ململانێ و پەیوەندییەکانی کورد-ئەرمەن و تورکە. تەنها جیاوازییان ئەوەیە لە باشووری ڕۆژهەڵاتی تورکیا دەوڵەتی یۆنیتەری تورك سەرچاوەی کێشەکەیەو لە قەرەباغیش کۆماری ئەرمینیاو حکومەتی شێوە سەربەخۆی ئەرمەنەکانی قەرەباغ ئەم پرسەی هێناوەتە کایەوە. لە قەرەباغ بە پێی کۆمەڵێك پرۆتۆکۆڵ و بڕیارنامەی سیاسی لە ١٩٢٣ دا کوردستانی سوور بنیات نراوەو پایتەختەکەشی شاری لاچین بووە. لە ١٩٢٩ بەفەرمانی ستالین هەڵوەشێنراوەتەوە و زۆربەی کوردەکانیشی بۆ ئاسیای ناوەڕاست دوورخراونەتەوە.

لە ساڵانی ١٩٩٠-١٩٩١-١٩٩٢ ئەرمەنەکانی قەرەباغ و کۆماری ئەرمینیا پەلاماری کوردستانی قەرەباغیان داو هەزاران خێزانی کوردی شارەکانی لاچین، قوبادلی، زەنگلان و کەلباژاریان ئاوارەی ئازەربایجان کرد. لەگەڵ ئەمەشدا سەدان هەزار ئازەربایجانیشیان ئاوارە کردووە.

لە بەهاری ١٩٩٢ دا بڕیار وابوو کوردەکان بگەڕێنەوە بۆ لاچین و سەر لە نوێ دۆسیەی "کوردستانی سوور" بگرنەوە دەست. بەڵام بۆردومانی هێزی ئاسمانی ئازەربایجان و نابەدڵی کۆماری ئەرمینیا پێشی بەم دەستپێشخەرییە گرت. ئێستا قەرەباغ بە دەست ئەرمەنەکانەوەیە. هەروەها ئەو شارانەشی زۆربەی دانیشتوانی کورد بوون و بە قەڵەمڕەوی "کوردستانی قەرەباغ" ناسراون، بە دەست هێزەکانی ئەرمەنیەوەن. ئەگەر کێشەکانی ئەرمەن-ئازەربایجانی زۆر قووڵن و پێویستیان بە پرۆسەیەکی دوورودرێژ

هەیە، خۆ پەیوەندییەکانی کورد و ئەرمەن وانییە. بۆچی ئەرمەنەکان ناهێڵن کوردە ئاوارەکان بگەڕێنەوە سەرزێدی خۆیان و جارێکی دیکە "کوردستانی سوور" بنیات بنێنەوە؟ ئایا ئەگەر ئەرمەنەکان هەنگاوێکی وا هەڵبگرن نابێتە هۆی ئەوەی پەیوەندیی ستراتیژیی کورد-ئەرمەن لە دۆسیێی باکووری کوردستان-ئەرمینیای ڕۆژئاوادا بە ئاراستەیەکی پۆزەتیڤدا بچێت؟ لە باکووری کوردستان گەلی ئەرمەن نەماون و تەنها کورد ماون. گەلی ئەرمەن بێ کورد لەم خاکەدا هیچیان پێ ناکرێت. لە بەرامبەردا لە قەرەباغ کورد دەرکراون و تەنها ئەرمەن ماون. ئەگەر ئەرمەنەکان ڕێگە بدەن کوردەکان ئۆتۆنۆمی کوردستانی قەرەباغ دابمەزرێنن، ئەوا پەیوەندییەکانی ئەم دوو گەلە قەڵەمبازێك بەخۆیەوە دەبینێت.

بۆ پێناسەکردنەوە و ڕێکخستنی سەر لە نوێی پەیوەندییەکانی کورد-ئەرمەن وا باشترە:

١-حکومەتی هەرێمی کوردستان لە یەریڤان نووسینگە بکاتەوە و داوا لە کۆماری ئەرمینیاش بکات لە هەولێر کونسوڵگەری بکاتەوە.

٢-بزاڤی سیاسی باکووری کوردستان پەیوەندییەکانی لەگەڵ گرووپە سیاسییەکانی ئەرمەن و کۆماری ئەرمینیا لە چوارچێوەی هەواڵگری و نهێنیدا بهێنێتە دەرەوە و داوای هاوپەیمانی و پەیوەندیی ڕەسمی بکات.

٣-کوردەکانی قەرەباغ سەرلەنوێ دۆسیێی کوردستانی سوور بەدەستەوە بگرن و گوشار بخەنەسەر کۆماری ئەرمینیا.

پێویستە لە بەرامبەر بانگەشەی ئەو گرووپە ئەرمەنییانەی کورد بە کوشتاری ئەرمەنەکان تۆمەتبار دەکەن، دۆسیێی کوشتارو کۆچبەری کوردەکانی قەرەباغ بخرێتەڕوو، هەروەها پێویستە جەخت لەسەر هاوپەیمانیی ستراتیژی بکرێتەوە. کاتی ئەوە هاتووە کوردەکانی قەرەباغ، قەفقاز و ئاسیای ناوەڕاست خۆیان ڕێك بخەنەوە و پارتی سیاسی پێکەوە بنێن. دەبێ برایانی ئەرمەنیمان بزانن ڕێگەی ئەرمینیای ڕۆژئاوا بە کوردستانی سووردا تێدەپەڕێت.

سەرچاوەکان

- **سەرچاوە تورکییەکان:**

1-Stratejik Analiz dergisi, No 59, Mart 2005.
2-Cengiz Basak, Ermeni Soykirim iddialari ve uluslararasi kriterler, dunden bugune Turk-Ermeni iliskiler, (Der, Idris Bal ve Mustafa Gufali), Nobel yayinlari, 1, Baski, Agostos 2003, ss,477-479.
3-Osmanli Belgelerinde Ermeniler (1915-1920) Basbakanlik Devlet Arsivleri yayinlari, Ankara 1994, s.7.
4- Azat Ambaryan ve Stepan stepanyan, Genotisd Armyan, Ermenistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Gitutyun yayinevi, Erivan 1995,ve Armenostid.
5-Tarik Zafer Tunaya, Turkiyede Siyasal Partiler, Cilt I, Ikinci mesrutiyet Donemi, iletisim yayinlari, Istanbul, 1998, ikinci Baski.

- **سەرچاوە عەرەبییەکان:**

١-الدكتور كمال مظهر احمد، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى. ترجمة محمد الملا الكريم، مطبعة المجمع العلمي الكردي، بغداد-١٩٧٧.

٢-يوسف ابراهيم الجهماني، تركيا والأرمن، دار حوران، دمشق، ٢٠٠٠.

٣-د. جليلي جليل، نهضة الاكراد الثقافية و القومية في نهاية القرن التاسع عشر و بداية القرن العشرين، نقله عن الروسية بافي نازي- د. ولاتو، رابطة كاوا للثقافة الكردية، بيروت ١٩٨٦.

٤-محمد ملا احمد، جمعية خويبوون والعلاقات الكردية-الارمنية، كاوا للنشر والتوزيع، اربيل ٢٠٠٠.

٥-روهات ئالاكوم، خويبوون وثورة اكرى، مراجعة شكور مصطفى، رابطة كاوا، اربيل ١٩٩٩.

٦-بول اميل، تاريخ أرمينيا، ترجمة شكري علاوي، بيروت.

٧-لوقازودو، المسالة الكردية والقوميات العنصرية في العراق، بيروت ١٩٦٦.

٨-كاروساسوني، الحركة التحررية الكردية، بيروت.

٩-زنار سلوبى (قدري جميل باشا) في سبيل كردستان، بيروت.

١٠-ماراتينيان، تاريخ أرمينيا، مجلد ١-باريس.

١١-د. استارجيان، تاريخ الامة الأرمنية، الموصل، ١٩٥١.

١٢-محمد خليل امير، علاقة الاكراد بمذابح الأرمن، (ساڵ و شوێنی چاپکردنی دیارنییە).

- **سەرچاوە فارسییەکان:**

١-احمد نوری زاده، تاریخ وفرهنگ ارمنستان، نشر چشمه، تهران ١٣٧٦.

٢-اندرانیك هویان، ایرانیان ارمنی، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران ١٣٨١.

٣-ارمنستان، مباحث کشورها وسازمانهای بین المللی، دفتر مطالعات سیاسی وبین المللی، تهران ١٣٧٧.

٤-د. الکساندر پادماگریان، گیوێقاسی، تاریخ سیاسی واجتماعی ارامنه، انتشارات سازمان فرهنگی پاد، تهران ١٣٥٢.

٥-کاوه بیات، بحران قراباغ، انتشارات پروین، تهران ١٣٧٣.

٦-ارنولد توین بی، کشتاریك ملت، ترجمەی محمد فاضل ملك نیا، نشر ثرسش، اصفهان ١٣٧٤.

- **سەرچاوە کوردییەکان:**

١-مالمیسانژ، جەمعیەتی تەعاون و تەرەقی کوردو رۆژنامەکەی، وەرگێڕانی زریان رۆژهەلاتی، بنکەی ژین، سلێمانی ٢٠٠٧.

٢-شەریف پاشای خەندان، بیرەوەرییەکانی بەرهەڵستێك، وەرگێڕانی زریان رۆژهەلاتی، بنکەی ژین، سلێمانی ٢٠٠٦.

٣-جەمیل بایق، مێژووی پارتی کرێکارانی کوردستان، ئاکادیمیای مەعسوم قۆرقماز، شام ١٩٩٨.

٤-د. عەبدولرەحمان قاسملو، کوردستان و کورد، لێکۆڵینەوەیەکی سیاسی و ئابووری، وەرگێڕانی عەبدوڵلا حەسەن زادە، چاپی دووەم، هەولێر ٢٠٠٦.

٥-د. ئەفراسیاو هەورامی، تراژیدیای کوردەکانی سۆڤیەت، مەکتەبی بیروهۆشیاری، سلێمانی ٢٠٠٤.

٦-پ. ی. ئەڤیریانۆڤ ، کورد لە جەنگی رووسیا لەگەڵ ئێران و تورکیادا، و د. ئەفراسیاو هەورامی، مەکتەبی بیروهۆشیاری، سلێمانی ٢٠٠٤.

٧-د. ئەفراسیاو هەورامی، کورد لە ئەرشیفی رووسیاو سۆڤیەتیدا، دەزگای موکریانی، هەولێر ٢٠٠٧.

- **گۆڤارو رۆژنامەکان:**

١- گۆڤاری دۆسێی تورکیا، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژی کوردستان، ژمارە ٣، نیسانی ٢٠٠٦.

٢- رۆژنامەی چاودێر، لاپەڕەی کوردستان سەرانسەر، چاوپێکەوتن لەگەڵ تاهیر سلێمان سەبارەت بە کوردستانی سوور، ژمارە ١٠٨، دوشەممە ٢٠٠٦/١٢/٢٥.

٣- رۆژنامەی "کوردستان" ژمارە ٢٦، ٢٢ی رەمەزانی ١٣١٨-بەرامبەر بە ١٤ی کانونی دووەمی ١٩٠١.

- **چاوپێکەوتنەکان:**

١-چاوپێکەوتن لەگەڵ یاشارکایا، سەرۆکی پارلەمانی کوردستان لە دەرەوەی وڵات PKDW (هەڵوەشاوە). هەولێر، شوباتی ٢٠٠٨.

٢-چاوپێکەوتن لەگەڵ خەلیل ئاتاج، ئەندامی پێشووی کۆنسەی سەرۆکایەتیی پارتی کرێکارانی کوردستان، شوباتی ٢٠٠٧، کۆیە.

٣-چاوپێکەوتن لەگەڵ هەژار شامیل، روناکبیرو تێکۆشەری سیاسی کوردی ئازەربایجان، کەمپی مەخمور، بەهاری ٢٠٠١.

٤-چاوپێکەوتن لەگەڵ کامبیز ئازەربایجانی، روناکبیری کوردی ئازەربایجان، سلێمانی، هاوینی ٢٠٠٥.

٥-چاوپێکەوتن لەگەڵ تاهیر سلێمان، روناکبیرو رۆژنامەنووسی کوردی ئازەربایجان، سلێمانی، پاییزی ٢٠٠٦.

٦-چاوپێکەوتن لەگەڵ هەڤاڵ حاجی عەفرینی، کادری پەکەکە و نوێنەری پێشووی پەیوەندییەکان لە یەریڤان، سلێمانی پاییزی ٢٠٠٧.

- **سەرچاوە ئەلکترۆنییەکان:**

1-www.genoside.boom.ru-general.html.
2-www. Genoside.ru/armenoside.html
3-www.Armenian genoside.com.

هەواڵنامەی کتێب

هەواڵنامەی کتێب

فەرماندەی هێزەکانی ئەرمینیا

جەنەراڵ ئاندرانیک ١٩١٩

فەرماندەی هێزەکانی تورک

جەنەراڵ نوری پاشا ١٩١٩

هێزەکانی ئەرمەن لەگەڵ جەنەراڵ ئاندرانیک

١٩١٩

دیمەنێك لە شاری کوردنشینی لاچین کە پێشتر پایتەختی کوردستانی سوور

هەواڵنامەی کتێب

ئەرمینیای خۆرهەڵات

قەرەباغی کوێستانی و کوردستانی سوور

هەواڵنامەی کتێب

ئەرمینیای خۆرئاوا بەو شێوەیەی ئەرمەنەکان ئدیعای ئەکەن

نەخشەی کۆچکردنی ئەرمەنەکان لە تورکیا و ئەنادۆڵەوە بەرەو سووریا

ئەرمینیای خۆرئاوا بەو شێوەیەی ئەرمەنەکان بانگەشەی بۆ دەکەن

قەرباغی کوێستانی ((ناوچەی کوردنشینی بەزۆن دیاریکراوە))

هەواڵنامەی کتێب

لە بڵاوکراوەکانی مەڵبەندی کوردۆلۆجی

بەرهەمی نوسین

١-فەرهەنگی ڕێزمانی کوردی، د. کەمال میراودەلی.

٢- فەرهەنگی زەویزانی، جەمال عەبدول.

٣-حركات الخوارج في غربي إقليم الجبال وشهرزور والجزيره الفراتيه:عطا عبدالرحمن محي الدين.

٤- سۆفیزم و کاریگەریی لە بزوتنەوەی رزگاریخوازی نەتەوەیی گەلی کورددا: ١٨٨٠- ١٩٢٥:

د. جەعفەر عەلی رەسوڵ

٥-قضـــاء هەڵـــبجـــه، دراسه في الجغرافيه الإقليميه: عطا محمد علاءالدين.

٦-رۆڵی هۆکـــاره سیاســــییەکان لە دابەشبوونی دانیشتوانی پارێزگای سلێمانیدا، جاسم محەمەد محەمەد عەلی.

٧-پەیوەندییە سیاسییەکانی نێوان هەرێمی کوردستان و تورکیا، ١٩٩١-١٩٩٨، هێرش عەبدوڵلا حەمەکەریم.

٨-رۆژنامەگەریی خوێندکارانی کورد لە ئەوروپاو ئەمریکا، ١٩٤٩-١٩٩١، نەوزاد عەلی ئەحمەد.

٩-هوشیاری کۆمەڵایەتی، فوئاد تاهیر سادق

١٠-شاری سلێمانی ١٩٣٢-١٩٤٥ ، د. ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی.

١١-إقليم كوردستان العراق في دائرة السياسات النفطية العالمية، د. محمد رؤوف سعيد مهندس النفط زمناكو سعيد

١٢-بەعەرەبکردن لە هەرێمە کوردنشینەکاندا ٦٣- ٨٤٧ ز، **رحيم ئەحمەد ئەمین**

١٣-تعريب قضاء خانقين من منظور جيوسياسي، صلاح الدين انور قيتولي

١٤-کۆیە، کامەران طاهر سەعید

١٥-بوون لە شیعری مەحویدا، د. محەمەد ئەمین عەبدوڵلا

١٦-شێواز لە شیعری کلاسیکیی کوردیدا، حەمە نوری عمر کاکی

١٧-ئەرمەنۆساید، مامەند رۆژە

١٨-کولتوور و ناسۆنالیزم، د. رەفیق سابیر

١٩- بنیاتی کارنامەیی لە دەقی نوێی کوردیدا، د. عبدالقادر حمە امین محمد

20/Report on the Sulaimani District of Kurdistan, E.B. Soane.

بەرهەمی وەرگێڕان

١-کۆمەڵکوژییەکەی دەرسیم، حوسێن یڵدرم، لە سوێدییەوە: کاوە ئەمین.

٢-جەنگی عێراق، کاپلان و کریستڵ، لە ئینگلیزییەوە: عەبدولکەریم عوزێری.

٣-یاسا دەستوورییەکانی تورکیا و کورد لە سەردەمی نوێدا، م. ئە. حەسرەتیان، لە روسییەوە: د. دلێر ئەحمەد حەمەد.

٤-سلێمانی ناوچەیەك لە کوردستان، ئی.بی. سۆن، لە ئینگلیزیەوە: مینە.

- **گۆڤاری کوردۆلۆجی، ژمارە یەکی ساڵی ٢٠٠٨**

هەواڵنامەی کتێب